

Szociológiai

SZEMLE

2020/3
30. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER, HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA (FŐSZERKESZTŐ),
ROSTA GERGELY (FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES), SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE, ZAKARIÁS ILDIKÓ
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: STEFKOVICS ÁDÁM

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Boda Annamária
Design: Szalay Miklós
Műszaki szerkesztés: György Melinda
Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4
Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25
e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu
www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.
Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.
Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4 Farkas Attila – Kovarek Dániel:**
A csoportközi kontaktus biztonságérzetre gyakorolt hatása
Egy közép-magyarországi kísérlet eredményei a menekültválság árnyékában
- 27 Szentesi Balázs:**
Kívülállók közössége?
A communitas megnyilvánulási formái és funkciója egy alternatív középiskolában
- 49 Fényes Hajnalka – Pusztai Gabriella:**
Nemi szerepattitűdök és vallásosság a felsőoktatási hallgatók körében
- 70 Fekete Dorottya:**
„Nekem ez most jó a kislány végett”
Női tapasztalatok a közfoglalkoztatási programról
- 96 Szeidl Blanka – Tóth István György:**
Hova tovább a nemválaszolókkal?
A European Social Survey alapján végzett módszertani kísérlet eredményei

Szak-ma – aktualitások, közélet, vita

- 115 Szabó Sára:**
„Ugye azért kutattok?”
Beszámoló az MSZT Kvalitatív Szakosztálya „Kvalitatív módszerek és oktatásuk a járvány idején” című online eseményéről

A csoportközi kontaktus biztonságérzetre gyakorolt hatása

Egy közép-magyarországi kísérlet eredményei a menekültválság árnyékában

Farkas Attila – Kovarek Dániel

farkasphd@student.elte.hu; kovarekd@ceu.edu

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.1>

Beérkezés: 2020. 04. 10.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 10. 13.

Elfogadás: 2021. 01. 15.

Összefoglaló: A tanulmány a csoportközi érintkezés és a biztonságérzet közötti oksági összefüggést teszteli egy közép-magyarországi település példáján. A 2015-től kezdődő menekültválság és az erre épülő kormányzati kampány döntően tematizálta a közhangulatot, és átalakította nemcsak a menekültekhez, de az Európán kívüli területekről származó emberekhez társított asszociációkat is. Számos magyar számára a menekültek „betelepítésének” lehetősége, az eltérő bőrszínű vagy vallású emberek településükön való megjelenése félelemérzet forrásává válhatott. Az írás a kísérleti társadalomtudomány módszertanát segítségül hívva azt vizsgálja, hogy milyen reakciókat vált ki egy minimális beavatkozás: mindösszesen kettő afrikai férfival történő napi kontaktus az ingázás kontextusában. Ugyanazon vasúti viszonylatot használó ingázók két csoportja alkotta a kísérleti és a kontrollcsoportot, amelyeket csak a vonatok negyedórás követési ideje különböztetett meg egymástól. Előbbi vonat utazóközönsége ugyanakkor két tanzániai férfi kísérletében utazott, akik a kutatás asszisztenseiként hét napon át ingáztak Budapestre. Az utasok mindeközben egy, névleg vasútfejlesztéssel kapcsolatos kérdőív kitöltésére lettek felkérve, amely ugyanakkor biztonságérzetre vonatkozó kérdéseket is tartalmazott. A kísérleti (N = 32) és a kontrollcsoportba (N = 31) besorolt válaszadók között statisztikailag szignifikáns különbség volt megfigyelhető a beavatkozást követően. Azon válaszadók, akik olyan vonattal utaztak, amelyen az asszisztensek tartózkodtak, jelentősen alacsonyabb biztonságérzetről számoltak be a vasútállomást, illetve annak környezetét illetően az elvégzett t-próbák és az illesztett regressziós modell eredményei alapján. A kutatás eredményei alátámasztják a kontaktushipotézis módosított változatát – amely szerint a „minőségi” és a futólagos, felszínes kapcsolat ellentétes előjellel kapcsolódik a migrációval kapcsolatos félelemekhez –, és első közvetlen, mikroszintű tesztjét adja az elmúlt évek biztonságiasító diskurzusának.

Kulcsszavak: csoportközi érintkezés, migráció, biztonságérzet, kétcsoportos kísérlet, kontaktushipotézis, biztonságiasítás

Bevezetés

A 2015-ös menekültválság óta a kormány negatív kampányt épített a migráció témája köré, az idegenektől való félelem ugyanakkor nem újdonság a magyar társadalomban.

Korábbi kutatások megerősítik, hogy a társadalom jelentős részének meglehetősen negatívak az idegenekkel szembeni attitűdjeik. Ez 2015 után még inkább láthatóvá vált: az idegenellenes attitűddel rendelkezők aránya jelentősen megnőtt, különösképpen az alacsony iskolázottságúak és az alacsonyabb jövedelműek körében (Enyedi et al. 2004; Messing–Ságvári 2016; Sik et al. 2016). A kontaktushipotézis alapján csökkenthető az előítéletesség és a negatív sztereotipizálás a többségi és a kisebbségi csoportok között interakció által (Allport 1954). Az elméletet számos ízben tesztelték az elmúlt hat évtizedben: Pettigrew és Tropp (2006) metaelemzése több mint 500, összesen 250 ezer résztvevőre kiterjedő empirikus munkát összegez, amelyek Allport hipotézisét vizsgálták; ezek döntő többsége alátámasztotta az eredeti feltevést. A hazai empiria ugyanakkor azt mutatja, hogy a kontaktus minősége – vagyis hogy felületes, csupán észlelésre korlátozódó vagy személyes, „minőségi” interakción van szó – ellentétes előjellel magyarázza az előítéletességet és a fenyegetettség érzetét (Simonovits 2016).

A csoportközi kontaktus hatását Magyarországon kísérleti módszertannal nem vizsgálták, de egyébként is kevés, oksági mechanizmusokat hitelesen demonstráló tanulmány látott napvilágot a migráció témakörében. Jelen tanulmány újdonsága a korábbi hazai, kísérleti módszertant használó (Enyedi 2012; Kmetty 2018; Letenyi–Takács 2003; Pálosi et al. 2007; Patkós 2015; Simonovits et al. 2018) kutatásokhoz képest, hogy a menekültellenesség kontextusában dolgoz fel kísérleti úton szerzett adatokat.

A kísérlet során megvizsgáltuk a csoportok (az eltérő bőrszínű és nyelvet beszélő emberek) közötti interakció hatását; vagyis hogy azok konfliktusforrásként jelentkeznek, vagy inkább az előítéletek csökkentéséhez járulnak hozzá. Továbbá arra is kíváncsiak voltunk, hogy miként reagálnak az emberek arra, ha azt gondolják, hogy közvetlen lakókörnyezetükbe kinézetre „migránsok” költöztek. Milyen hatással van a rendszeres, napi kontaktus – a „betelepítés illúziója” – a helyben lakók biztonságérzetére? A kísérletben két színes bőrű asszisztens vett részt, akiket arra kértünk, hogy a Maglódi nyaralók vasútállomásáról minden reggel utazzanak Budapestre a 7 óra 14-kor induló vonattal, akárcsak a többi, munkába igyekvő helyi lakos. A kísérlet hét munkanapot vett igénybe, amely során kérdőívvel mértük fel az ingázók attitűdjeit, a kísérleti és a kontrollcsoportban egyaránt.

Ryan D. Enos (2014) a csoportok közötti konfliktusokat kísérleti módszerrel vizsgálta. Több asszisztentst megkért, hogy Boston külvárosából ingázzanak, mindennap ugyanazzal a vonattal, közben pedig kérdőíves felmérést végzett a többi utazó körében. A kutatásban részt vevő asszisztensek spanyol ajkúak voltak, azaz a környéken megszokottól eltérően bőrük színe kicsit sötétebb volt, és angol helyett spanyolul beszéltek egymás között. Mindössze ennyi is elég volt ahhoz, hogy a válaszadók attitűdjeire hatással legyenek: a különböző, bevándorlással kapcsolatos kérdésekre – pl. angol mint hivatalos nyelv, illegális bevándorlók deportálása – adott válaszokban szignifikáns különbség volt a hatásnak kitett válaszadók és a kontrollcsoport megkérdezettjei között; előbbieket érdemben elutasítóbb attitűdöt vettek fel.

Tanulmányunk bizonyos szempontból e kísérlet replikációjának tekinthető, jóllehet több szempontból alapvetően különbözik is attól. Egyrészt az Egyesült Államok helyett

a kontextust Magyarország adja, ahol az Enos terepmunkájának idején kormányzó Obama-adminisztrációnál jelentősen idegenellenesebb kommunikációt és intézkedéseket folytattak állami (kormányzati és önkormányzati) politikai szereplők. Másrészt az általunk használt függő változó nem a bevándorlással kapcsolatos attitűdökre vonatkozott – hiszen ezzel kapcsolatban viszonylag egységesen elutasító a hazai társadalom döntő többsége –, hanem a biztonságérzetre. Végezetül nagyvárosi helyszín helyett egy vidéki, tízezer fős települést választottunk, amely agglomerációs fekvése miatt döntően használja a kötöttpályás közösségi közlekedést (így a csoportközi kontaktus a beavatkozás hatására kvázi elkerülhetetlen), ugyanakkor teljesen hiányzik az eltérő bőrszínű, más nyelvet beszélő vagy vallású emberekkel való együttélés tapasztalata.

A kutatás eredményei alapján számottevően alacsonyabb biztonságérzetről számoltak be a kísérleti csoportba tartozó válaszadók, mint a kontrollcsoport tagjai; mind a vasútállomásra, mind az annak közvetlen környezetére vonatkozó kérdésre átlagosan alacsonyabb értéket adtak meg. A különbség mindkét függő változó esetében statisztikailag szignifikáns az illesztett regressziós modellek (OLS) alapján, továbbá a vasútállomást vizsgáló kérdést illetően a vonatkozó t-próba eredményei alapján is. A korábbi szakirodalomban a migrációellenességgel összefüggésbe hozott változók (iskolázottság és jövedelem) egyik modellben sem érik el a szignifikancia egyetlen konvencionális szintjét sem, érdemi magyarázóerővel így csak a kísérleti vs. kontrollcsoportba sorolás – vagyis hogy a válaszadók együtt utaztak-e színes bőrű, szuahéliül beszélő asszisztenseinkkel – bír.

A továbbiakban ismertetjük a csoportközi kontaktusra, a menekültellenességre és a biztonságérzetre vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom releváns megállapításait. A harmadik fejezet megnevezi a kutatás hipotéziseit, pontosítja annak kérdéseit, és ismerteti a terepmunka részleteit. A negyedik szakasz a kísérleti és a kontrollcsoportba sorolt válaszadók által kitöltött kérdőívek alapján számot ad az eredményekről. Az ötödik fejezet értelmezi az eredményeket a hazai és a nemzetközi szakirodalom kontextusában, valamint levonja a konklúziót.

Elméleti keret és kontextus: idegenellenesség és menekültválság

Az előítéletesség és az idegenellenes attitűdök vizsgálata jelentős múltra tekint vissza. Különösen tetten érhető ez az amerikai szakirodalomban, ahol az egyes csoportok közötti vizsgálatok igen kiterjedtek, csakúgy, mint a faji különbségeken alapuló (Allport 1954; Bobo 1983; Katz–Braly 1935). Allport kifejtette, hogy az emberek általánosítanak és sztereotípiákat gyártanak, amikor egy másik személyről véleményt alakítanak ki. Inkább preferálják azt, hogy gyorsan, leegyszerűsítve döntsenek, mint hogy alaposabban átgondolják a döntésüket. Így ezek a gyors döntések a másik ember külső jellemzőin alapulnak, mint például a bőrszínén, az öltözködésén vagy a külső jegyein. (Allport 1954)

A kategorizálás során egyes egyéneket nem egyéni tulajdonságaik alapján ítélnék meg, hanem annak alapján, hogy mely társadalmi csoport tagjai. Az ilyesfajta társadalmi kategóriákba helyezés gyakran öntudatlanul és automatikusan történik (Tay-

lor–Fiske 1978), az agy pszichológiai gyorsreakciójaként, mint egy érzelmi reakció (Fiske 2014; Stangor 2000). Stangor és Schaller (2000) szerint az emberek kategorizálása a tárgyak kategorizálásában gyökerezik, így egyfajta evolúciós képességként értelmezhető. Ezért önkéntelenül is, de kategorizálunk, mindig, mindent és mindenkit.

A kategorizálás nem mindig vezet előítéletességhez. Az előítélet magában foglalja a negatív érzéseket egy-egy társadalmi csoporttal kapcsolatban mindössze azért, mert egy adott személy ahhoz a csoporthoz tartozik, amelytől az illető idegenkedik. Ilyen előítéletes érzések lehetnek az ellenszenv, a gyűlölet, az undor, a félelem, amely egyes emberek ellen irányul pusztán azért, mert más etnikai vagy faji csoportba tartoznak (Allport 1954; Jones 2002; Stangor 2000).

A hazai kutatások is igen széles körben vizsgálták a csoportok közötti konfliktusok kérdéskörét, különös tekintettel az előítéletességre. Faragó Laura és Kende Anna pszichológiai vizsgálatukban kimutatták, hogy a magyarok az egyes vizsgált csoportok közül leginkább a cigánysággal és a migránsokkal¹ szemben mutatnak ellenérzéseket (Faragó–Kende 2017). A TÁRKI több mint 20 éve méri a magyar társadalom idegenellenes attitűdjeit. Az adatok alapján elmondható, hogy a 2015-ös menekültválság után a korábbi átlagos 8-10%-os idegenbarát attitűd eltűnt, a mérlegelők aránya jelentősen csökkent, 50-60%-ról 46%-ra, az idegenellenesek aránya pedig jelentősen megnőtt, a korábbi 30-35% körüli értékről 53%-ra (Simonovits–Bernát 2016). Az idegenellenesség a magyar társadalomban már 1995-ben is inkább jellemezte az alacsony iskolai végzettségűeket, a vidéki lakosokat – különösen a keleti megyében élőket – és az alacsony jövedelemmel rendelkezőket, például munkanélkülieket (Enyedi et al. 2004; Fábrián–Sik 1996; Messing–Ságvári 2016; Sik et al. 2016). Ez empirikus alapon támasztja alá a jóléti sovinizmus elméletét (Mudde 2002), holott ekkoriban Magyarországon valós „veszélyként” még nem jelent meg a migráció. Mindez egybevág a nemzetközi szakirodalom megállapításaival (Citrin et al. 1996; Markaki–Longhi 2013; Tajfel–Turner 1986), miszerint a vidéken élő emberek körében általában magasabb az idegenellenesség.

Jóllehet a magyar társadalomban a rendszerváltozást követően folyamatosan jelen volt egy nagyarányú idegenellenesség, az adatokból egyértelműen látszik, hogy a 2015-ös válság jelentősen erősítette az ilyesfajta attitűdöket. Ehhez adódhatott hozzá a tudatosan felépített kormányzati kampány, amellyel a harmadik Orbán-kormány az emberekben meglévő előítéletességet erősítette fel: a 2015-ös menekültválságot több kutatás is a morális pánik megnyilvánulásaként írta le (Barlai–Sik 2017; Gerő–Sik 2020). A kormányzat ugyanis a menedékkérők tömegeit a „*társadalom idealizált rendjét (hagyományos életmódját vagy alapvető értékrendszerét, konstruált, konszenzuális valóságát) fenyegető veszélyként*” láttatta annak érdekében, hogy „*autoritativ megoldásokat sürgető közhangulat*” (Kitzinger 2000: 23) alakuljon ki.

A magyar politikát a közelmúltig jellemző háromosztatúság – vagyis a Fidesz–KDNP, a baloldali és liberális pártok, illetve a Jobbik alkotta három blokk egymástól elkülönü-

1 Faragó és Kende (2017: 124) tanulmányukban szándékosan használták a „migráns” kifejezést a „bevándorló” helyett annak érdekében, hogy politikailag inkorrekt hívószóként alkalmasabb legyen az előítéletek mérésére. Ezzel összhangban a kifejezést mi is csak idézőjelben, és kizárólag akkor használjuk, ha a kormányzati diskurzív keretézéssel egybevágó percepcióra utalunk, amelyet az általa választott kísérleti inger kiváltani igyekezett – és amely percepció kialakulásáról a helyiek olykor direkt módon is beszámoltak.

lő és egymással versengő rendszere (Kovarek–Soós 2016) – nem jelent elvágólagosságot a szavazótáborok menekültpolitikával kapcsolatos attitűdjeit illetően. Bár a témát kétségtelenül a Fidesz–KDNP „tornászta fel” a politikai napirend csúcsára, és a morális pánik szakirodalma szerint a fenyegetettség percepciója is elsősorban a kormánynak kedvezhetett – hiszen társadalmi igényt támasztott a törvényi szigorítások és a különleges jogrend mögé (Kitzinger 2000: 23) –, a bevándorláspolitika kérdésében a Jobbik gyakran túllicitálni igyekezett a kormánypártokat ellenzékből (Böcskei–Molnár 2017), de még az LMP szavazóinak jelentős része is úgy érezte, hogy a bevándorlás veszélyt jelent a kultúrára (Kovarek–Littvay 2019: 580). Tudható, hogy a szavazótáborok lekövetik a pártok, illetve más politikai elitiek által kialakított törésvonalakat és felülről artikulált attitűdpozíciókat (Enyedi 2004), az eltérő bőrszínű vagy származású emberekhez társított félelem pedig nemcsak a kormány által központilag kommunikált üzenet volt, hanem mikroszinten, például a jobbikos polgármesterek vezetete települések intézkedéseiben is megjelent (Kovarek et al. 2017). Kutatásunk alapvető kérdése, hogy mindez közvetlen környezetük biztonságával kapcsolatos érzékelésüket is befolyásolja-e.

A migrációs válság kezelésének elhúzódó európai vitája, valamint az ezzel párhuzamosan történt terrorista akciók lehetőséget adtak Orbán Viktornak és kormányának, hogy egy biztonságiasító narratívát (Buzan et al. 1998) alakítson ki a bevándorlással kapcsolatban. Populista retorikát használva folyamatosan srófolta fel a válság tétjét, és igyekezett összekapcsolni az (illegális) migrációt a szervezett bűnözéssel és a terrorizmussal a választópolgárok fejében (Illés et al. 2018: 11–12). A miniszterelnök közvetlenül a *Charlie Hebdo* elleni, 2015 januárjában elkövetett terrortámadás után indította el a migrációt és a multikulturalizmust biztonságiasító diskurzusát – a narratívát, amelyet először egy tévéinterjúban ismertetett, majd hamarosan nemzeti konzultációk, óriásplakátok, kormányközeli sajtótermékek, valamint rádió- és tévéadókon terített hirdetések visszhangozták az üzenetet (Bocskor 2018: 557). Mindez jól illett egy tágabb, számos EU-tagállamot érintő folyamatba, amelynek keretein belül vezető uniós politikusok „új rabszolga-kereskedelemmel” és „bűnözői csoportokkal” próbálták összekötni a migrációs válságot; jóllehet az vitatott, hogy a fenti biztonságiasító megközelítések mennyiben nyertek legitimitást az európai közvélemény és média szemében (Hintjens 2019).

Bár a migrációs válság kezdetén még nem volt eldöntött, hogy a gazdasági keretezés („megélhetési bevándorló”, „gazdasági bevándorló”) vagy a biztonságiasító narratíva fogja dominálni a közbeszédet, a Keleti pályaudvaron és a röszkei határon történt események után a kormánykommunikáció egyértelműen az utóbbira fókuszált (Bocskor 2018: 561). A menekültválság biztonságiasítása emellett nemcsak diszkurzív szinten, hanem konkrét közpolitikai intézkedésekben is testet öltött – úgymint Szerbia biztonságos országgá minősítése, a déli határzár felhúzása vagy a „tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet” kodifikálása és életbe léptetése (Bocskor 2018; Szalai–Góbl 2015). Mivel az orbáni krízisnarratíva eleinte közvetlenül a bevándorlás közbiztonságra gyakorolt hatására koncentrált (Illés et al. 2018: 12), és a kormány által minden háztartásba kiküldött nemzeti konzultációk is biztonsági fenyegetésként keretezték a migrációt, úgy döntöttünk, hogy

Enos (2014) megközelítésével ellentétben közvetlenül a biztonságérzetet, nem pedig attitűdöket, ideológiai önbesorolást fogunk mérni. Ezzel lerövidítjük az oksági mechanizmust, annak első láncszemét vizsgálva, továbbá elsőként adjuk empirikus tesztjét annak, hogy egy minimális, csoportközi interakciókat érintő beavatkozás is mérhető változásokat indukál-e az emberek biztonságérzetében egy olyan politikai és médiakörnyezetben, amelyet a migrációt biztonságiasító diskurzusok dominanciája jellemez.

A szakirodalom állítását, miszerint a csoportok közötti konfliktusok és az előítéletesség csökkenthető, minimalizálható azáltal, ha az egyes csoportok tagjai interakcióba lépnek, találkoznak egymással, legalább részben módosítja a kontaktus minősége. Mint azt a hazai kérdőíves lekérdezések eredményei alátámasztják (Simonovits 2016), Allport kontaktushipotézise elsősorban „minőségi”, tehát valódi és személyes kapcsolat esetén csökkenti az előítéletességet, míg a felszínes, ad hoc tapasztalat – pusztán találkozni, összefutni menedékkérőkkel vagy bevándorlókkel – akár növelheti is a fenyegetettségérzetet és a migráció által kiváltott szorongás mértékét. Barna és Koltai (2018) tanulmánya alapján az utóbbi években jelentősen növekedett azoknak a magyaroknak az aránya, akik bevándorlásellenes attitűddel rendelkeznek – annak ellenére, hogy személyes kontaktusuk meglehetősen kevés volt. A bevándorlást érintő közpolitikai javaslatoknál (pl. kvótarendszer és más menekültosztási mechanizmusok) ugyanakkor jelentősen több emberhez jutottak el a biztonságérzetre ható üzenetek: vagyis hogy a sötétebb bőrszínű, afrikai vagy közel-keleti származású emberektől félni kell.

Módszertan: hipotézisek és terepmunka

A fentiek alapján kutatásunk fő hipotézise, hogy azok az ingázók, akik *rendszeresen* kapcsolatba kerülnek eltérő bőrszínű, nyelvű és kulturális háttérű – a felületes szemlélő számára menekültnek vagy bevándorlónak látszó – személlyel, kevésbé fogják magukat biztonságban érezni, mint azok, akik napi rutinjuk során nincsenek kitéve csoportközi kontaktusnak. Mindez operacionalizálva azt jelenti, hogy a hatásnak kitett kísérleti csoportban kimutathatóan alacsonyabb lesz az átlagos biztonságérzet a kontrollcsoporthoz képest. A kontrollcsoportba tartozás és a függő változóink közti negatív kapcsolatot nemcsak a fentebb részletezett biztonságiasító diskurzus elfogadottsága és sikeressége miatt várjuk, hanem azért is, mert az általunk választott kísérleti inger sokkal inkább a „felszínes” kontaktussal (Simonovits 2016) rokonítható, semmint Allport (1954) eredeti hipotézisével.

A szakirodalom alapján két további alhipotézist fogalmaztunk meg. Feltételeztük, hogy mind az alacsony iskolai végzettségűek, mind az alacsony jövedelműek átlagosan kevésbé érzik majd magukat biztonságban a rendszeres csoportközi kontaktust – vagyis az asszisztenseikkel való közös vonatozást – követően. Mindez tehát alacsonyabb biztonságérzetet jelent azok számára, akik – kérdőíves válaszaik alapján – kevesebb havi jövedelemmel vagy csupán középfokú vagy általános iskolai végzettséggel rendelkeznek. Mivel a domináns, bevándorlást biztonságiasító kormányzati narratíva kritikátlan átvétele (Bernáth–Messing 2015) által a pártpreferencia elvesztette érdemi magyarázóerejét a

bevándorlásellenes attitűdök esetén – és hogy megőrizzük kutatásunk „fedősztóriájának” integritását –, kérdőívünk nem tartalmazott politikai önbesorolással és párhovatarozással kapcsolatos kérdéseket. Utóbbiakkal kapcsolatban így hipotézisekkel sem éltünk.

A helyszín kijelölésekor elsődleges szempontok a kísérlet kontrollálhatósága és a csoportközi kontaktus várható percepciója voltak. Olyan kötöttpályás viszonylatot (illetve konkrét vasúti megállót) kerestünk tehát, ahol egyértelműen lehatárolható kísérleti és kontrollcsoport, ahol többé-kevésbé ugyanazok utaznak az adott viszonylattal, illetve ahol az eltérő bőrszínű vagy nyelvű utazók szokatlanok, figyelemfelkeltőnek számíthatnak.² Ez alapján közép-magyarországi települések jöhetnek szóba, ahol a lakosság érdemi része Budapestre ingázik munkavállalási (vagy oktatási) célból. A konkrét helyszín kiválasztása előtt előkutatás keretében az egyik szerző több lehetséges útvonalat is végigutazott, figyelembe véve a Budapesttől való távolságot, a vonatközlekedés sűrűségét, az utasok mennyiségét, a megálló elhelyezkedését, a menetrendet, illetve a település alternatív, nem kötöttpályás közösségi közlekedéssel való ellátottságát.

A túl ritkán járó vonatokkal (vagy ellenkezőleg, a BKK által üzemeltetett buszos kapcsolattal is) ellátott települések – pl. a 142-es vonal mentén – így kiestek az első szűrőn, míg máshol éppen a sűrű követés, a vonal követési gyakorisága – pl. 100a, ahol szinte 5 percnként fut be egy-egy vonat – volt kizáró ok. Elvetettük az olyan megállókat is – pl. Vecsés-Kertekalja –, amelyek peronját két oldalról is meg tudják közelíteni az utasok, megnehezítve kérdőíves lekérdezésüket, és csökkentve annak esélyét, hogy találkoznak a kutatás külföldi asszisztenseivel. Végül a 120a vonalra esett a választás, ahol a Maglódi nyaraló megálló minden fenti szempontnak megfelelt. Épületét nemrégén újították fel, így hideg esetén itt várakoznak az utasok. A G és a Z jelzésű zónázó vonatok nem állnak meg ennél a megállónál, csak az S jelzésű személyvonatok, amelyek körülbelül 15 és 30 perces időközönként közlekednek. A megállót csak egy oldalról, a váróterem oldaláról lehetett megközelíteni. Az ingázók rendszeresen használják a 7 óra 14-es és a 7 óra 30-as vonatot is. Ez a körülbelül negyedórás szünet azt jelenti, hogy az utasok nem találomra választják ki, hogy melyik vonattal mennek (mint a metrónál), hanem menetrend alapján, konkrét vonat érkezéséhez jönnek. Így azt feltételeztük, hogy az emberek nagy többsége munkanapokon mindig ugyanazzal a vonattal jár munkába. E hipotézis részben Enos (2014) kísérletéből ered, de a kutatás során tapasztalt empiria is alátámasztotta. Így a 7 óra 14-es vonattal közlekedők alkották a kísérleti, a 7 óra 30-as vonat utasai pedig a kontrollcsoportot.³

A kutatási asszisztenseket egyetemi levelezőlistákra kiküldött angol nyelvű felhívás útján toboroztuk társadalomtudományi kutatáshoz, fix összegű díjazásért (15 ezer forint) cserébe. Két, Tanzániából érkezett nemzetközi hallgatót választottunk ki. Az, hogy mindketten tanzániaiak voltak, a járulékos előnnyel járt, hogy egymás között a saját nyelvükön (szuahéliül) kommunikálhattak, az ingázók percepciója így még közelebb állhatott a „betelepített bevándorlók” illúziójához, mint az „angolul beszélő külföldi diákok” képehez. Elkerülendő, hogy viselkedésüket a szituációhoz igazítsák, az

² Utóbbi feltétel kizárja például Piliscsabát, Gödöllőt és a hasonló egyetemi városokat a potenciális kísérleti helyszínek közül.

³ A vizsgált időszakban késések nem voltak tapasztalhatók.

asszisztenseket sem avattuk be a kísérlet céljába. Így feladatuk mindössze annyi volt, hogy körülbelül 6 óra 50 perckor jelenjenek meg az állomáson, és a 7 óra 14-es vonattal utazzanak el Budapestre, hasonlóan a többi, munkába igyekvő helyihez. Annak érdekében, hogy esetleges szóbeli interakció során is konzisztens maradjon a helyieknek közvetített üzenet – illetve, hogy minimalizáljuk a potenciális konfliktusforrásokat –, az alábbi információkat osztottuk meg az asszisztensekkel: egy közpolitikai kutatásban vesznek részt, amelynek célja, hogy feltérképezze a vasúti közlekedés hiányosságait, illetve a vasúti közlekedésről gyűjt információkat a nemzetközi utasok szemén keresztül. Útjuk végén őket is arra kértük, hogy válaszoljanak meg egy (személyre szabott, angol nyelvű) kérdőívet. Részben az eredeti kutatási dizájn igyekeztünk implementálni, amikor asszisztenseink „megvakítása” mellett döntöttünk, követve Enos (2014: 102) döntését; emellett úgy véltük, hogy az évek óta Magyarországon élő, a fővárosi és vidéki tömegközlekedést korábban már egyaránt használó külföldi diákok számára hétnapnyi elővárosi ingázás nem jelent a napi életminőségüket minimálisnál nagyobb mértékben veszélyeztető kockázatot (Morton–Tucker 2014). A feleletválasztós kérdéseken túl lehetőségük volt szöveges válasz keretében kifejteniük, hogy észleltek-e bármilyen, a megszokottól eltérő dolgot az utazás során.⁴ A terepmunka befejezését követően asszisztenseinket írásban tájékoztattuk⁵ a kísérlet valódi céljáról, illetve arról, hogy milyen eszközökkel igyekeztük szavatolni biztonságukat az ingázással töltött idő alatt.

A kérdőív összeállításakor a szakirodalommal és a nagy nemzetközi felmérésekkel – European Social Survey (ESS), European Values Study (EVS) – való összevethetőség volt a célkitűzésünk. Tekintettel arra, hogy nagy tömegben, kvázi egyszerre jelentek meg a fővárosba ingázók a vonat indulása előtt, a papíralapú kérdőívvel történő személyes lekérdezés (PAPI) nem lehetett alternatíva, hiszen vagy jelentősen lelassította volna a folyamatot, vagy nem jutottak volna vissza a kérdezőbiztoshoz az ívek, hiszen a megkérdezettek távoztak volna menetrend szerinti járatukkal. Így online kérdőívek használata (CAWI) mellett döntöttünk. Előzetesen viszonylag alacsony számú kitöltővel kalkuláltunk, hiszen a kísérlet felépítése nem tette lehetővé az online vagy akár a hólabdamódszerrel történő terjesztést, hiszen biztosak akartunk lenni abban, hogy kitöltőink a kísérleti vagy a kontrollcsoportba tartoznak-e. A kérdőív összesen 10 kérdésből állt, kitöltése nem tartott tovább két percnél. A kérdéseket akár telefonról vagy más hordozható eszközről (pl. táblagépről) is ki lehetett tölteni; azzal a várakozással éltünk, hogy a vonaton töltött „üresjáratban” az utasok jelentős része azonnal ki is töltheti kérdőívünket, a kérdőív mellé ajándékba kapott csokoládé kibontását és elfogyasztását követően.

A kérdések a következő szociodemográfiai változókra tértek ki: nem, kor, legmagasabb iskolai végzettség, jövedelem. Utóbbi két alternatív kérdéssel, az EVS kérdőívének

4 Az asszisztensek által adott válaszokat naponta monitoroztuk, különös tekintettel az utolsó kérdésre; úgy véltük, amennyiben – akár verbális, akár fizikai – konfliktusba kerülnének a helyiekkel, elsősorban itt jeleznék azt számunkra. Biztonságuk érdekében ekkor természetesen azonnal leállítottuk volna a terepmunkát, de illetően válaszok hiányában beavatkozásra nem kellett, hogy sor kerüljön. A helyszínen sem verbális, sem fizikai inzultus nem történt.

5 Eredetileg a terepkísérlet replikációját terveztük egy másik helyszínen, de a márciusban eszkalálódó koronavírus-járvány keresztülhúzta számításainkat; a debriefing így e-mail üzenetváltásokon keresztül tudott megvalósulni.

magyar változatát használva mértük. Ezt követte néhány, közlekedéssel kapcsolatos kérdés (pl. „Mennyire elégedett a vasúti kocsik tisztaságával?”, illetve „Mennyire elégedett a vonatok pontosságával?”). Ezek „szendvicsként” fogták közre a függő változó mérésére használt kérdéseket: „Mennyire érzi úgy, hogy biztonságban van a vasútállomáson (Maglódi nyaraló)?”, továbbá „Mennyire érzi úgy, hogy ezen a környéken (Maglódi nyaraló) sötétedés után biztonságos egyedül sétálni?”. A fenti kérdések és a rájuk adott válaszok mérésére használt skála egyaránt az ESS magyar szövegezését követték: nagyon biztonságos, biztonságos, nem biztonságos, nagyon nem biztonságos, nem tudom.

A kísérlet álcája a maglódi közösségi közlekedés javítását célul kitűző civil szervezet tevékenysége volt.⁶ A Facebook-oldallal is rendelkező „Jobb Maglódi Közlekedésért” civil szervezet nevében fizetett hirdetéseket futtattunk, növelve az oldal elérését és ismertségét. A szervezet logójával és rövid szöveggel ellátott kérdőív kitöltésére felhívó üzeneteket sokszorosítottuk, majd ezeket csokoládéra ragasztva osztogattuk a kísérleti és a kontrollcsoport tagjai között. Szóban hasonló célokat (a vasúti közlekedésről szóló kérdőívet) jelöltük meg a csokoládé osztása közben. A kinyomtatott és csokoládéra ragasztott szóróanyag egy QR-kódot és egy linket is tartalmazott; mindkettő az online kérdőívre vezetett. A kísérlet 2020. január 27-én, hétfőn kezdődött, a két asszisztens ekkor jelent meg először a vasútállomáson, a kérdőívezés azonban csak szerdán kezdődött meg, amikor már harmadjára láthatták a két tanzániai férfit Budapestre ingázni. A kísérlet február 4-éig tartott; a helyeket minden munkanapon kérdőívkitöltésre ösztönözte jelen tanulmány egyik szerzője.

Az eredmények ismertetése előtt érdemes áttekintenünk kutatásunk etikai vonatkozásait. Összhangban a terepkísérletekre vonatkozó etikai elvárásokkal a kísérleti alanyok kiválasztását kizárólag a vizsgált probléma orientálta: kötőtpályás közlekedési eszközön, magyar kontextusban replikálni Enos (2014) eredményeit. Vagyoni vagy etnikai kisebbségek, marginalizált csoportok – dacára annak, hogy hajlamosabbak xenofób attitűdökre – nem voltak felülreprezentálva, a szociodemográfiai háttér nem befolyásolta a kísérleti vagy a kontrollcsoportba történő besorolást (sem a terepkísérlet helyszínének kiválasztását). Kutatási asszisztenseink emellett semmiképpen sem voltak „könnyen elérhetőek” (Teele 2014: 132); magasan képzett, mérnökhallgató státuszuk miatt az sem valószínűsíthető, hogy manipulálhatóbbak vagy kihasználhatóbbak lettek volna, mint más, *Magyarországon élő színes bőrű, idegen nyelvet beszélő személyek.*⁷

6 Annak érdekében, hogy a kísérleti inger ne keltsen gyanút, és azt a válaszadók ne kössék össze a kérdőívünkkel, elengedhetetlen volt, hogy megtévesszük válaszadóinkat. Felelős társadalomtudósként ugyanakkor célnak volt, hogy a kizárólag megtevéstés céljából gyűjtött, a vasúti szolgáltatás színvonalára vonatkozó válaszok se vesszenek kárba: így azokat e tanulmány megjelenésével egy időben átadjuk olyan valós civil szervezeteknek, amelyek munkája révén a helyi közösség és a kötőtpályás közlekedést szívükön viselő civilek is fejlődhetnek. Mindez összhangban van a Belmont-jelentés igazságosságra vonatkozó alapelvével is: a kutatás eredményeit és járulékos hasznait arányosan, nem privilegizált, illetve a kutatásban részt nem vevő csoportok körében terítjük és ismertetjük (Teele 2014: 131). Ellenkezőleg: elsősorban a helyiek (a célzott hirdetéseket használó Facebook-oldal követői), illetve vasútbarátok, a kötőtpályás közlekedést rendszeresen használók (a közlekedéspolitikai NGO elérési köre) részesülnek majd a terepkísérlet társadalmi hasznából, és ismerik majd meg a közösségi közlekedés színvonalára, pontosságára, lehetséges fejlesztési irányaira vonatkozó kérdésekre adott válaszokat. Az informált beleegyezés és a debrief hiányát így ellensúlyozhatja, ha a kutatás eredményei társadalmilag is hasznosulnak (Baldassarri–Abascar 2017: 63).

7 A terepkísérlet külső érvényességét például növelhette volna, ha tényleges menedékkérőket (vagy oltalmazott státuszban lévőket) kérünk fel asszisztensnek. Ez azonban súlyos etikai aggályokat vetett volna fel: a huzamosabb ideje Magyarországon élő, önálló jövedelemmel rendelkező hallgatókkal szemben a menekültek helyzete sokkal kiszolgáltatottabb. Nem irreális feltételezés, hogy a néhány ezer forintos juttatás kellő motiváció lett volna számukra, hogy akkor is kutatási asszisztenciát nyújtsanak, amikor verbális vagy fizikai konfliktusba keverednek a vonaton. Emellett a hatalmi viszonyok is aszimmetrikusabbak lettek volna e cikk szerzőivel szemben, akik az egyetemisták szemében „csak” kutatók, amely társadalmi csoport képviselőivel környezetükben egyébként is találkoznak.

A kutatás valódi céljának elfedése a *Hawthorne-effektus* elkerülése érdekében volt szükséges (Teele 2014: 125): vagyis hogy a kísérleti alanyaink ne változtassák meg válaszaikat pusztán azért, mert értesülnek arról, hogy egy terepkísérlet résztvevői (illetve arról, hogy az *milyen célból* zajlik). Okkal volt feltételezhető, hogy az alacsony biztonságérzetről beszámoló válaszadók „öncenzúrázhatják” válaszaikat – például úgy gondolhatják, politikailag nem korrekt félelmet és biztonsági fenyegetést társítani más bűrszínű és nyelvet beszélő utasokhoz. Emiatt úgy láttuk, hogy „*hatékony, megtévesztést nem alkalmazó alternatív kutatási dizájn nem kivitelezhető*” (Sisti et al. 2013: 51). A szakirodalom szerint a megtévesztés használata ilyenkor indokolt lehet, korlátozott érintkezés esetén (Barchard–Williams 2008); kísérletünk, amely eredendően a „minőségi” helyett a „felületes” kapcsolat oksági következményeinek vizsgálatára vállalkozott, az ilyen kutatások ideáltípusa. A korlátozott érintkezés egyúttal minimális beavatkozást (Desposato 2018: 747) is jelentett, amely nem rótt fölösleges terhet a kutatásban részt vevőkre. A kérdőív kitöltése kevesebb mint két percet vett igénybe, alanyaink pedig szokásos útvonalukon jutottak el a munkahelyükre. Asszisztenseink jóllétét nem befolyásolta negatív irányba, hogy nem ismerték a kutatás eredeti célját (Sisti et al. 2013: 51): a feladat minden eleme ismert volt számukra, amikor jelentkeztek a felhívásra.

A legtöbb etikai szabályzat emellett elvárja, hogy a megtévesztést használó kísérletek minimális *kockázatot* jelentsenek: vagyis az esetleges veszélyforrások nem lehetnek nagyobbak, mint amelyekkel a kísérleti alanyok hétköznapi életünkben rendszeresen találkoznak. Ezért mérlegeltük mindazon tényezőket, amelyek növelik (vagy csökkentik) a terepkísérletünk potenciális ártalmait (Sieber et al. 2008). Deviáns, a társadalom által stigmatizált tevékenységet nem indukáltunk sem kísérleti alanyaink, sem asszisztenseink számára; megfigyelt és manipulált viselkedésük egyértelműen nem a kísérleti beavatkozás hatására jött létre – ellenkezőleg, az természetes, az ingázók számára⁸ napi rutinjuk részét képezte. Ami a kísérletben részt vevők *beazonosíthatóságát* illeti, részben ennek megőrzése magyarázza az egyéni *debrief* kivitelezhetetlenségét. Személyes adatokat, elérhetőséget sem lekérdezni, sem megőrizni nem akartunk; mindez meggyőzően demonstrálhatta a névtelenséget azon válaszadók számára, akik potenciálisan fel-, illetve kiismerhették a kutatási dizájnt, és az anonimitás garanciája nélkül megváltoztatták volna válaszaikat, hogy igazodjanak a társadalmi elvárásokhoz.

A felelős terepkísérlet előfeltétele továbbá, hogy alapos kvalitatív tudással rendelkezünk a vizsgált közösségről (Baldassari–Abascal 2017: 63; Teele 2014: 136). A potenciális veszélyek minimalizálása érdekében áttekintettük, hogy a helyszínül választott településen mennyire gyakoriak a gyűlölet-bűncselekmények. A Magyar Rendőrség online archívuma alapján a kutatást megelőző két évben Maglódon gyűlölet-bűncselekmény nem történt, megerősítve, hogy a kísérletben való részvétel asszisztenseink számára sem jelent a minimálisnál nagyobb kockázatot.

⁸ Budapest és egy előváros között ingázni kevésbé magától értetődő asszisztenseink számára, a közösségi közlekedést ugyanakkor valószínűsíthetően ők is használják.

Az informált beleegyezés szükségtelen lehet olyan terepkísérletek során, ahol a beavatkozás kockázata elhanyagolható, illetve minimális (Teele 2014: 127–128). A fentiek alapján ez mind a vonat utasaira, mind kutatási asszisztenseinkre nézve igaz; emellett a hétköznapi szituációk esetén a résztvevők informált beleegyezését kérni „nem csak lehetetlen, de nevetséges is lenne” (Teele 2014: 126), hiszen a mintába került helyiek a kísérleti beavatkozástól függetlenül egyébként is naponta ingáznak Budapestre.

Végezetül érdemes kitérni arra, hogy a direkt kapcsolat hiánya – hasonlóan más online adatfelvételt használó kísérletekhez (Barchard–Williams 2008: 1112) – ellehetlenítette, hogy ismertessük a kutatás valódi célját a terepkísérlet alanyaival: vagyis csupán asszisztenseink részesültek *debriefben*, az ingázók nem. A szakirodalom megosztott abban, hogy mely esetekben fogadható el megtévesztést használó terepkísérleteket végezni anélkül, hogy azokat a kutatás valódi célját ismertető tájékoztató követné (McCambridge et al. 2013; Sisti et al. 2013). A politikatudományi terepkísérletekben részt vevők azonban „*jellemzően soha nem tudják meg, hogy kísérleti alanyok voltak, tipikusan nem tesznek beleegyező nyilatkozatot és nem részesülnek felvilágosításban*” (Desposato 2018: 741), és más tudományterületeken sem sokban különbözik ettől a helyzet (Sommers–Miller 2013: 99–101). Reprezentatív közvélemény-kutatások eredményei alapján a *debrief* meglétének nincs hatása a terepkísérlet elfogadottságára, illetve az abban való potenciális részvételi szándékra; azok normatív tartalma – például ha előítéletességet, diszkriminációt kutatnak – ugyanakkor nagyban meghatározza az elfogadottságukat (Desposato 2018: 745–746).

Az etikai szabályozások gyakran felmentést is adnak olyan terepkísérletek számára, ahol az informált beleegyezés és a *debrief* elmaradása arra vezethető vissza, hogy a minimális beavatkozást követően a kutatás vezetői nem lépnek többet interakcióba kísérleti alanyaikkal, így azok utólagos tájékoztatását „*logisztikai akadályok teszik lehetetlenné*” (Sommers–Miller 2013: 104). Hasonlóan a többi ilyen kutatáshoz, alanyainkat mi is anonimizáltuk, a velük való kapcsolatfelvételre a későbbiekben sem volt lehetőségünk. Amikor a *debrief* ilyen gyakorlati korlátokba ütközik, az még az egyébként kimondottan szigorú elvárásokat megfogalmazó Sommers és Miller (2013) szerzőpáros szerint is annak elmaradásának egyetlen védhető esete.⁹ A kísérleti alanyok utólagos tájékoztatásának az is célja, hogy lehetőséget teremtsen az érintetteknek tisztázó kérdések feltételére, esetleges aggályaik eloszlatására (Barchard–Williams 2008). Ilyesfajta interakciókra a vonat indulását követő percekben a peronon nem volt lehetőség: a kezelt csoport tagjai lekésték volna a vonatjukat, és a negyedórával későbbi, kontrollcsoport által használt szerelvényvel tudtak volna csak eljutni a fővárosba.

Felmerülhet alternatívaként, hogy néhány válaszadó esetleg már a *vonat indulása előtt*, a peronon vagy a váróteremben kitöltötte a kérdőívet – így lehetőségünk lett volna őket a helyszínen beavatni terepkísérletünk dizájnjaiba különösebb adatvédelmi

⁹ Mások szerint (Barchard–Williams 2008: 1117) a *debrief* elhagyása minimális kockázattal jár mindaddig, amíg a résztvevők előtt csupán a kutatás valódi célja maradt rejtve a megtévesztés következményeképpen; fél óráig együtt utazni két színes bőrű diákkal pedig nem jelent olyan érzelmileg felkavaró beavatkozást (Kraut et al. 2004), amely esetén a *debrief* elengedhetetlen lenne.

problémák nélkül. Ezzel azonban azt kockáztattuk volna, hogy a kezelt csoport többi – vizuálisan könnyen azonosítható, kezében zöld színű csokoládét tartó – tagjával interakcióba lépnek, felfedve előttük a kutatás valódi célját (Sommers–Miller 2013) még azelőtt, hogy kérdőívünket kitöltenék. Egy, a kísérleti alanyok e-mail címére vonatkozó kérdés sem tette volna lehetővé a *debriefet* a válasz megtagadók számára; sem pedig azt, hogy a *kérdőívet ki nem töltő, de színes bőrű asszisztenseinkkel együtt utazó ingázókat* tájékoztassuk.

Eredmények

Először prezentáljuk a bevett kontrollváltozók leíró statisztikáit, összehasonlítva a válaszadók két csoportját szociodemográfiai változók alapján. Ezt követően kétmin-tás t-próbát végzünk, összehasonlítva a függő változóink (biztonságérzet a vasúti megálló területén, illetve a környéken sétálva) átlagos értékeit a kísérleti és a kontrollcsoportban. Végül regressziós (OLS) modelleket állítunk fel, ahol a biztonságérzetet a kísérleti/kontrollcsoportba tartozást operacionalizáló dichotóm változóval, valamint az iskolai végzettséggel és a jövedelmi helyzettel prediktáljuk. A jövedelmi helyzetet objektív (havi nettó jövedelem) és szubjektív (mennyire jön ki / milyen nehezen él meg a jövedelméből) változókkal egyaránt mértük.

1. táblázat: *Deskriptív statisztikák a kérdőívet kitöltők körében. Az iskolázottságot 3 fokú skálán mértük, ahol az 1 jelöli az általános iskolai, 2 a középfokú és 3 a felsőfokú végzettséget. A táblázatban szerepeltetett jövedelem forintban megadott, havi nettó bevételt jelöl, ahol az értékek egy 5 fokú skálán szóródnak; a 0 havi 125.000 Ft alatti, míg a 4 havi 416.000 Ft feletti jövedelmet jelöl. Mindkét változót az EVS vonatkozó, magyar nyelvű kérdésével mértük. A táblázat a szerzők saját szerkesztése.*

Kísérleti csoport	Nő (%)	Életkor (átlag, év)	Iskolázottság (átlag)	Jövedelem (átlag)
Kísérleti (7:14)	50	33,3	2,47	1,85
Kontroll (7:30)	77	35,1	2,45	2,13

Az 1. táblázat alapján látható, hogy életkor tekintetében nincs érdemi különbség a két csoport között, a kontrollcsoportunkban ugyanakkor felülreprezentáltak a női válaszadók. Ez ugyanakkor nem befolyásolja az alábbiakban ismertetett eredményeinket: mint azt az elméleti fejezetben is érintettük, a kormány (Fidesz–KDNP) biztonságiasító diskurzusának egyik markáns eleme a menekültek, illetve a nyitottabb menekültpolitikát folytató európai országok összekapcsolása egy szexuális erőszak keretével; vagyis a menedékkérők/bevándorlók, valamint a nemi erőszakok szá-

ma közötti pozitív összefüggés gondolatmankóként való használata. Így az általunk használt módszertani megközelítés konzervatív tesztnek tekinthető. Mivel a kísérleti csoportban kevesebb női válaszadó található, így az elsőfajú hiba valószínűsége alacsonyabb, a másodfajú hibáé pedig magasabb: vagyis a populációban meglévő különbséget „nehezebb” a mintánk alapján rögzíteni, hiszen a biztonságiasító kommunikációra feltételezhetően fogékonyabb női válaszadókból arányaiban kevesebb került abba a csoportba, amelyet kísérleti beavatkozásunknak kitettünk – vagyis amelyik csoportközi kontaktusba került színes bőrű, idegen nyelvű asszisztenseinkkel.¹⁰ Ezt részben Sik és munkatársai (2016) munkájára alapozzuk: kutatásuk szerint a nők a férfiaknál átlagosan magasabb félelemérzetről számolnak be a bevándorlás kontextusában, illetve nyugtalanabbá válnak, ha bevándorlókkal kell interakcióba lépniük.¹¹

Az *egész környékkel* kapcsolatos biztonságérzetre vonatkozó kérdést vizsgáló t-próba eredménye (1. ábra) a konvencionális szintek egyikén sem szignifikáns statisztikailag, így a vonatkozó nullhipotézist nem tudjuk elvetni. A csoportátlagok közötti különbség ($\mu_{\text{kísérleti}} = 1,38$ vs. $\mu_{\text{kontroll}} = 1,73$) mértéke szinte megegyezik az állomást érintő kérdés vonatkozó értékével ($\mu_{\text{kísérleti}} = 1,53$ vs. $\mu_{\text{kontroll}} = 1,93$). Ugyanakkor, miként a 2. ábrán is látható, a kísérleti csoport tagjai – vagyis akik együtt várakoztak a peronon, és együtt utaztak a vonaton színes bőrű asszisztenseinkkel – lényegesen kevésbé érezték magukat biztonságban a *vasútállomás* területén, mint a kontrollcsoportba került ingázók. A minimális kísérleti beavatkozás – két tanzániai fiatalember – hatására közvetlen környezetükben (azaz a vasútállomáson, ahol először találkoztak, majd több-kevesebb ideig együtt várakoztak velük) biztonságérzetük jelentős mértékben, közel 0,4 ponttal lett alacsonyabb.¹² Összehasonlításképpen a négyfokú skálán mért biztonságérzet változó szórása a kontrollcsoportban 0,37, így nemcsak statisztikai, de szubsztantív értelemben is szignifikáns különbségről beszélhetünk. Az elvégzett t-próbák Welch-féle korrekciót alkalmaznak, és a normáeloszlással kapcsolatos feltételek is teljesülnek; eredményeink és az azokból levont következtetések továbbá változatlanok, ha nem paraméteres becslést (Mann–Whitney U-teszt) alkalmazunk.¹³

10 Mindkét csoportban kizárólag jelen tanulmány első szerzője osztotta a kérdőívre vezető QR-kóddal ellátott csokoládét a kísérlet teljes időtartama alatt, így a szisztematikus torzítás – vagyis hogy a nemi aránytalanságok a „kérdezőbiztos” személyeyéből fakadnának – kizárható.

11 A különbség kevésbé markáns Bíró-Nagy (2018: 286) tanulmányában, de ott is a nők körében nagyobb (41%) azoknak a válaszadóknak az aránya, akikben „erős vagy nagyon erős félelmet” ébresztett a bevándorlók érkezésének perspektívája, mint a megkérdezett férfiaknál (36%).

12 Elképzelhető, bár megítélásunk szerint kimondottan valószínűtlen, hogy a kísérleti csoport tagjai nemcsak negyedórával korábban indulnak munkába, de (legalább) negyedórával – vagy akár jelentősen később – is érkeznek haza a kontrollcsoportba tartozó ingázókhoz képest (pl. mert egy adott üzemben, 12 óras munkarendben dolgoznak). Ebben az esetben a kísérleti ingernek kitett csoport több közvetlen tapasztalattal rendelkezne arról, hogy mennyire „biztonságos sötétedés után egyedül sétálni” a vasútállomáson, illetve annak környékén. Ezt azonban az empiria nem támasztja alá: a nyilvánosan hozzáférhető bűnügyi térkép (<http://terkep.police.hu>) alapján ugyanis a közterületen elkövetett bűncselekmények közül az utolsó 60 napos periódusban – amely a terepmunka időtartamát is magában foglalja – csupán egyetlen történt a vasúti megállóhely relatív közelében, míg legalább hat a település távolabbi pontjain.

13 A vasútállomásra vonatkozó biztonságérzet ez esetben is szignifikánsan különbözik a kísérleti és a kontrollcsoport között ($p < 0,036$), míg az egész környékre vonatkozó nullhipotézist ezúttal sem ($p < 0,059$) tudjuk elvetni.

2. táblázat: Többváltozós regressziós modellek a két függő változóra: biztonságérzet sötétedés után, a környéken sétálva, ill. a vasútállomáson. A szerzők saját szerkesztése.

	Függő változó:	
	biztonságos sétálni a környéken (1)	biztonság a vasútállomáson (2)
kísérleti csoport	-0,723*** (0,237)	-0,625*** (0,204)
iskolai végzettség	-0,207 (0,284)	-0,063 (0,244)
havi nettó bevétel	0,124 (0,128)	0,038 (0,111)
szubjektív jövedelem	0,271 (0,185)	0,221 (0,161)
konstans	1,695*** (0,613)	1,638*** (0,530)
Megfigyelések	47	48
R ²	0,229	0,206
Korrigált R ²	0,156	0,132
Reziduális standard hiba	0,807 (df = 42)	0,702 (df = 43)
F-próba	3,122** (df = 4; 42)	2,786** (df = 4; 43)

Megjegyzés: **p < 0,05; ***p < 0,01

Elemzésünk utolsó lépéseként többváltozós regressziós modellt állítottunk fel, ahol független változóinkat az előítéletesség és a csoportközi konfliktusok szakirodalma alapján választottuk ki, függő változóink pedig a biztonságérzettel kapcsolatos, ESS-ből kölcsönzött kérdőívitemek (2. táblázat). Modellünk kulcsváltozója továbbá a kísérleti, illetve kontrollcsoportba tartozást jelző *dummy*, amely 1-es értéket vesz fel, amennyiben a válaszadó a 7:14-es vonat utasaként ingázott Budapestre. E változó mindkét modellben szignifikáns, ráadásul az *egyetlen* szignifikáns változó; iránya összhangban van hipotézisünkkel, és a hatásnagyságok konzisztensek a két modellben. A kísérleti csoportba tartozók átlagosan 0,7–0,6 ponttal alacsonyabb biztonságérzetről számoltak be; mindezt kontextusba helyezve olyan, mintha a Norvégiában legutóbb, az ESS 9. adatfelvételi hullámában mért biztonságérzet a Magyarországot jellemző átlagos biztonságérzet szintjére zuhant volna vissza. Nullhipotézisünket így nagy biztonsággal el tudjuk vetni, és megállapítható, hogy minimális csoportközi interakció jelentős mértékben csökkenti a biztonságérzetet.¹⁴

Az eredmény elsősorban nem is hatásnagyságát illetően kiemelkedő, hanem a beavatkozás *minimális jellegét* figyelembe véve: asszisztenseink semmilyen fenyegetést nem jelentettek az utazóközönségre – sőt számos olyan jegytől mentesek voltak, amelyekre a közelmúlt menekültellenes kampányai kondicionálták a hazai lakosságot (pl. iszlámhoz köthető vallásos külsőségek). Eltérő bőrszínű és idegen nyelvet beszélő se-

14 Az eredmények változtatlanok, ha az összes, általunk lekérdezett változót beléptetjük a modellbe, beleértve az 1. táblázatban ismertetett kontrollváltozókat is. Mindkét esetben csak a kísérleti csoportba tartozást jelző dichotóm változó az egyetlen szignifikáns (= -0,68; p = 0,008 illetve = -0,55; p = 0,011) független változó. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a második, a vasútállomás területére vonatkozó modell F-statisztikája nem szignifikáns egyetlen konvencionális szinten sem.

gítóink semmilyen közvetlen vagy közvetett hátrányt nem okoztak: nem szorították ki a helyieket a munkahelyükről, nem vették igénybe a szociális ellátórendszert, nem tanúsítottak zajos vagy garázda viselkedést – sőt még csak az ülőhelyeket sem vették el a vonaton utazóktól.¹⁵

Konklúzió

Kutatásunkban arra vállalkoztunk, hogy a lehető legminimálisabb beavatkozással teszteljük a csoportközi interakciók hatását a hazai társadalom biztonságérzetére. Terepmunkánk megtervezéséhez a kiindulópontot Enos (2014) tanulmánya adta, de nem törekedtünk direkt replikációra: az általa alkalmazott kutatási terven több ponton is változtattunk, hogy az illeszkedjen a magyar kontextusba. Megállapítva, hogy a harmadik és a negyedik Orbán-kormány, valamint a mögötte álló Fidesz–KDNP-többség tudatosan biztonságiasította a menekültkérdésről és a bevándorlásról szóló diskurzust (Bocskor 2018; Szalai–Góbl 2015), úgy véltük, kutatásunk legnagyobb hozzáadott értéke az lenne, ha a bevándorlással kapcsolatos, viszonylag homogén attitűdök – amelyek döntő részben egyébként is a politikai aktorok üzeneteinek hatására formálódnak (Enyedi 2004) – helyett a biztonságérzetet vizsgálnánk mikroszinten. Bár a nemzetközi kapcsolatok jeles kutatói a migráció biztonságiasítása (*securitization*) témájában kiváló elemzéseket jelentettek meg az összehangolt kormányzati, top-down kommunikáció témájában, mindezidáig nem tesztelték empirikusan, hogy ez a diskurzus hogyan csapódik le az egyének szintjén, és miképpen formálja a választópolgárok elemi érzéseit, benyomásait.

Kutatási asszisztenseinket – két színes bőrű és idegen nyelvű, tanzániai diákot – arra kértünk, hogy a közösségi közlekedést igénybe véve ingázzanak egy közép-magyarországi településről Budapestre minden reggel, hét munkanapon keresztül. Az általuk igénybe vett 7:14-es járat kísérleti, míg a 7:30-as kontrollcsoportként szolgált. Mindkét, utazásukhoz a vasutat választó csoport tagjait arra kértük, hogy töltsenek ki egy, névleg a kötöttpályás közlekedés fejlesztési lehetőségeiről szóló kérdőívet, amely a vasútállomásra, illetve a közvetlen környezetre vonatkozó, biztonságérzettel kapcsolatos kérdéseket is tartalmazott. A statisztikai tesztek alapján szignifikáns összefüggés tapasztalható a kísérleti csoportba tartozás és a fenti függő változókra adott válaszok között. Azok, akik asszisztenseinkkel együtt utaztak, átlagosan 0,7–0,6 ponttal alacsonyabb biztonságérzetről számoltak be – utóbbit egy négyfokú (0–3) Likert-skálán mértük. A minimális (és semmiképpen sem fenyegető) csoportközi interakció tehát számottevő változást okozott; az általunk rögzített szociodemográfiai változók ugyanakkor nem bírtak statisztikailag szignifikáns magyarázóerővel.¹⁶

15 Ez utóbbi onnan tudható, hogy asszisztenseink a saját kérdőívükben említést tettek arról, hogy többen is inkább állva utaztak annak ellenére, hogy számos szabad ülőhely volt. Ezt korábban mások, például Swatrige (2011) is magyar sajátosságként, külföldiek szemével nehezen érthető viselkedésként írta le.

16 A három változó – havi nettó bevétel, szubjektív jövedelem, iskolázottság – egy olyan, a tanulmányban továbbiakban nem részletezett interakciós modellben sem volt statisztikailag szignifikáns, amelyben a kísérleti csoportba tartozást a kontrollváltozókkal léptettük interakcióba.

Eredményeink Allport (1954) elméleti keretével szemben azt támasztják alá, hogy minimális, konfliktusmentes csoportok közötti kontaktus is érdemben rombolja a többségi társadalom biztonságérzetét. Asszisztenseink semmilyen formában nem jelentettek veszélyt az ingázókra: a nekik szánt kérdőívet kitöltve, telefonjukat nyomkodva utaztak, a fővárosba ingázó maglódiak ugyanakkor mégis kevésbé érezték magukat biztonságban a vasútállomáson, mint azok, akik a két színesbőrű fiatal társasága nélkül jutottak el a munkahelyükre. Kísérletünk Simonovits (2016) kérdőíves vizsgálatát igazolja: a TÁRKI négy évvel ezelőtti, reprezentatív felmérését elemezve kirajzolódott, hogy a csoportközi kapcsolatok *minősége* alapvetően határozza meg, hogy azok milyen előjellel magyarázzák a tömeges migrációval kapcsolatos fenyegetettségérzetet. Azok, akik személyesen ismertek Magyarországon élő kínai, arab vagy afrikai származású személyt, jelentősen alacsonyabbnak ítélték a bevándorlással járó szimbolikus – kulturális és vallási –, valamint reális fenyegetéseket egyaránt. Ezzel szemben a minta azon válaszadói, akik az elmúlt 12 hónapban „menedékkérővel, menekülttel vagy migránssal találkoztak”, érdemben nagyobb fenyegetettségként tekintettek e geopolitikai kihívásra. Mindez Simonovits (2016: 66) értelmezésében azt tanúsítja, hogy az „eseti kontaktus” és a személyes, „minőségi kapcsolat” a bevándorlókkal eltérő folyamatokat indukál. Mivel az általunk használt kísérleti inger az előbbi tapasztalásra hasonlít, a válaszreakció is hasonló: szorongás, félelem és a biztonságérzet csökkenése.

A fenti eredmények konzisztensek Enos (2014) következtetéseivel: bár kutatásunk nem tekinthető a bostoni kísérlet replikációjának – a kutatási tervből következik, hogy eredetileg sem volt annak szánva –, annyi bizonyosan kijelenthető, hogy a csoportközi viszonyokat érintő minimális beavatkozások kontextustól függően működnek, és érdemben képesek formálni attitűdöket és az alapvető érzelmeket. Eredményeink fontos tanulsággal szolgálnak a csoportközi viszonyok interakcióját és a magyarországi előítéletesség vizsgálatát illetően, de számos további kérdést vetnek fel. Újabb kutatások lennének szükségesek ahhoz, hogy tisztábban lássuk a mechanizmust: vajon az eltérő bőrszín önmagában elegendő-e a biztonságérzet csökkenéséhez, vagy csak az eltérő nyelvhasználattal kombinálva fejt ki hatását? Másképpen fogalmazva, kialakult volna-e a „migránsok betelepítésére” vonatkozó percepció, amennyiben asszisztenseink tudtak volna (az ingázókkal vagy egymással) magyarul kommunikálni? Mennyiben vezethető vissza a biztonságérzet csökkenése arra, hogy asszisztenseink férfiak voltak? A hazai kormánypárti és *alt right* médiumok visszatérő toposza volt, hogy „feleségeiket és gyermekeiket hátrahagyva” érkeznek Európába a menekült férfiak, olyan keretezést használva, amely által „hódítókként” vagy katonákként jeleníthették meg a menedékkérőket. Anyagi és technikai okokból kifolyólag a hatás *időtállóságát* sem volt lehetőségünk tesztelni, noha vitathatatlanul érdekes kérdés, hogy a biztonságérzet az alacsonyabb értékről visszakúszik-e a kontrollcsoport szintjére – és amennyiben igen, mikor.

Tanulmányunk hozzájárulása a hazai szakirodalomhoz részben módszertani újszerűségének köszönhető: előítéletességet, bevándorlással és menekültekkel kap-

csolatos attitűdöket sokan, sokféleképpen vizsgálták már a magyar kontextusban (Barna–Koltai 2019; Messing–Ságvári 2016; Faragó–Kende 2017), de szinte kizárólag megfigyelés során szerzett survey-adatokkal.¹⁷ Kutatásunk azt a percepciót modellezte, hogy egy közép-magyarországi kisvárosba „migránsokat telepítettek be”: a helyiekkel együtt, reggelente ugyanabban az időpontban a fővárosba ingázva asszisztenseink azt az illúziót kelthették, hogy a település (állandó vagy ideiglenes) lakói.¹⁸ Mivel a kísérlet elválaszthatatlan a magyar menekültpolitika és bevándorlásellenes kormányzati kampány kontextusától, kutatásunk megállapításai különösen relevánsak, és empirikus támpontot jelentenek a menekültkérdés és a migráció biztonságiasítását vizsgáló munkák (Bocskor 2018; Nagy 2016) számára.

A Bocskor (2018: 552) által is felvetett kérdés – miszerint a menekültellenes diszkurzus és intézkedések elsősorban a kormány opportunistá, népszerűségjavító eszközei voltak, vagy mélyebb történelmi-intézményi kontextusban gyökereztek – egyéni szinten is továbbgondolásra érdemes. Vajon az általunk dokumentált oksági kapcsolat mennyiben az utóbbi évek diszkurzív keretezésének, morális pánikjának (Barna–Koltai 2019) eredménye, és mennyiben a társadalom „ösztönös”, meglévő reakciója? Longitudinális adatok nélkül ezt a kérdést nem tudjuk megválaszolni, de kísérletünk replikációja közelebb vihet a megértéshez.

A magyar társadalom széles körben elutasítja a migrációt, és Európa egyik legkevésbé befogadó országa (Bocskor 2018; Sik et al. 2016), és a kormány bevándorlásellenes narratíváját állami és politikai szereplők – ideértve az ellenzékieket is – egyaránt átvették (Bernáth–Messing 2015); a médiafelületekhez való egyenlőtlen hozzáférésnek és az ellenzéki pártok inaktivitásának köszönhetően rekordmagas szintre kúszott fel az idegenellenes attitűdökkel rendelkezők száma. Regressziós modellünkben kontrolláltunk a jövedelmi helyzetre és az iskolázottságra, de nem zárhatjuk ki, hogy alcsoportanalízis révén érdemi különbségeket találnánk olyan változók mentén, amelyeket nem vontunk be az elemzésbe. Kérdőíves adatok alapján ismert, hogy a Fidesz és a Jobbik szavazói nagyobb valószínűséggel értelmezik fenyegetésként a migrációt, mint azok, akik az MSZP-t támogatják (Simonovits 2016). Egy, a miénkhez hasonló kutatási felépítést használó kísérlet segítségével például vizsgálható lenne, hogy a minimális csoportközi interakció által kiváltott, biztonságérzetre gyakorolt hatást mennyiben módosítja a kísérleti alanyok ideológiája vagy pártpreferenciája. Egy ilyen, bal-jobb skálát vagy pártpreferenciára vonatkozó kérdést tartalmazó replikáció pontosítaná továbbá azt is, hogy a megfigyelési adatokban kirajzolódó összefüggés mennyiben a társadalmi elvárások által generált torzítás (*social desirability bias*), vagy a politikai kérdésblokk kondicionáló, *framing*-hatásának következménye, és valóban eltérően reagálnak-e a „betelepített migránsok” megjelenésére ellenzéki és kormánypárti szimpatizánsok.

17 Ritka kivételt jelent Simonovits–Kézdi–Kardos (2018) munkája, amelyben a romák és a bevándorlók elleni előítéleteket kísérleti úton, egy szerepjáték kipróbálása által csökkentették.

18 A tanulmány egyik szerzőjét egy idősebb férfi gyanútlanul le is szólította, afelől érdeklődve, hogy látta-e „a migránsokat a váróteremben”, akiket véleménye szerint betelepítettek Maglódra.

A társadalmi távolságot mérő Bogardus-skálán rendszerint rosszul szerepelő hazai cigányság mellé az utóbbi időben felzárkóztak az arabok és a színes bőrűek is; szűk egy évtized leforgása alatt a magyar társadalom már kevésbé fogadna el szomszédnak, munkatársnak vagy családtagnak egy afrikait vagy arabot, mint egy romát (Hayes 2020). A trend megfordulásáról, illetve a bevándorlóként azonosított népcsoportok irányába megnyilvánuló általános elutasítás mögötti okokról ugyanakkor mindezidáig keveset tudtunk. A biztonságérzettel, illetve annak hiányával kapcsolatos, kísérleti módszertanunk által feltárt oksági mechanizmusok az első lépést jelenthetik az ilyen irányú vizsgálódások számára.

Abstract: The study tests the causal relationship between intergroup contact and sense of security at a settlement in Central Hungary. The 2015 refugee crisis and the Hungarian government's response have a profound effect on the political agenda and altered associations and perceptions of third country nationals. For many Hungarians, the possibility of refugees "settling down", or people of color and of non-Christian religious background appearing in one's locality have possibly become a source of anxiety and fear. The study conducts an experiment to scrutinize what responses are associated with a minimal intervention: having daily contact with two African male confederates when commuting to school or work. Locals taking the same route were split into treatment and control groups; they were only distinguished by the time of the departure. Those in the treatment group travelled with two Tanzanian male students, who acted as confederates and commuted from the suburbs to Budapest together with locals. Commuters were asked to fill a questionnaire advertised as a public opinion survey on mass transit; nonetheless it also included a battery of items tapping into their sense of security. Respondents in the treatment (N=32) and control (N=31) groups statistically significantly differ with respect to the dependent variable: those commuting together with our confederates have reported lower levels of sense of security on the train and at the train station according to the fitted regression models and t-tests. Findings of the study confirm the modified version of contact theory – i.e. "quality" and "superficial" contacts have a different sign when predicting levels of migration-related fears – and offers the first micro-level test of recent years' securitizing discourse.

Keywords: intergroup contact, migration, sense of security, between-groups design, contact theory, securitization

Irodalom

- Allport, G. W. (1954): *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Baldassarri, D. – Abascal, M. (2017): Field Experiments Across the Social Sciences. *Annual Review of Sociology*, (43): 41–73. <https://doi.org/10.1146/annurevsoc-073014-112445>
- Barchard, K. A. – Williams, J. (2008): Practical advice for conducting ethical online experiments and questionnaires for United States psychologists. *Behavior Research Methods*, 40(4): 1111–1128. <https://doi.org/10.3758/BRM.40.4.1111>
- Barlai, M. – Sik, E. (2017): A Hungarian Trademark (a Hungarikum): the Moral Panic Button. In Barlai, M. – Fährnich, B. – Griessler, C. – Rhomberg, M. (Hg.): *The Migrant Crisis: European Perspectives and National Discourses*. Münster: LIT.
- Barna I. – Koltai J. (2018): A bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök belső szerkezete és az attitűdök változása 2002 és 2015 között Magyarországon a European Social Survey (ESS) adatai alapján. *Socio.hu*, (2): 4–23. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.2.4>

- Barna, I. – Koltai, J. (2019): Attitude Changes towards Immigrants in the Turbulent Years of the 'Migrant Crisis' and Anti-Immigrant Campaign in Hungary. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 5(1): 48–70. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v5i1.501>
- Bernáth G. – Messing V. (2015): Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 17(4): 7–17.
- Bíró-Nagy A. (2018): Politikai lottóötös: a migráció jelentősége a magyar politikában, 2014–2018. In Böcskei B. – Szabó A. (szerk.): *Várákosások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. Budapest: Napvilág Kiadó, 269–291.
- Bobo, L. (1983): Whites' opposition to busing: Symbolic racism or realistic group conflict? *Journal of Personality and Social Psychology*, (45): 1196–1210. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.6.1196>
- Bocskor, Á. (2018): Anti-Immigration Discourses in Hungary during the 'Crisis' Year: The Orbán Government's 'National Consultation' Campaign of 2015. *Sociology*, 52(3): 551–568. <https://doi.org/10.1177/0038038518762081>
- Böcskei B. – Molnár Cs. (2017): Kormányon a radikális jobboldal? – A Jobbik ígéretei a magyarországi törvényalkotásban (2010–2014). *Politikatudományi szemle*, 26(1): 55–76.
- Buzan, B. – Wæver, O. – De Wilde, J. (1998): *Security: A new framework for analysis*. Boulder/London: Lynne Rienner Publishers. <https://doi.org/10.2307/2586187>
- Citrin, J. – Green, D. P. – Muste, C. – Wong, C. (1996): Public Opinion Toward Immigration Reform: The Role of Economic Motivations. *The Journal of Politics*, 59(3): 858–881. <https://doi.org/10.2307/2998640>
- Desposato, S. (2018). Subjects and Scholars' Views on the Ethics of Political Science Field Experiments. *Perspectives on Politics*, 16(3): 739–750. <https://doi.org/10.1017/S1537592717004297>
- Enos, R. D. (2014): Causal effect of intergroup contact on attitudes. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(10): 3699–3704. <https://doi.org/10.1073/pnas.1317670111>
- Enyedi Zs. (2004): A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég*, 9(3): 3–26.
- Enyedi Zs. (2012): Okos szavazás és provokált részvétel. *Politikatudományi Szemle*, 21(3): 35–57.
- Enyedi Zs. – Fábíán Z. – Sik E. (2004): Nőtték-e az előítéletek Magyarországon? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 375–399.
- Fábíán Z. – Sik E. (1996): Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég, 381–413.
- Faragó L. – Kende A. (2017): Az elnyomás támogatása vagy az egyenlőség ellenzése? Az új szociális dominancia orientáció skála (sdo7) vizsgálata. *Alkalmazott Pszichológia*, 17(1): 115–135.

- Fiske, S. T. (2014): *Social beings: Core motives in social psychology*. 3rd ed. Hoboken, NJ: Wiley.
- Gerő, M. – Sik, E. (2020): The Moral Panic Button: Construction and consequences. In Goździak E. M. – Main I. – Suter B. (eds.): *Europe and the Refugee Response*. London: Routledge, 39–58. <https://doi.org/10.4324/9780429279317>
- Hayes, L. (2020): *How the Hungarian government's anti-migration campaign affected attitudes towards the Roma minority? CEU Political Science Department master theses*. Budapest: Central European University. http://www.etd.ceu.edu/2020/hayes_lukacs.pdf (utolsó letöltés: 2020. 01. 15.)
- Hintjens, H. (2019): Failed Securitisation Moves during the 2015 'Migration Crisis'. *International Migration*, (57): 181–196. <https://doi.org/10.1111/imig.12588>
- Illés G. – Körösenyi A. – Metz R. (2018): Broadening the limits of reconstructive leadership: Constructivist elements of Viktor Orbán's regime building politics. *The British Journal of Politics and International Relations*, 20(4): 1–19. <https://doi.org/10.1177/1369148118775043>
- Jones, M. (2002). *Social psychology of prejudice*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Katz, D. – Braly, K. W. (1935): Racial prejudice and racial stereotypes. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 30(2): 175–193. <https://doi.org/10.1037/h0059800>
- Kitzinger D. (2000): A morális pánik elmélete. *Replika*, (40): 23–48.
- Kmetty, Z. (2018): Incumbent party support and perceptions of corruption – an experimental study. *Szociológiai Szemle*, 28(4): 152–165.
- Kovarek, D. – Littvay, L. (2019): Where Did All the Environmentalism Go? Politics Can Be Different (LMP) in the 8 April 2018 Hungarian parliamentary elections. *Environmental Politics*, 28(3): 574–582. <https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1567874>
- Kovarek, D. – Róna, D. – Hunyadi, B. – Krekó, P. (2017): Scapegoat-Based Policy Making in Hungary: Qualitative Evidence for How Jobbik and its Mayors Govern Municipalities. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 3(3): 63–87. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v3i3.382>
- Kovarek, D. – Soós, G. (2016): Cut from the Same Cloth? A Comparative Analysis of Party Organizations in Hungary. In Sobolewska-Myslik, K.– Kosowska-Gastol, B. & Borowiec, P. (eds.): *Organizational Structures of Political Parties in Central and Eastern European Countries*. Krakow: Jagiellonian University Press, 185–208.
- Kraut, R. – Olson, J. – Banaji, M. – Bruckman, A. – Cohen, J. – Couper, M. (2004): Psychological Research Online: Report of Board of Scientific Affairs' Advisory Group on the Conduct of Research on the Internet. *American Psychologist*, 59(2): 105–117. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.2.105>
- Letenyey L. – Takács K. (2003): Önpusztító jóslat. Miért veszítheti el a közvélemény-kutatások szerint népszerűbb párt a demokratikus választásokat? *Századvég*, 1(27): 83–99.
- Markaki, Y. – Longhi, S. (2013): What determines attitudes to immigration in European countries? An analysis at the regional level. *Migration Studies*, 1(3): 311–337. <https://doi.org/10.1093/migration/mnt015>

- McCambridge, J. – Kypri, K. – Bendtsen, P. – Porter, J. (2013): The use of deception in public health behavioral intervention trials: a case study of three online alcohol trials. *The American Journal of Bioethics*, 13(11): 39-47. <https://doi.org/10.1080/15265161.2013.839751>
- Messing V. – Ságvári B. (2016): „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk”. A magyarországi idegenellenesség okairól. *Socio.hu*, (2): 17–37. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.17>
- Morton, R. B. – Tucker, J. A. (2014): Experiments, Journals and Ethics. *Journal of Experimental Political Science*, 1(2): 99–103. <https://doi.org/10.1017/xps.2014.23>
- Mudde, C. (2002): The Ideology of the Extreme Right. Manchester: Manchester University Press. <https://doi.org/10.7228/manchester/9780719057939.001.0001>
- Nagy, B. (2016). Hungarian Asylum Law and Policy in 2015–2016: Securitization Instead of Loyal Cooperation. *German Law Journal*, 17(6): 1033–1082. <https://doi.org/10.1017/S2071832200021581>
- Pálosi É. – Sik E. – Simonovits B. (2007): Diszkrimináció a plázában. *Szociológiai Szemle*, 17(3–4): 135–148.
- Patkós V. (2015): Önigazolás és vágyvezérelt gondolkodás: Kognitív torzítások a választói döntésekben a 2014-es választások során. *Politikatudományi Szemle*, 24(3): 75–95.
- Pettigrew, T. F. – Tropp, L. R. (2006): A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5): 751–783. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>
- Sieber, J. E. – Iannuzzo, R. – Rodriguez, B. (2008): Deception methods in psychology: Have they changed in 23 years? In: Bersoff, Donald N. (ed.): *Ethical conflicts in psychology (4th ed.)*. Washington, DC.: American Psychological Association. 415–416.
- Sik E. – Simonovits B. – Szeitl B. (2016): Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a viseigrádi országokban. *Regio*, 24(2): 81–108. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v24i2.114>
- Simonovits, B. (2016): Realistic and Symbolic Threats. The Social Basis of Mass-Migration Related Fear in Contemporary Hungary. *Szociológiai Szemle*, 26(4): 53–73.
- Simonovits, B. – Bernát, A. (2016): *The Social Aspects of the 2015 Migration Crisis in Hungary*. Budapest: TÁRKI. http://old.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160330_refugees.pdf (utolsó letöltés: 2020. 03. 18.)
- Simonovits, G. – Kézdi, G. – Kardos, P. (2018): Seeing the World Through the Other’s Eye: An Online Intervention Reducing Ethnic Prejudice. *American Political Science Review*, 112(1): 186–193. <https://doi.org/10.1017/S0003055417000478>
- Sisti, D. A. – Segal, A. – Jaeger, J. (2013): Deceiving Without Debriefing: A Pragmatic Overreach? *The American Journal of Bioethics*, 13(11): 50–52. <https://doi.org/10.1080/15265161.2013.839756>

- Sommers, R. – Miller, F. G. (2013). Forgoing Debriefing in Deceptive Research: Is It Ever Ethical? *Ethics & Behavior*, 23(2): 98–116. <https://doi.org/10.1080/10508422.2012.732505>
- Stangor, C. (2000): Volume overview. In Uó. (ed.): *Stereotypes and prejudice: Essential Readings*. New York, NY: Psychology Press, 1–16. <https://doi.org/10.1080/10973430008408635>
- Stangor, C.–Schaller, M. (2000): Stereotypes as individual and collective representations. In Stangor C. (ed.): *Stereotypes and Prejudice: Essential Readings*. Ann Arbor, MI: Psychology Press, 64–82. <https://doi.org/10.1080/10973430008408635>
- Swatriga, C. (2011): *Marslakók földje. Avagy Magyarország angol szemmel*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Szalai, A. – Göbl, G. (2015): *Securitizing Migration in Contemporary Hungary*. Center for European Neighborhood Studies, Working Paper. <https://cens.ceu.edu/sites/cens.ceu.edu/files/attachment/event/573/szalai-goblmigrationpaper.final.pdf> (utolsó letöltés: 2020. 03. 18.)
- Tajfel, H. – Turner, J. C. (1986): The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In Worchel S. – Austin W. G. (eds.): *Psychology of Intergroup Relation*. Chicago: Hall Publishers, 7–24. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.33.020182.000245>
- Taylor, S. – Fiske, S. (1978): Salience, Attention, and Attribution: Top of the Head Phenomena. *Advances in Experimental Social Psychology*, 11(1): 249–288. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60009-X](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60009-X)
- Teele, D. L. (2014): Reflections on the Ethics of Field Experiment. In Teele, D. L. (ed.): *Field Experiments and Their Critics. Essays on the Uses and Abuses of Experimentation in the Social Sciences*. New Haven: Yale University Press, 115–140. <https://doi.org/10.12987/9780300199307-007>

Kívülállók közössége?

A *communitas* megnyilvánulási formái és funkciója egy alternatív középiskolában

Szentesi Balázs

balazs.szentesi@gmail.com

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.2>

Beérkezés: 2020. 02. 04.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 05. 28.

Elfogadás: 2020. 07. 14.

Összefoglaló: A tanulmány egy budapesti alternatív gimnázium (a „Diákház”) belső diskurzusát vizsgáló, etnográfiai módszerekkel végzett kutatás eredményeire épül. A Diákházban a tanárok iskolaelhagyó, a felnőttekkel, tanárokkal, iskolákkal szemben többnyire elutasító, szociokulturálisan sokszínű diáksággal dolgoznak. A hagyományostól eltérő pedagógiai eszközök használata mellett ezt a munkát segítik a diákházi diskurzusban megjelenő szubkulturális koncepciók: a másság, a deviancia, a kulturális mainstreammel szembeni ellenállás, a marginalitás és a *communitas*, a státuszkülönbségek nélküli közösség élménye. Az írás néhány példán keresztül bemutatja, ahogyan az oktatási intézményi keretben fenntartott *communitas* megjelenik és megerősödik a diákházi kommunikációs szintéren, és ahogyan a struktúrán kívüliség élménye hozzájárul a diákok strukturális pozícióemelkedéséhez.

Kulcsszavak: *communitas*, szubkultúra, alternatív oktatás, iskolai kimaradás

Írásom egy iskolaelhagyó diákokkal foglalkozó budapesti alternatív gimnáziumban, a „Diákházban”¹ végzett résztvevő megfigyeléses kutatás eredményeire épül. A kutatás célja az iskolai szintéren zajló kommunikációban létrejövő problémamegoldó tudás leírása volt. A munka egyes eredményei olvashatók máshol megjelent tanulmányaimban (Szentesi 2013a, 2019a, 2019b, 2020). Jelen tanulmány a kutatás eredményeinek egy részletére, a *communitas* diákházi megjelenésére fókuszál.

A Diákház

A Diákház egy Budapesten közel 30 éve működő, alapítványi fenntartású, tandíjmentes gimnázium, egy ún. „második esély” iskola, ahova más középiskolákból kimaradó diákokat vesznek föl. A diákság demográfiai adatait kérdőívvel próbáltam

¹ Az intézmény és az adatközlők nevét megváltoztattam a szövegben. (Bár az iskola tanárai utólag kifejezetten kérték az intézmény nevesítését, az anonimitás megőrzésére vonatkozó kutatói etikai elvárást fontosabbnak ítéltém).

felvenni, a diákok formalizáló hatalmi eljárásokkal szembeni ellenállása miatt azonban (ld. később) – egy másik jelen lévő kutatóhoz hasonlóan – sikertelenül. Így a diákok életkorát, nemi, nemzetiségi arányát, lakhely szerinti megoszlását több év tapasztalata, néhány év felvételi adatai és az adatközlőktől nyert információk alapján némi szórással tudom megbecsülni. A kutatás több fázisban zajlott (ld. később), itt a második fázis adataiból indulok ki. A 2011–2012-es tanévben 107 diák iratkozott be a Diákházba. Nagy többségük a 16–25 éves korosztályba tartozott, illetve volt néhány (nagyjából 8%) 26–32 éves diák, átlagéletkoruk 20 év volt. A lányok és a fiúk aránya 54/46% volt. Volt pár (3-4%) cigány és körülbelül ugyanennyi egyéb nemzeti/etnikai identitású (pl. török, perzsa, guineai) diák. A budapestiek aránya a diákság 2/3-át, 3/4-ét tette ki, a többiek többnyire a budapesti agglomerációban laktak, néhány fő pedig távolabbi városokban, falun, tanyán. (Ezek az arányok nagyságrendileg más évekre is érvényesek).

Az egyes diákok iskolai kimaradásának hátterében igen különböző tényezők állhatnak, de mindegyiküknél megjelenik a serdülőkori krízis tünetei és kockázati tényezői (ld. Gyenge 2014; Holmes – Rahe 1967) közül egy vagy több. Pl. szociális gátlás, marginalizálódás, szerepléstől, iskolai megnyilvánulásoktól való félelem, önértékelési problémák, ritkábban alkohol- és drogfogyasztás, önsértő magatartás, illetve a szülők válása, halálozások a családban, bántalmazó vagy elhanyagoló szülők, állami gondozás stb. Ezek tekintetében a diákság nagy diverzitást mutat, ugyanakkor a legtöbbszörre jellemzők az autoritáskrízis megnyilvánulásai – pl. a felnőttéssel azonosított értékek megkérdőjelezése, provokatív megnyilvánulások, szembehelezkedés a tekintélyszemélyekkel, a felnőttekkel, iskolával, tanárokkal szembeni gyanakvás, ellenállás (Hajduska 2015). A diákok alkotta csoport szociokulturálisan igen sokszínű képet mutat, illetve jellemző egyes periférikus társadalmi kategóriák, devianciák és a depriváció jelenléte. Alacsony és magas iskolai végzettségű, illetve jómódú és szegény szülők gyermekei, itthoni és határon túli magyarok, bevándorlók és bevándorlók Magyarországon született gyermekei, különböző ifjúsági szubkultúrák (pl. punk, rapper, hippi, gót, skinhead) tagjai, LMBTQ személyek, fogyatékkal (pl. mozgássérülés, hallássérülés, beszédhiba, Asperger-szindróma) vagy részképeségzavarral (pl. diszlexia, diszkalkulia, figyelemhiányos zavar) élők egyaránt találhatóak közöttük.

A Diákházat irányító tízfős munkaközösségnek (a „*stábnak*”) azok a tanárok a tagjai, akik (az óraadó tanároktól eltérően) napi szinten sok időt töltenek a diákokkal, és mentori feladatokat is ellátnak. A diákok egy részéhez hasonlóan többségüknek van valamilyen fiatalabb vagy jelenkori szubkulturális kötődése (pl. hazai underground). Ugyancsak a diákokhoz hasonlóan a hagyományosabb iskolákról általában negatív képük van.

A szociokulturálisan sokszínű és több esetben lázadó, nehezen kezelhető diáksággal végzett munkához az alapító tanárok sajátos pedagógiai rendszert alakítottak ki. Megszüntették a legtöbb hagyományos iskolai formalitást, szabályt, fegyelmező

és pedagógiai eszközt (pl. a magázódást, a bejárás kötelezettséget, a napi számonkérést, az intőt, a korcsoport szerinti osztályokat stb.), amelyek helyett alternatív formális és nem formális fegyvelmező technikákkal (pl. szerződés kötésével, a figyelem megvonásával/megadásával, egyezkedésekkel), személyre szabott bánásmóddal és tanulási tervvel, a diákok mentori támogatásával, valamint az iskolai döntéshozatalba való (bizonyos szintű) bevonásával dolgoznak. Mindemellett az iskolai működésbe beleszövődik egyfajta szubkulturális működésmód is, amely bizonyos szubkulturális gyakorlatokat és koncepciókat (pl. szubkulturális stílus, sokszínűség, marginalitás, ellenállás, *communitas*) tesz elérhetővé a Diákház tagjai számára. (Erről részletesebben írok egy korábbi tanulmányomban: Szentesi 2019b).

Módszertan

A Diákházban 2004 és 2016 között² időben hosszán elnyúló terepmunkát végeztem etnográfiai módszerekkel, főleg résztvevő megfigyeléssel.³ A kutatás két fő fázisában (2004. február–július és 2011. október – 2012. június)⁴ megfigyeléseket végeztem a tanórákon, a szünetekben, a tanári megbeszéléseken, a felvételi beszélgetéseken, az iskolai fórumokon, az alkalmi eseményeken és a tanítási időn kívüli aktivitásokban (pl. zenekari vagy táncpróbák, sörözések, házibulik, kirándulások). A főbb fázisok között és a második fázis után a változások követése, a feldolgozás során felmerülő kérdések tisztázása, az újabb adatok gyűjtése érdekében tartottam a kapcsolatot kulcsadatközlőimmal, és évente néhány alkalommal látogatásokat tettem a Diákházban.

A résztvevő megfigyelés segítségével a diákházi diskurzus sűrű leírását (*thick description*), azaz „a megformált viselkedések illékony példáival íródott” (Geertz 2001: 202) kulturális szöveg értelmezését igyekeztem létrehozni. Azt akartam feltárni, hogy a megfigyelt kommunikációs gyakorlatok alkalmazói hogyan jelenítik meg ön- és egyéb értelmezéseiket, hogyan vesznek részt a diskurzust meghatározó értelme-

2 A 12 éves időszak alatt történt változások a Diákház működésében többnyire apró módszertani/eljárásbeli változtatások, amelyek az iskola pedagógiai alapvetéseit, illetve a szubkulturális működés és *communitas* általam leírt jelenségeit nem érintik.

3 Kutatásom Mészáros (2014) 2006-ban végzett kutatása mellett az első hazai, résztvevő megfigyeléssel végzett iskolakutatások közé tartozik. Kapcsolható a nemzetközi pedagógiai etnográfia, azon belül is a szűkebb területet lefedő pedagógiai antropológia kutatásokhoz. Az iskola mint kutatási terep és a résztvevő megfigyelés mellett az ide tartozó munkák sajátommal közös elemei a nyitott végű kérdéseket tartalmazó interjúk alkalmazása a jelenségek belső olvasatának megértéséhez, a kultúra koncepciójának használata, és az, hogy ezeket a kutatásokat inkább „otthon” végezték, mint külföldön (Anderson–Levitt 2012). Ezek a munkák jellemzően az iskolai kultúra és az etnikai/nyelvi kisebbségek kultúrája közötti eltérésekből adódó, illetve a társadalmi osztályokhoz és nemhez kapcsolódó iskolai sikertelenségre fókuszálnak (Anderson–Levitt 2012; Delamont 2012). Hazai viszonylatban – bár nem hosszán tartó résztvevő megfigyelésre épülnek – Eröss (2012) ide sorolja a hasonló témájú, (főleg cigány) kisebbségek és bevándorlók iskolai helyzetét vizsgáló munkákat (pl. Csongor 1991; Feischmidt–Nyíri 2006; Neumann–Zolnay 2008). Iskolán kívüli terepe ellenére utóbbiak közé tartozónak tartom saját korábbi kutatásom (Szentesi 2013b) is. A jelen tanulmány alapját képező munkám ugyanakkor el is tér témájában az előzőktől. Bár a kulturális különbségek és az iskolai sikertelenség kapcsolata megjelenik benne, inkább az iskolai kultúrával osztályi (pl. Willis 2000) vagy szubkulturális (pl. Mészáros 2014) alapon szembehelyezkedő fiatalokról szóló munkákhoz hasonlít. Viszont utóbbiakról is különbözik abban, hogy itt a feszültség nem a vizsgált iskola és a tanulók kultúrája/kultúrái között jelentkezik, hanem a vizsgált iskola a tanulókkal együtt helyezkedik szembe más iskolákkal (vagy egy „többségi” kultúrával, amelyet szemükben ezek az iskolák képviselnek), valamint abban, hogy nem a tanulók vagy a pedagógia sikertelenségéről, hanem éppen fordítva, a sikertelenség leküzdéséről szól.

4 A tanulmányban szereplő példák a második fázisból származnak, de a segítségükkel bemutatott jelenségek a kutatás ideje alatt általánosan érvényesek voltak a Diákházra, és információim alapján azóta is érvényesek maradtak.

zések feletti alkudozásokban, ezeket hogyan használják az egymáshoz való viszonyaik alakításában és bizonyos problémáik megoldásában.

A résztvevő megfigyelés kiegészítéseként 10 diákkal, 8 tanárral és egy segítő szakemberrel készítettem félig strukturált interjút. Készítettem továbbá fotókat, video- és hangfelvételeket, valamint gyűjtöttem az adatközlők által a közösségben vagy a közösség számára készített képi, video-, illetve online anyagokat is.

Sajátkultúra-kutatás

A terepen betöltött pozícióm nagymértékben hasonlított arra, amelyet Bennett (2003) és Hodkinson (2005) belső (*insider*) kutatói pozíciónak neveznek.⁵ Mindketten a zene- és stílusorientált ifjúsági kulturális csoportok kutatása kapcsán használják a fogalmat azokra a kutatókra, akik korábban maguk is tagjai voltak a vizsgált csoportnak.⁶ Bennett (2003) az ifjúsági kultúrák jelenkori kutatására nagyon jellemzőnek tartja ezt a megközelítést. Saját munkámat is ezek közé a kutatások közé sorolom. Részben azért, mert a 90-es évek elején magam is diákja voltam a vizsgált intézménynek, másrészt tinédzserkoromtól kezdve résztvevője voltam különböző ifjúsági/zenei szubkulturális színtereknek, így a mostani diákok (többségének) szubkulturalista élménye és az iskola működése – a maga sajátos szubkulturális vonásaival – több oldalról is ismerősek voltak számomra.

A belső pozíció előnyei közé tartozik, hogy megkönnyíti a belépést a terepre, mivel a megfigyelő már eleve illeszkedik a környezetbe (Anderson 2006; Riemer 1977), megkönnyíti a terepen a bizalmi viszonyok kialakítását, a pontosabb interpretáció kialakítását, a téves információk kiszűrését (Hodkinson 2005; Riemer 1977), és olyan betekintést enged a résztvevők érzelmi élményeibe, személyes látásmódjába, amelyet más módszertan nem tesz lehetővé (Tetnowski–Damico 2014). Terepre lépésemkor mind a tanárok, mind a diákok számára nyílttá tettem, hogy egykori diákházaspáros vagyok, aki most kutatóként van jelen. A diákházaspáros múltam és a szubkulturális tőkém⁷ alkalmazása valóban biztosította számomra a belső pozícióval járó fentebb sorolt előnyöket. Ugyanakkor a közösség életébe való elkerülhetetlen bevonódás az

5 A saját közösség kutatására más elnevezések is születtek. Yang (1972) első kézből származó terepmunkának (first-hand fieldwork) nevezte, amikor saját szülőfalujában vizsgálta önmaga és társas környezete életét. Riemer (1977) az „ismerőség” lehetőségeit kiaknázó (opportunitistic) kutatásnak nevezi, amikor a kutató a saját élettörténetéből, élettapasztalataiból, az ismerős helyzetekből származó „kéznél lévő” tudás nyújtotta lehetőségeket használja a kutatás során. Hayano (1979) önetnográfának (auto-ethnography) hívja, amikor a kutató maga is tagja vagy részese a vizsgált tárgyat képező közösségnek, illetve aktivitásnak. Brewer (2005) megfigyelő részvételnek (observant participation) nevezi a kutató már létező szerepének hasznosítását egy számára ismerős környezet kutatásában, és megkülönbözteti az ismeretlen környezetben végzett, új szerep felvételével járó résztvevő megfigyeléstől.

6 A valamikori szubkulturalistákból lett kutatók által végzett, a szubkulturalisták belső nézőpontját is megjelenítő (poszt)szubkultúra-kutatások az 1980-as évektől sokasodtak meg a birminghami iskolához (Centre for Contemporary Cultural Studies) köthető szubkultúra-kutatók többségét jellemző „külső” értelmezésekre adott válaszként. Más területeken (főleg az etnikai kisebbségek és a nemi szerepek kutatásánál) már a 70-es évekre általános nézőponttá vált, hogy a kutatás alanyaival azonos csoportba tartozó kutatók sok szempontból előnyöt élveznek a kívülálló kutatókkal szemben (Zinn 1979).

7 Thornton (1995) fogalma Bourdieu (1999) kulturális tőke fogalma alapján. A tudás, a viselkedés és a felhalmozott javak szubkulturálisan felismert formáit jelöli, amelyek alapján a szubkulturalisták létrehozzák a fősdor/szubkultúra, a kommerciális/alternatív dichotómiákat, és az „átlagemberekkel” szemben felértékelik magukat. Az én esetemben ez leginkább a diákok által kedvelt különböző szubkulturális zenei előadók ismeretét, illetve a külső szubkulturális stíluslemek felismerését jelentette.

érzelmi viszonyokba, pozícióharcokba és konfliktusokba való bevonódással is járt, amely a saját tevékenységeimre, motivációimra, a kutatóságom és a csoporttagságom összeegyeztetésének nehézségeire való tudatosabb reflexiót is megkövetelte.⁸ De éppen ez a bevonódás, illetve ennek megfigyelése tette lehetővé, hogy jobban értsem a Diákház belső viszonyait, a diákházások érzelmi állapotait és motivációit, amelyek közül néhányat a jelen írásban közölt példákban is megjeleníték.

A kutató intenzívebb bevonódásakor (amelyre a saját kultúra kutatásakor nagyobb az esély) fel szokott merülni az elfogultság, illetve az eredmények érvényességének kérdése is. Az általam alkalmazott interpretív megközelítésben (Geertz 2001) a kultúra értelmezések (a világról alkotott interpretációk) hálója, az antropológus/etnográfus kutató pedig a közösség tagjai által osztott interpretációk (másod-harmadkézből való) interpretációit írja le. Ugyanakkor e megközelítés posztmodern kritikusai (pl. Clifford–Marcus 1986; Marcus–Fischer 1999) megjegyzik, hogy még mindig a modernista külső/belső ellentétre épít, amikor a megfigyelő külső pozíciójából indul ki, mintha a társadalmi valóság konstrukciójának gyakorlatait megfigyelő kutatók nem ugyanennek a gyakorlatnak a részesei volnának. Az (etnográfiai) írás nem egy mások tapasztalatait bemutató eszköz, hanem inkább a „másik” megkonstruálásának, újraformálásának⁹ médiuma és gyakorlata. Olyan társadalmi cselekvés, amely mindig valamilyen politikai-gazdasági környezetbe ágyazva fejt ki hatását, és sohasem független a szerző által alkalmazott kategorizációktól, illetve a szerző (politikai) szándékaitól.¹⁰

Bennett (2003) a szubkultúrák jelenkori (*insider*) etnográfiai kutatását a közös zenei érdeklődésre épülő szabadidős tevékenységekkel és stílusválasztásokkal jellemezhető kutatók és adatközlők együttes produktumának tekinti. Hodkinson (2005) szerint az ilyen kutatások érvényessége nem a kutatónak a kutatott csoport belső látásmódjához való kiemelt hozzáféréseiből fakad (mivel az adatközlők értelmezései sokfélék, és nem alkotnak valamilyen monolitikus belső „igazságot”), hanem a kutató és az adatközlők interpretációinak együttességére, illetve a kutatásban érintett személyek visszaigazolásaira¹¹ alapozható.

Az *insider* kutatás lényege tehát a résztvevőkkel közös tudás alakításában, a társadalmi valóság megkonstruálásában való együttes részvétel (és a kutató erre irányuló tudatos figyelme), amely ennek a valóságnak az interpretációját hitelessé teszi.

8 Az ilyen esetekre vonatkozó (ön)megfigyeléseket és elemzéseket részletesen tárgyalom másutt (Szentesi 2018).

9 Az itt tárgyalt belső kutatói pozíció esetében azt is mondhatnánk, hogy a „saját” megkonstruálásáról van szó.

10 Magam szimpatizálok a diákházi modellel, és nem titkolt szándékom a teljes munkámmal a hagyományos oktatás egyfajta alternatíváját/kiegészítőjét felmutatni. Jelen tanulmány ennek a munkának egy kis részlete.

11 Az én esetemben több tanár és egy diák is olvasta a teljes munkát, akik egyöntetűen érvényesnek érezték a szövegben leírtakat. (Egyelőre nem tudtam a többi érintettel felvenni a kapcsolatot).

Elmélet: *communitas* és szubkultúra

Munkám során több diszciplináris és kutatási területet érintettem,¹² de jelen írás fókuszához kapcsolódva ezek közül csak Turner¹³ antropológiai munkásságából és a szubkultúra-kutatás területéről emelem be a *communitas* és a szubkultúra fogalmait. Röviden definiálom őket, és bemutatom kapcsolatukat.

Van Gennep (2007) az átmeneti rítusok – a hierarchikus rendbe tagozódó társadalmi státuszok közötti átlépéseket kísérő szimbolikus gyakorlatok – három fázisát írja le: az *elválasztó* fázist (amely az egyént vagy csoportot elválasztja korábbi társadalmi helyzetétől), a *határhelyzeti* vagy *liminális* fázist (amelyben az egyénre vagy csoportra a korábbi helyzetéhez kapcsolódó társadalmi elvárások már nem, az újak pedig még nem érvényesek) és a *befogadó* fázist (amelyben a rítus alanyait a közösség újra befogadja, de már egy újabb társadalmi helyzetben). Turner (2002) a rituális folyamatot elemző munkájában mutatja be a középső, liminális fázisban megjelenő *communitas* állapotát, amely a benne részesülők alázatosságával, bajtársi és egalitárius érzéseivel, a közöttük fennálló rang- és státuszbeli különbségek eltűnésével vagy homogenizálódásával jellemezhető. A *communitas* az egyének közötti egyenrangúság, a strukturálatlan vagy kezdetlegesen strukturált és viszonylag differenciálatlan közösség, együttesség élménye, amely a hierarchikus rendszerbe rendeződő, strukturált társadalmi lét ellentéte – Turner fogalmával: *antistruktúra*. A törzsi rítusokon túltekintve a *communitasra* való törekvést általános emberi igénynek tekinti, a *communitas* és struktúra ciklikus váltakozását pedig minden társadalom történelmében megjelenő folyamatnak. A *communitas* fenntartására irányuló igyekezetek elkerülhetetlenül strukturális szerveződéshez, vagyis az előbbi hanyatlásához vezetnek, amelyet később a *communitas* újfajta formájának megjelenése követ. A *communitas* általában ott jelenhet meg, ahonnan a struktúra visszavonul, így pl. a struktúra határain (a marginalitásban) és a struktúra „alatt” (az alsóbbrendű-

12 Felhasználtam a serdülőkorú krízis (Erikson 1950) és a krízishez kapcsolódó rizikófaktorok (Holmes–Rahe 1967) elméleteit a diákházi diákok jellemzésére és problémáik bemutatására. Továbbá, mivel a diákok korábbi iskoláikban megjelenő kommunikációs zavaraiból indultam ki, felhasználtam a kommunikáció matematikai (Shannon–Weaver 1986) és interakcionista (Watzlawick et al. 2009) modelljét a kommunikáció értelmezési zavarainak definiálására. Ezenkívül Linehan (2010) érvénytelenítő környezetről alkotott pszichológiai elméletét és a kommunikáció partícipációs elméletének (Horányi 2007) fogalmait használtam a diákok Diákházban megfogalmazódó közös problémájának, az érvénytelenségélménynek a definiálására. (Az érvénytelenség fogalma itt az ágens felkészültségeinek/tudásainak alkalmazhatatlanságára, az ágens által felvetett problémák és értelmezések legitimitásának hiányára utal egy adott intézményi – itt iskolai – szintéren – ld. Szentesi 2019a). Az iskolát interkulturális kommunikációs szintéreként kezeltem, amelyhez a kultúra és az interkulturális kommunikáció interpretív (Geertz 2001) és kritikai (Hall 1996) megközelítését alkalmaztam. A szubkultúra-kutatás főbb külföldi és hazai irányzataihoz kötődő elméleteket (többek között: Cohen 1955; Hall–Jefferson 1976; Haenfler 2013; Hebdige 1979; Rácz 1998; Thornton 1995) a diákházi szubkulturális gyakorlatok és koncepciók azonosítására alkalmaztam. Továbbá felhasználtam Turner (2002) *communitas*-elméletét a diákházi működés elemzéséhez.

13 Victor W. Turner (1920–1983) a brit szimbolikus antropológia központi alakja. Az 1950-es évek első felében folytatott megfigyeléseket az afrikai ndembu között. Első főbb munkájában (Turner 1957) megjelenő antropológiai újítása a társadalmi dráma fogalma, amellyel a ndembu társadalmi struktúra és szabályszerűségek mögött rejlő ellentmondások és konfliktusok kezelésének visszatérő lépéseit írta le. Ebben a folyamatban a rítusok is szerepet kapnak, amelyeket Turner eleinte strukturalista-funkcionalista megközelítésben csupán egy adott csoport vezetői által használt, társadalmi feszültségeket kompenzáló, konfliktusrendező mechanizmusoknak tekintett. További antropológiai hozzájárulása (Turner 1967) a törzsi rítusok, illetve a rituális szimbólumok részletes leírása, definiálása, funkcióik és jellemzőik elkülönítése, módszeres elemzése. Ekkor már a strukturalista-funkcionalista szemlélettelől távolodva a (rituális) szimbólumokat a társadalmi rend megjelenítésére, reprodukálására, illetve a társadalmi ellentmondások elfedésére használt elsődleges eszközöknek tekintette, amelyek manipulálásával a társadalmi szerveződés alapelveit konkrét személyek szabályozni képesek. 1969-ben megjelent meghatározó munkájában (Turner 2002) foglalta össze az átmeneti rítusokról és a rítusok középső fázisát jellemző kommunisról (a státuszkülönbségek nélküli közösség állapota) alkotott koncepcióit, amelyeket a ndembu rítusoktól elszakadva már a komplex társadalmakra is kiterjesztett.

ségben). A komplex iparosodott társadalmakban a *communitas* – Turner fogalmával – *liminoid* jelenségekben érhető tetten. Olyan, a meghatározó gazdasági, politikai, strukturális folyamatokon kívül álló egyéni vagy csoporttörekvésekben, amelyek megnyilvánulásai megkérdőjelezzik a szélesebb társadalmi struktúrát, társadalmi kritikával élnek, vagy javaslatokat tesznek a társadalmi rend forradalmi átrendezésére. Turner egyebek között ilyennek tekinti a státuszokhoz kötött társadalmi rendből „kiiratkozó” beatnik és hippy szubkultúrákat.

Turner nyomán többen más szubkultúrákkal kapcsolatban is leírják a *communitas*-élményt. Pl. punk színtereknél (Ensminger 2013; Rohrer 2014), *raverek*nél (Hutson 2000; Rill 2006), a hip-hop (Viega 2013) vagy általában véve az ifjúsági zenei szubkultúrák kapcsán, mint Sylvan (2002), aki a kulturális fősodor (struktúra) szubkulturális kritikáját, illetve az azzal való szembe fordulást hangsúlyozó ifjúsági szubkultúrák központi elemének tekinti a világlátásukat is tükröző zenét és a zene (pl. acid rock, heavy metal, punk, house, alternatív, rap) közösségi fogyasztása során létrejövő spirituális *communitas*-élményt, de leírják pl. homoszexuális szubkultúráknál is (Haslop et al. 1998). Gelder (2005) a *communitas*-t egyenesen a szubkultúra-fogalom variánsai közé sorolja.

A szubkultúra fogalma itt nem részkultúra értelemben jelenik meg, hanem a kulturális ellenállás bizonyos formáit középpontba helyező (gyakran zenei/ifjúsági) közösségekre vonatkozik. Haenfler (2013) a szubkultúrát olyan, viszonylag *szervezetlen szociális hálózat*ként definiálja, amely tagjainak *közösen osztott identitásával, megkülönböztető jelentésekkel* felruházott elképzelések, gyakorlatok és tárgyak alkalmazásával, valamint a konvencionális(nak tekintett) társadalommal szembeni *ellenállással* vagy az ahhoz viszonyított *marginalitás* érzésével jellemezhető.¹⁴ A szubkultúrák *nem normatívak* abban az értelemben, hogy az önmaguk definiálására alkalmazott jelentések (amelyek megjelennek pl. a ruházat, a kiegészítők vagy a zene stílusában is) bizonyos mértékig különböznek a szélesebb körben elfogadott normáktól, azaz *deviálnak* a normától (Haenfler 2013), illetve éppen ez a *különbözőség* az a jelentés, amelyet hordoznak (Rácz 1998). Az ilyen (leszűkítő) értelemben vett szubkultúrákban tehát nem csak egyfajta közösségi élményként jelenik meg a *communitas*, hanem a szubkultúra lényegi elemeként, ugyanis az uralkodó rendben való kívülállásnak (marginalitásnak/ellenállásnak), a struktúra felfüggesztésének élményét nyújtja.

Communitas és struktúra a Diákházban

Amikor *communitasról* beszélek a Diákház kapcsán, egyrészt a személyre szabott pedagógiájukat megalapozó koncepcióra gondolok, amely szerint minden egyén

¹⁴ Haenfler (2013) a definícióból kizárja azokat a közösségeket, amelyek önértelmezésének – bár megkülönböztethető szokásokkal, viseléssel, érdeklődéssel vagy értékrenddel jellemezhető (pl. rendvédelmi szervek, élsportolók, egyetemisták) – nem része a fennálló társadalmi-kulturális renddel szembeni ellenállás és/vagy a marginalitás.

története, képességei és megoldandó problémái egyediek, illetve amely az egyénnek a másoktól való különbözőségét (másságát) önmagában pozitív értéként kezeli. Eszerint a koncepció szerint nincs értelme erősen formalizált rendszerben kezelni a diákokat, a teljesítményüket egymáshoz viszonyítani és hierarchikus rendbe állítani. Ez nem jelenti azt, hogy a Diákházban ne létezne hierarchia, ne volna osztályzás, vagy hogy a tanárok időnként ne próbálnák a diákokat sikeresebb társaik példáján keresztül motiválni, de a sokszínűség, a különbözőség (és az ebben való egyenlőség) felértékelésének ideája olyan erős az iskolában, hogy sikeresen fedi el a létező hierarchiát.¹⁵

Másrészt a saját *communitas*-élményükre olykor nyíltan is utalnak a diákházak, amikor például megfogalmazzák, hogy nem tartják sokra a magasabb státuszt, és nem gondolják, hogy egy magasabb státuszú ember (pl. a diákok szemében egy tanár) többet ér náluk, vagy azt, hogy a Diákházban nem a hagyományos, hierarchikus iskolai viszonyok érvényesek – a tanáriban éppen pelenkás unokáját terelgető Judit néni [iskolai „mindenes”] szavaival: „ez nem egy iskola, ez egy család”.¹⁶

Harmadrészt – mint általában másutt is – a *communitas* metakommunikatív, illetve szimbolikus módon jelenik meg az iskola mindennapi életében. A Diákházba lépve szembetűnő a kommunikációt uraló (külsősök számára olykor túlságosan is) közvetlen hangvétel és az iskolai státuszok felismerését segítő viszonyítási pontok hiánya. A tanárok és a diákok közötti tegeződés általános, a térkezelés, a mimika bensőséges viszonyokra utalnak, a tanárok külső megjelenése nem hordoz olyan stílusjegyeket, amelyek alapján könnyen megkülönböztethetők volnának a diákoktól. Az életkor látható jelei adhatnak támpontot, de a fiatalabb tanárokat a kívülről érkező látogatók gyakran összetévesztik a diákokkal, sőt az iskolai közösség egy-egy új tagjáról időnként a diákok sem tudják, hogy tanár-e vagy diák az illető. A terek – beleértve a tanári – közösségi használata és az iskola *street art* elemekkel tarkított belső dekorációjából áradó klubhangulat azt az érzetet kelti, *mintha* a Diákház kívül állna a hierarchizált társadalmi struktúráján. Itt van olyan tanár, aki maga is rendszeresen beül a diákok közé angolórára, hogy tanuljon. Itt a tanárok és a diákok időnként bevásárolnak egymásnak a szomszéd közértben, vagy együtt cigarettáznak az utcán. A tanári közepén álló ovális tárgyalóasztalhoz tartozó székeken a diákok kabátjai, táskái, illetve ők maguk foglalják a helyet, a tanárokkal közösen étkeznek, kávéznak/teáznak (meg is osztják egymással az ételüket), dolgoznak, játszanak, társalognak vagy éppen zenélnek.

A *communitas*-élmény fenntartásának pedagógiai funkciója van az intézményi formalításokat elutasító, a tanárokkal/felnőttekkel szemben gyanakvó diákok bizalmának elnyerésében:

¹⁵ Erről bővebben írok másutt (Szentesi 2019b).

¹⁶ Természetesen egy család tagjai között is kialakulnak hierarchikus viszonyok. Az idézett kijelentést nem ennek tagadásaként értelmezem, hanem a hagyományos iskolai struktúra és az előbbit elkerülő diákházi működés szembeállításaként.

Anna [tanár]: „Nekünk nagyon fontos minden olyan helyzet, amiben személyesen lehetünk együtt a diákokkal, úgy értem, szerepmentesen, mert ezek a helyzetek teremtik meg azt a bizalmi légkört, amiben a diákok aztán otthon merik, tudják érezni magukat, vagy legalábbis ellazulnak. [...] Ehhez kellene az ilyen ebédelés, kávézós, cigizős helyzetek [...], mert közel hoznak csak úgy, lélektől lélekig.”

Ugyanakkor – ahogyan korábban már utaltam rá – a struktúra is megjelenik a diákházi mindennapokban. Ritkábban direkt módon, a tanárok és diákok közötti hierarchiára utaló formákban, mint például a diákok kiutasítása a tanáriból a stábülések idejére, de sokkal jellemzőbb, hogy implicit módon a státuszkülönbségeket megkérdőjelező, kifigurázó vagy ellensúlyozni igyekvő megnyilvánulások formájában. Ilyen például egy magasabb státuszú tanár kifüggesztett fotója, amelyet (mintha egy voodoo szertartás kelléke lett volna) átlyuggattak, és a „*halált okozhat*” feliratot tűzték rá, vagy olyan esetek, amikor a diákok azokat a jellemzőiket (pl. testi erő) hangsúlyozzák valamelyik tanárral szemben, amelyek alapján egy másik szintéren ők kerülhetnének magasabb státuszba.

A struktúra legkifejezettebb módon a vizsgaidőszakokban¹⁷ jelenik meg, amikor a *communitas* részlegesen felfüggesztődik, és hagyományos iskolai formalitásoknak, értékelő és fegyelmező eljárásoknak adja át a helyét (osztályzás, az időkeretek szigorúbb kezelése, frontális ülésrend, utasítások a tanároktól a diákok felé, szankciók – pl. szétültetés, kiküldés teremből, formális/alkalmi öltözetek stb.). Ez egyfajta szükséges rossz a diákházak szemében, amely a tanárok szerint segít a diákoknak felkészülni az érettségi vizsgán várható viszonyokra, utóbbiak viszont általában nem szeretik, és néha zokon is veszik ezeket a hagyományosabb formális kereteket. A vizsgaidőszakok elmúltával aztán újra a *communitasra* jellemző kommunikáció válik meghatározóvá. A diákházak ugyanakkor gyakran helyezik a struktúrát a Diákházon kívülre olyan beszélgetéseikben, vagy akár tanórai példákban, amelyek a felnőttek vagy egy bármilyen intézményi környezet (pl. más iskolák, közhivatalok) formalizált, egyúttal bosszantó, álságos, visszaélésekkel teli világáról szólnak.

Diákházi nyilvánosság

Az alábbiakban néhány példán mutatom be, ahogyan a *communitas* élménye (a *deviancia*, a *marginalitás* és a kulturális *mainstream*mel szembeni *ellenállás* koncepcióival összekapcsolódva) megjelenik és megerősítődik a diákházi kommunikációs színtér résztvevői között. A diákházi nyilvánosság jellegzetes gyakorlatai ezeket az értelmezéseket sűrített formában teszik hozzáférhetővé a diskurzus résztvevői számára.¹⁸

¹⁷ A kutatás második fázisa idején negyed-, de korábban fél-, később pedig harmadévenként tartottak vizsgaidőszakokat.

¹⁸ A bemutatottakon kívül ide tartozik még a tér street art és (főleg punk) szubkulturális elemeket is magába foglaló dekorációja, az iskolai ünnepek a középkori karneválok státuszmegfordításaihoz hasonló dramatikus játéka, illetve az online közösségi felületeken megjelenített tartalmak. Mindegyikben megjelennek egyebek mellett a *communitas*, illetve a *communitas* és struktúra szembeállításának példái, ugyanakkor taglalásuk itt terjedelmi okokból nem lehetséges.

Stílus

A külsőhöz, az öltözködéshez kapcsolódó gyakorlatok és tárgyak, ahogyan a szubkulturalistáknál is, alkalmasak a különbözőség, az egyediség, az ellenállás megjelenítésére (Haenfler 2013; Rácz 1998). Azok a diákok, akik kötődnek valamilyen szubkultúrához, a szubkulturális színtereiken szokásos módokon hangsúlyozzák a társadalom főáramától való távolságtartásukat. Ilyen például a hajviselet. A Diákházban lehet találkozni *mohawk*¹⁹, rasztás vagy szokatlan/látványos módokon nyírt/festett haját viselő fiatalokkal. A különbözőség megjelenítésére alkalmasak továbbá a testfelületet borító tetoválások és az ábrákat látni engedő ruházat vagy a szájpiercingek, fültágítók és más testékszerek is. Ugyanígy a különböző feliratokkal kidekorált dzsekik, a punk, hippi, *house-os/diszkós*, raszta, skinhead, hip-hop és egyéb szubkulturális stílusokat megjelenítő ruházat vagy a hagyományos nemi szerepeknek nem megfelelő öltözködés és attitűdök is alkalmasak erre a célra. Utóbbi főleg a *butch* lányoknál²⁰ jelenik meg a fiús ruházat és hajviselet, illetve a harcos kiállítás különböző formáiban.

Egyesek a stílusukkal alkalmanként extrém módon kiemelik devianciájukat.²¹ Pl. Panni [diák] egyik nap 20 cm-es *mohawk*kal jelent meg az iskolában, amellyel láthatólag még diáktársait és a tanárokat is meglepte (megjelenése extremitását ráadásul egészítette a kabátja alatt magával hozott házi patkányával, valamint egy történettel a szürkemarhájukról, amelyet a tanyájukon tartanak, ahonnan időnként stoppal jár be).

A stílus ilyen alkalmazása nem minden diákra jellemző (nagyjából a diákok felére, kétharmadára), a tanárok közül pedig csak Istvánra, az igazgatóra²², akinek az évtizedek óta növesztett, gumikkal összefogott szakálla – bármilyen öltözettel párosulva – extrém megjelenést kölcsönöz. Egyszer élvezettel mesélte a diákoknak, hogy külföldön járva betévedt egy raszta klubba, ahol a varkocsba fogott szakállát látva lelkesen üdvözölték, és meghívták egy italra.

Elmesélt történetek

Diákoknál gyakoribbak, de ritkábban tanároktól is hallani olyan hosszabb-rövidebb beszámolókat, amelyeket általuk átélt vagy egy ismerősükkel megésett történetként ismerhetünk meg. Ilyen például Gyurinak [diák] a képzettség, a tudás és a státusz

19 Kétoldalt rövidre nyírt/leborotvált, közepén vékony, hosszanti sávban hosszúra hagyott haj. A punk stílus ismertetőjegye (Hebdige 1979). Eredetileg a háborúba induló észak-amerikai *mohawk* indiánok hajviseleteként vált ismertté (King 2009).

20 A butch és a femme az 1950-es évektől a (főleg munkásosztálybeli) leszbikus közösségekben (akár normatív elvárásként is) megjelenő, sztereotipikus férfias/nőies megjelenéssel és viselkedéssel járó szerepek. A butch/femme megjelenés és viselkedés, illetve ezek jelentése azóta (részben a feminista és queer politikai mozgalmak hatására) megváltozott. Amíg egyesek a heteroszexuális normák átvételét látják benne, addig mások a heteroszexuális férfiaság és nőiesség kritikáját vagy átalakítását, megint mások számára csupán esztétikai jelentősége van. (Hudson 2015; O'Brien 2009) A diákházi „butch” lányok jellemzően az elsődleges nemi jegyeket, illetve a csipő és a lábak formáját elrejtő bő ruházatot (kapucnis pulóvert, nadrágot), valamint jellegzetes, oldalt rövidre nyírt, a fejtetőn hosszabbra hagyott és oldalra fésült vagy elől „kacsafarok” formában, esetleg mohawkra emlékeztető módon felállított haját hordták.

21 Itt elsősorban *szimbolikus devianciáról* van szó. Az anyagi okokra visszavezethető deviáns viselkedés és a szimbolikus deviancia közötti különbségtétel már Cohennél (1955) megjelenik. Anderson (2014) a szimbolikus deviancia fogalmát kiterjeszti azokra, akik önmagában (a fehér, középosztályi, heteroszexuális, férfi standardtól való) bármilyen különbözőségük, másságuk miatt deviáns vagy kívülálló státuszba kerülnek (pl. feketék, homoszexuálisok), amire válaszul az ellenállást és a „mátság” ünneplését választják, pozitív identitáselemet kreálva belőle. A szimbolikus devianciát megkülönbözteti a deviáns cselekvésekkel (pl. drogkereskedelem) is társuló valódi devianciától.

22 Az igazgatói pozíció adminisztrációs elvárások miatt névlegesen létezik a Diákházban, és bár egy magasabb státuszú tanár tölti be, kiemelt döntési/irányítási jogkör nem jár vele. Ezeket a stáb együttesen gyakorolja.

közötti kapcsolatot megkérdőjelező története egy modortalan, gyenge jellemű egyetemistáról.

Gyuri [diák]: *„Múltkor állok a Mekiben, és áll a sorban egy közgázos csávó, és minden előzmény nélkül beszél az eladó csajnak, nem tudom, tán nem bírta a sorban állást. A csaj meg sírva fakadt, erre jön a főnök, hogy mi van. Félrehívják a srácot, elbeszélgetnek vele, mondja neki a fickó, hogy »úgy megverlek, hogy az anyád nem ismer rád«. Na, erre már a srác is sírt, hogy »csak vicceltem«. »Persze, mi is csak viccből verünk meg, semmi komoly«, tudod. Meglepődtem, hogy a közgázos ilyen köcsög, azt hittem, hogy azok ennél intelligensebb emberek.”*

Gábor [diák]: *„Á, dehogy.”*

Az a formalitásokat hangsúlyozó világról alkotott kép, amelyben nem a tényleges képességeket/tudást értékelik, illetve ahol a butaságot akár többre tartják, mint a tudást, a tanárok történeteiben is többször megjelenik. Egy nem stábtag, de a külsős tanároknál gyakrabban megjelenő tanártól, Andrástól hallottam talán a legérdekesebbet, amely a pedagógusok munkáját értékelő formális rendszer (és így az értékelők és az értékeltek) utolérhetetlen butaságáról szól.

András [tanár]: *„Írtam a [pedagógus] feleségem helyett egy dolgozatot, amit valami országos alkalmassági vizsgán kellett leadni. Azt kérte, hogy annyira rosszat írjak, amennyire tudok. Írtam egy nagyon rosszat. A feleségem megnézte, és elsírta magát, hogy nem jó, mert összefüggő története van. Erre írtam egy scriptet, ami minden xedik mondatot kimásolt, és beszúrt pár sorral lejjebb, hogy legyen benne ismétlés. Valahonnan kiszedte az alanyt, máshonnan az állítmányt, random kiszedett vagy beírt vesszőket és hasonlók. A feleségem leadta, és ötöst kapott.”*

Ezek a „megtörtént” esetek példabeszédszerűek abban az értelemben, hogy a bennük szereplő karakterek és események megjelenítenek bizonyos jelenségeket, ideákat. A történetek előadói (vagy a hallgatóság) által pedig kimondatnak olyan értékítéletek, tanulságok, amelyek alkalmasak arra, hogy a diákházásokkal megismertessenek, illetve megerősítsenek bennük bizonyos közös koncepciókat. Gyuri [diák] és András [tanár] történeteinek tanulságát például valahogy úgy lehetne lefordítani, hogy a „státusz nem tesz senkit jó emberré”, vagy hogy „az okosság marginalizáló hatása a hülyék társadalmában”. Ezek a koncepciók segíthetnek abban, hogy a formális struktúrában státuszvesztést vagy a marginalizáció különböző formáit megélt diákházások átkeretezhessék a pozíciójukat, más jelentést adjanak neki, és valamivel jobban érezhessék magukat. Ugyanakkor a formális státuszrendszer (struktúra) történetekben megjelenő kritikája, illetve a kritizálás aktusában való közös részvétel a diákházások közötti *communitas* élményét is erősíti.

Beszélgetőkörök

A diákházi közösségi élet legfőbb színtere a tanári szoba, ahol szünetekben lépni nem lehet a diákoktól. Jellemzően itt szoktak kialakulni olyan néhány fős beszélgetőkörök, amelyek társalgását (ha számukra érdekes témáról folyik) a többi jelenlévő is intenzív figyelemmel követi, és néha hozzá is szól. Általában a tanárok és diákok közös részvételével zajló beszélgetések kapnak nagyobb figyelmet, illetve azok, amelyek valamilyen provokatív megnyilvánulással kezdődnek.

Ilyen volt Dóri [diák] esete, aki a tanáriban többek jelenlétében erősen negatív kritikát mondott egy Bálint [tanár] által készített szórólapról. Bálint elvörösödött, amire Dóri szinte örömmel jegyezte meg, hogy „látom az arcodon, hogy megsértődöttél”. Anna [tanár] felvetette, hogy Dóri valamiért haragszik a tanárookra. Ezt Dóri először tagadta, majd elismerte. Az ebből kiinduló beszélgetés már az ő problémájáról szólt, arról, hogy elégedetlen az órabeosztása miatt, és igazságtalannak érzi egy írásbeli vizsgára kapott osztályzatát.

Dóri [diák]: „És én ezt [a helyes választ] megírtam, de a Renáta [tanár] nem fogadta el.”

Anna [tanár]: „De miért nem mondtad még akkor a Renátának ezt?”

Dóri [diák]: (sértett hangon és arckifejezéssel) „Én nem fogom mondani.”

Anna [tanár]: „De hát akkor ki képviselje ezt, ha te magad nem képviseled?”

Dóri [diák]: (továbbra is sértetten) „A Renáta ilyen feladatokat ad nekem, de nem értem őket, és most nincs óránk, csak ezek a feladatok. Hát hogyan csináljam meg? Nekem nincsenek szüleim, akik segítsenek. Másoknak segítenek a szülei. Még az intézetisek is kapnak segítséget. Én nem kapok semmit.”

A beszélgetés néhány jelenlévő csatlakozásával folytatódott, immár Dóri sikeres vizsgáiról. Más diákok csendben figyelték az eseményt, vagy arcokat vágtak Dóri panaszkodására. Mindenesetre vele együtt tapasztalhatták meg azt a diákházi környezetet, amelyben (a hajléktalanszállón lakó) Dóri marginális helyzete nem kelt visszatetszést, hanem magától értetődően illeszkedik a diákházi sokszínűségbe. Láthatták, ahogy Anna a haragos támadások, illetve az áldozati szerep felvétele helyett saját érdekei aktívabb képviseletére buzdítja Dórit, és megtapasztalhatták, hogy a Diákházban a tanár-diák viszonyba belefér az ellenérzések nyílt kifejezése, és olykor még a sértegetés is.

Egy másik példa, amikor Igor [diák] összetalálkozott a tanári előtt Istvánval, az igazgatóval, és minden előzmény nélkül feltételezte róla, hogy drogot fogyasztott.

Igor [diák]: (lapogatja István [tanár] hátát) „Mi a pálya? Betoltál egy vödör gombát?”

István [tanár]: „Nem, csak metilalkohol.”

Igor [diák]: „Arcszesz?” [István ikonikus ismertetőjele a hosszúra növesztett szakállja].

István [tanár] és Attila [tanár]: (nevetnek)

Attila [tanár]: „Vannak annál jobb aromájúak is.”

Igor [diák]: „Áron [diák] rég nem szívott, be fog szívni.”

István [tanár]: „Á, nem. Áron nem szív.”

Igor [diák]: „Fogadunk?”

István [tanár]: (nevet) „Nem.”

Áron [diák]: (bejön)

Igor [diák]: „Rólad volt szó.”

Áron [diák]: „Rólam? Miért?”

Igor [diák]: „Hát fogadtunk rád.”

Áron [diák]: „Miben?”

Igor [diák]: „Hogy szívász-e vagy sem.”

Áron [diák]: „Én? Nem.”

(Páran nevetnek).

István [tanár]: „Na ugye, megmondtam.”

A Diákházban érvényes kevés formális szabály²³ közül az egyik a drog- és alkoholfogyasztás tilalma, amelyet a tanárok igen szigorúan vesznek. Beszélni viszont lehet róla. Igor megnyilvánulásai annak kipuhatolására irányuló kísérletnek is tekinthetők, hogy mit bír el a tanár-diák viszony, meddig lehet elmenni a téma tárgyalásában, ugyanakkor több jellegzetes diákházi koncepció is tükröződik ebben az interakcióban.

Már az üdvözlés módjában (hátlapogatás) és a beszélgetés hangnemében (berúgós anekdotázások stílusa) megjelenik a *communitas*. Ugyanígy a beszélgetés tárgyában is megjelenik az a közösségi viszony, amelyben megoszthatók egymással az ilyen kényes tartalmak, de a drog témája a *devianciát* is megjeleníti. Továbbá fontos, hogy szinte az egész beszélgetés ironikus megjegyzésekből áll. Igor előhozza egy (a Diákházban amúgy is drogfogyasztó hírében álló) diáktársáról, hogy drogot fogyaszt. István úgy tesz, mintha nem hinné el, amire Igor úgy tesz, mintha elhinné, hogy István nem hiszi el, és bizonygatni kezdi neki. Később az érintett diák (ironikusan) tagadja, hogy használna drogot, amire István úgy tesz, mintha elhinné. Ez a (Geertz sűrű leírását példázó kacsintásokhoz és álkacsintásokhoz²⁴ hasonló) sorozatos és kölcsönös ironizálás, a résztvevők közötti „összekacsintás” megjelenít egyfajta cinkosságot, amely (a jelenet nézőivel együtt) összekovácsolja őket egy közös, titkolt tudás birtokosaiként, és ilyen értelemben még a *külvilággal*, a *konformmal szembeni (marginális) pozíciójukat* is megerősíti.

Performatív aktusok

A fentieknél jóval látványosabbak a diákok alkalom szülte, egy-két fős „bemutatói”, amelyek rendszerint a tanáriban zajlanak. Témájuk gyakran valamilyen deviánsnak

23 A Diákházban a kutatásom ideje alatt mindössze három olyan formálisan rögzített szabály létezett, amely megsértése szankciót von maga után: a drog- és alkoholfogyasztás, valamint ezek árusításának tilalma, a fegyver vagy annak látszó tárgy behozatalának tilalma, amelyek megszegése esetén a diákokot bármely tanár hazaküldheti, illetve a tanévenkénti legalább három vizsga letételének szükségessége, amely elmaradása esetén a tanulói jogviszony megszűnik.

24 Geertz (2001) példájában a viselkedés által hordozott jelentések és az értelmezést lehetővé tévő körülmények sűrű leírása szükséges, hogy egy tikkeltést meg tudjunk különböztetni egy kacsintástól vagy egy kacsintást egy álkacsintástól.

minősülő viselkedés vagy tulajdonság, amelyet a diákok jól láthatóan/hallhatóan, eltúlozva jelenítenek meg.

Egy alkalommal Detti [diák] tubákat szórt a tanári asztalára. A tubákat a koinfogyasztás filmekből jól ismert módjához hasonlóan egy vonalzóval két sávba rendezte, majd egy szívószállal felszívta az orrába. Ezt olyan hosszasan és alaposan végezte, hogy a tanáriban jelen lévő tanár és öt diák már mind öt nézték. Bálint [tanár] a diákok kérdésére elmondta, hogy ez dohány, amelyet orrra szippantanak, és tüsszentenek tőle. Erre Máté [diák] (mintegy megbizonyosodva a dolog ártalmatlanságáról) kért Dettitől, majd követte a mintáját, de még alaposabb munkával „felaprítva” a már amúgy is porított dohányt. Bálint végül jó szándékúan elmagyarázta nekik, hogy a tubákat a kézfejről szokták beszippantani, és nem kell hozzá szívószál.

Rá pár napra Máté [diák] behozott legalább egy tucat, spanglihoz²⁵ hasonló cigarettát, amelyeket füstszűrővel is ellátott. A cigarettákat a drogterjesztőkhöz hasonlóan légmentesen záródó zacskóban tárolta, amelyet néha megmutatott diáktársainak, illetve kínálta is a cigarettákat. Végül egy diák elfogadott egy szálát, de később elfelejtkezett róla, és otthagyta a tanári asztalán.

Hagyományos iskolai környezetben valószínűleg mindkét eset botrányosnak minősülne, diákházi nézőpontból azonban inkább megmosolyogtató, ahogyan ezek a diákok látványosan, de igen esetlenül eljátsszák a drogfogyasztót/díleret. A kisgyerekek szerepjátékaihoz hasonlítható, amikor iskolai eszközökkel helyettesítik a fogyasztás kellékeit, vagy ahogy a „veszélyes életmód” eljátszása közben is megjelenik egyfajta biztonságra törekvés (füstszűrő a „spangliban”).

Hasonlóan színpadias jelenetek kötődtek a női homoszexualitás témájához. Három diáklány (Edina, Márti és Detti) gyakran intenzív öleléssel köszöntötte egymást, néha más diáklányokat is, és ezt olykor hangosan kommentálták is (pl.: „*te voltál az első szerelmem*”). Harsányan osztottak meg pikáns információkat, történeteket kapcsolataikról, a leszbikus közösségről, ahova bejáratosak voltak, és még sokféle módon prezentálták szexuális vonzódásuk irányát. Ez gyakran a tanáriban zajlott, ritkábban órákon, de mindig a diákházások alkotta publikum előtt, és elég hangosan vagy látványosan ahhoz, hogy minden jelenlévő hallhassa, láthassa.

Ezeknek a megnyilvánulásoknak a lényege nem a bennük részt vevő lányok leszbikus identitásában keresendő. A Diákházban ennek (pláne sokadjára előadva) nincs információértéke, és megkockáztatom, hogy önmagában a szexuális/érzelmi vonzódás tényleges átéléséhez sem szükséges ekkora felhajtás. Ezek sokkal inkább olyan provokatív aktusok, amelyek hatása – legalábbis a hazai társadalmi környezetben – a homoszexualitás nyílt felvállalásával járó felforgató potenciálra épül. Valójában ezek is a „drogozós” előadásokhoz hasonló szerepjátékok, amelyek lényege a társadalmi renddel ellentétes, azt megkérdőjelező, deviáns magatartás vagy állásfoglalás eljátszása, a fennálló rendtől „távoli”, biztonságos körülmények között. Erre utal az is, hogy a

25 A marihuána vagy hasis fogyasztásának elterjedt módja. A hatóanyagot dohánnyal keverve, tölcérszerűen szűkülő cigarettapapírba sodorják.

normával való szembefordulásuk kifejezését néha már-már az extremitásig fokozták. Egyszer például Detti megjegyzése után, miszerint hányingert kapott egy csókolózó heteró pár látványától, Mártival nagy hévvel licitálni kezdtek egymásra, hogy ki utálja jobban, ha heteró párokat lát az utcán. (Egyébként a tanárok szerint Detti és Márti ilyen megnyilvánulásai a traumafeldolgozás egy formájának is tekinthetők, amelyhez Detti esetében az apjától elszenvedett szexuális bántalmazások, Mártinál pedig egy korai, sérüléseket okozó heteroszexuális viszony is hozzájárulhattak.)

A társadalmi marginalitás, hátrányos megkülönböztetés hasonló megjelenítésére is vannak példák. Anett [diák] élen járt az ilyen aktusok bemutatásában. Cigányként tudatosan foglalkozott saját társadalmi helyzetével, kirekesztettségével, aminek keretében például egy, a rasszizmus témáját körüljáró színházi előadásban is részt vett, és cigány iskolatársait is erre kapacitálta. Az ilyen irányú aktivitásába illeszkedtek azok az esetek, amikor a tanáriban cigányviccek mesélésére próbálta rábírní nem cigány diáktársait, vagy amikor messziről hallható, éles hangján nagy élvezettel (és egyébként igen szépen) énekelte, hogy „négy kopasz a téren egy cigányt ver éppen”. Utóbbi egy antifasiszta dal kezdő sora, amelyet a jelenlévők vagy felismertek, vagy ha nem, a folytatásból²⁶ rájöhetnek. Mégis, ez a felütés, ahogyan a cigányviccek gyűjtése is, kellően zavarba ejtő – vagy akár fájdalmasnak is mondható – ahhoz, hogy felhívja a jelenlévők figyelmét Anett problémájára. Anettnek ezek a produkciói nemcsak általánosságban irányították rá a figyelmet a társadalmi előítéletek, a kirekesztés és a marginalitás jelenségeire, hanem a jelenlévők itt „első kézből” kaphattak benyomásokat, az elszenvedő szemszögéből is rátekinthettek erre a jelenségre. A cigányviccek gyűjtése (mindenki feszengve tagadta, hogy akár egyet is ismerne) arra is utal, hogy valamilyen módon a diákházi diákok is érintettek a témában (és valóban, elvéve bár, de találkoztam rasszista kijelentésekkel, illetve éppen ebben az időszakban egy skinhead diák is járt a Diákházba). Ugyanakkor Anett ezekkel az előadásaival olyan védett helyként mutatta meg a Diákházat, ahol a „másság” tolerált, ahol nyugodtan felhozhatja a sérelmeit, és akár hangosan ki is énekelheti magából. (A diákházi toleráns légkör egyébként valamelyest hat az előítéletek lebontására. Az iskolai mindennapokban természetes, hogy a skinhead fiú az egyik cigány lánnyal közös programot szervez, illetve több diák is beszámolt róla, hogy jobban megismerve cigány társait felülírta a cigányságról alkotott korábbi általánosító, kirekesztő elképzeléseit).

Összegzés helyett: a *communitas* diákházi funkciói

A fentebbi néhány példán keresztül azt mutattam be, hogy a *communitas* élménye hogyan jön létre, és hogyan jelenítődik meg a diákházi mindennapokban. Ezek a

26 A Hétköznapi Csalódások punkzenekar Ostoba című számának részlete: „Négy kopasz a téren egy cigányt ver éppen / Ránézésre látszik: bátor neonácik / Négyen egy ellen, feddhetetlen jellem / Felsőbbrendű faj, csak egy a baj: hogy / Ostoba, ostoba, jaj de ostoba, ostoba állat / Ostoba, ostoba, jaj de ostoba, sötét bunkó. / Dicsekszik az egyik: én például eddig / tiz romát levertem, kettesével persze / A legidősebb elmúlt kilenc és fél éves, / De álltam a sarat a túlerőhöz képest. / Ostoba, ostoba, jaj de ostoba [...]” (Punksipka 2021)

devianciát, drogot, homoszexualitást, hajléktalanságot, cigányságot, kirekesztettséget, a státuszrendszer megkérdőjelezését és egyebeket ábrázoló megnyilvánulások a diákok marginalitását és ellenállását, másképpen a *struktúrából való kilépést, kikerülést, kiszorulást*, illetve a *struktúrával való szembefordulást* (vagyis a *communitas* definitív elemét) is megjelenítik. Amíg a diákok korábbi iskoláiban ezek a jellemzők, problémák és megnyilvánulások (más okok mellett) az iskolából való kikerüléshez járultak hozzá, addig a másság értékét középpontba helyező Diákházban az intézménybe, illetve az intézményi szintéren zajló kommunikációba való beilleszkedésüket segítették. A lehetőség az ilyen témák kommunikálására, a hagyományos iskolai formalitások és szabályozás kerülése, valamint a közvetlen viszonyok egy olyan hely képzetét keltik a diákházakban, amely kívül áll a struktúrán.

A diákházi *communitas* szerepe részben nagyon praktikus. Ahogyan már említettem, egyrészt segít a tanároknak kapcsolatba kerülni a diákokkal, de emellett felszabadulást is hoz a normatív társadalmi nyomás alól, amely segíti a diákokat, hogy erejüket a formalitásoknak való megfelelés helyett a tanulásra koncentrálhassák. Másrészt a Diákház, egyfajta szolgáltatásként, a szubkulturális csoport által nyújtott szociális előnyökhöz hasonlókat tesz elérhetővé az iskola tagjai számára. Rácz (1998) a rendszerváltás előtti időszak hazai szubkulturái kapcsán írja le a szubkulturába vezető út jellemző motívumait. Ilyen az intézményi közegből kikerülő fiataloknál az intézményi szerep-, státusz- és identitásrendszer érvénytelenné, elérhetetlenné válásával járó *szociális vákuum* érzése, a *fojtogató kontroll* intézményes rendszerekben megjelenő érzése, az iskolai értékekkel, normákkal vagy a kortárs-csoportokkal konfliktusba kerülő, kudarcot valló fiatalok *kirekesztettsége*, illetve a nagyobb szocializációs zavarokat el nem szenvedő fiatalok önkéntes kivonulása. A szubkultúra közös háttértudást, saját világmeghatározást kialakító csoportként szocializáló szerepet tölt be a szociális úrben magukra maradó fiatalok számára. Biztonságot nyújt a társadalom leértékelésével szemben, ugyanakkor alkalmas a domináns kultúrával való szembenállás kifejezésére. Egyszerre teszi lehetővé/átélhetővé a *deviációt* és a (konvencionálistól lényegesen elütő csoporthoz való) *konformitást*.²⁷

A szubkulturával szemben a Diákház azonban egy strukturális intézmény. A szubkulturális/zenei együttlétekkor, illetve más közösségi alkalmakkor spontán létrejövő *egzisztenciális communitastól* Turner (2002) megkülönbözteti a *normatív communitast*, amikor egy csoport az előbbi élményét hosszabb ideig igyekszik fenntartani, amelyhez erőforrásokat kell mozgósítani és megszervezni, így a csoport tagjainak ellenőrzése is szükségessé válik.²⁸ Utóbbi valójában már a struktúra része, mert a spontán *communitas* viszonyainak fenntartásáról, a fenntartás társadalmi feltételeinek megteremtéséről szól. Az általam leírt diákházi forma a normatív

27 Ez a szubkulturális működésnek egy összevont, általánosító jellemzése, és a benne foglaltak nem egyformán érvényesek a Rácz (1998) által leírt csöves, punk, skinhead és underground szubkulturákra. Ebben a formában leginkább az utóbbira jellemzők, amelyek egyébként több diákházi tanár is tagja volt.

28 Harmadik típusként Turner (2002) megjelöli még az ideológiai *communitast*, az egzisztenciális communitasra épülő utópisztikus társadalommodelleket.

communitas példája. Az iskolai struktúra teszi fenntarthatóvá a *communitas*-élményt (tehát nem tényleges *communitast*), amely a diákok (és a tanárok) számára így nem csak a szubkulturalisták összejövetelihez hasonló spontán helyzetekben élhető át, hanem az iskolai színtér keretein belül hosszabb ideig, visszatérő és kiszámítható módon. A *communitas* élménye pedig elfogadhatóvá teszi számukra az iskolai hierarchikus struktúrát. A *communitas* közvetlenebb viszonyai között a tanárok viselkedése akár nyílt kritika tárgyává is tehető, magasabb státuszuk megkérdőjelezhető, és a megkérdőjelezhetősége miatt legitimálhatóvá válik a struktúrával szemben alapvetően bizalmatlan diákok szemében.²⁹

Itt meg kell jegyezni, hogy ez az iskolai keret nem minden diák esetében hatékony, illetve a közösségben komoly feszültségeket is generál. Bár nem sokan, de minden évben vannak, akik csak a *communitas* élményében merülnek el, viszont nem használják ki a Diákház nyújtotta lehetőségeket a tanulásra és a vizsgázásra (a struktúrában való előrelépésre). Közülük többen szinte állandóan jelen vannak az iskolában, de az órákra ritkán ülnek be, és sok esetben végül a Diákházból is kihullanak. Az ilyen eseteket általában a tanárok és az érintett diák több sikertelen problémamegoldó tanácskozása és megegyezése előzi meg. Ők gyakran a tanárok által „éretlenebbnek” ítélt diákok, akiket az esetek egy részében évekkal később – ha már alkalmasnak látják őket a diákházi munkára – újra felvesznek. De a *communitas*-élmény és az elfogadó légkör az egyébként motivált diákok egy részénél is kontraproduktív lehet, illetve kialakíthat egyfajta függőséget. Ahogyan Zita [diák] mondta: „*Már nem is akarok érettségizni, mert akkor el kéne menni innen. Elkezdtem ide járni, és itt azt érzem, hogy végre boldog vagyok. Nem akarok elmenni.*” Vannak ugyanakkor olyanok is, akik a *communitas*-élménybe és a vele járó közvetlen viszonyokba nem tudják/akarják beleengedni magukat, és igényük volna egy erősebben strukturált rendszerre. A Diákház személyre szabott pedagógiája képes bizonyos mértékig reagálni erre (maggázódnak a diákkal, ha arra van igénye, vagy szigorúbb elvárásokat, értékelést kap, ha ez motiválja a felkészülésben), de találkoztam olyan diákkal is, aki inkább más, hagyományosabb iskolába iratkozott át.

Ahogyan a vizsgák kapcsán már utaltam rá, a *communitas* és a struktúra párhuzamos jelenlétéből fakadó ellentmondásos helyzetek (pl. a *communitas* viszonyait érvényesíteni igyekvő diáknak adott tanári utasítások) feszültségekhez vezethetnek, amelyeket nem mindenki tud egyformán kezelni. Pl. Natinak új tanárként nem volt könnyű a diákházi viszonyokba beleszoknia, és a diákok provokatív megnyilvánulásait sokszor próbálta autoriter módon (szankciókkal való fenyegetéssel) kezelni – többnyire sikertelenül. A diákok között pedig vannak, akik a feszültséget inkább csak maguk között ventilálják annak ellenére, hogy léteznek erre alkalmas formális és nem formális módok. Ilyen például a diákok érdekvégyesítő fóruma, a „*diák-*

²⁹ Itt nem a hierarchikus viszonyok átmeneti elviseléséről van szó, hanem a diákok bizonyos szintű azonosulásáról az iskolai koncepciókkal (beleértve olyanokat is, mint az önállóság, a felelősségvállalás, a tudás megszerzése). Részletesebben ld. Szentesi 2019b.

stáb” vagy az egyéni mentoráló beszélgetések, valamint a tanárok magasabb státuszát megkérdőjelező megnyilvánulások és a (helyenként igen vaskos) tréfálkozások hol a diákok, hol a tanárok részéről.³⁰ Ugyanakkor éppen ez, a diákházi diskurzust belülről feszítő és hajtó ellentmondás, a struktúra és a *communitas* élménye közötti állandó egyensúlyozás teszi fenntarthatóvá az iskolai működést hagyományos iskolai formalitások, gyakorlatok és hatalmi viszonyok nélkül.

A Diákház célja, hogy segítsen felkészülni az érettségire olyan diákoknak, akik – bár képesek volnának rá – „kivülállóságuk” (devianciáik, hátrányos helyzetük, egyéb hátráltató tényezők) miatt akadályoztatottak ebben. Erre nyújt egyfajta megoldást a szubkulturális koncepciók és a *communitas* beemelése az iskolai működésbe, amellyel a Diákház a „kivülállóságot” módszertani elemként illeszti be az oktatási rendszerbe, és ezáltal az iskolából korábban kimaradó diákok számára a struktúráján való kívülállás élményének átélése válhat a strukturális pozícióemelkedéshez (érettségi) vezető úttá.

Abstract: The study examines the internal discourse of an alternative grammar school (the „Diákház”) in Budapest based on the results of an ethnographic research. The teachers of the Diákház deal with socio-culturally diverse early school leavers who mostly feel some rejection to adults, teachers and schools. Besides the pedagogical methods, different from traditional ones, the subcultural concepts of the discourse help their work: the otherness, deviance, resistance against the mainstream, marginality and the *communitas*, the experience of a community without status differences. This paper demonstrates how the *communitas*, maintained within the educational framework, appears and is reinforced on the Diákház communication scene, and how the feeling to be out of the structure endorses students’ progress in the structure.

Keywords: *communitas*, subculture, alternative education, school dropout

Irodalom

- Anderson, L. (2006): Analytic autoethnography. *Journal of Contemporary Ethnography*, 35(4): 373–395. <https://doi.org/10.1177/0891241605280449>
- Anderson, T. L. (2014): Connections. Marginality, identity and music scenes. In uő (ed.): *Understanding deviance. Connecting classical and contemporary perspectives*. London: Routledge, 507–516. <https://doi.org/10.4324/9781315879635>
- Anderson-Levitt, K. M. (2012): Anthropologies and ethnographies of education worldwide. In uő (ed.): *Anthropologies of education. A global guide to ethnographic studies of learning and schooling*. New York: Berghahn Books, 1–28.
- Bennett, A. (2003): The use of ‘insider’ knowledge in ethnographic research on contemporary youth music scenes. In Bennett, A. – Cieslik, M. – Miles, S. (eds.): *Researching youth*. New York: Palgrave MacMillan, 186–199. https://doi.org/10.1057/9780230522466_12

³⁰ Ilyen esetek leírását és elemzését ld. Szentesi 2013a.

- Bourdieu, P. (1999): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Brewer, J. D. (2005): *Ethnography*. Buckingham: Open University Press.
- Clifford, J. – Marcus, G. E. (1986) (eds.): *Writing culture. The poetics and politics of ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Cohen, A. K. (1955): *Delinquent boys. The culture of the gang*. New York: Free Press.
- Csongor A. (1991): *Szegregáció az általános iskolában. Cigány osztályok Magyarországon*. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Delamont, S. (2012): The parochial paradox. *Anthropology of education in the anglophone world*. In Anderson-Levitt, K. M. (ed.): *Anthropologies of education. A global guide to ethnographic studies of learning and schooling*. New York: Berghahn Books, 49–69.
- Ensminger, D. (2013): Slamdance in the no time zone. Punk as repertoire for liminality. *Liminalities. A journal of performance studies*, 9(3). <http://liminalities.net/9-3/slamdance.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 01. 30.)
- Erikson, E. H. (1950): *Childhood and society*. New York: Norton. <https://doi.org/10.1126/science.113.2931.253>
- Eröss, G. (2012): Central Europe (Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania, Slovakia). In Anderson-Levitt, K. M. (ed.): *Anthropologies of education. A global guide to ethnographic studies of learning and schooling*. New York: Berghahn Books, 167–191.
- Feischmidt M. – Nyíri P. (szerk.) (2006): *Nem kívánt gyerekek? Külföldi gyerekek magyar iskolákban*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Geertz, C. (2001): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Második, javított kiadás. Budapest: Osiris, 194–226.
- Gelder, K. (2005): The field of subcultural studies. In uő. (ed.): *The subcultures reader*. 2. kiadás. London: Routledge, 1–15.
- van Gennep, A. (2007): Átmeneti rítusok. *Az ajtóhoz és a küszöbhez, a vendégszeretethez, az örökbefogadáshoz, a terhességhez és a gyermekágyhoz, a születéshez, a gyermekkorhoz, a serdülőkorhoz, a beavatáshoz, a felszenteléshez, a koronázáshoz, az eljegyzéshez, a házassághoz, a temetéshez, az évszakokhoz és más egyébhez kapcsolódó rítusok módszeres elemzése*. Budapest – Pécs: MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.
- Gyenge E. (2014): Krízisek gyermek- és serdülőkorban. In Vörös V. – Osváth P. – Árkovits A. – Csürke J. (szerk.): *Mindennapi kríziseink. A lélektani krízis és a krízisintervenció kézikönyve*. 2. kiadás. Budapest: Oriold, 171–185.
- Haenfler, R. (2013): *Subcultures. The basics*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315888514>
- Hajduska M. (2015): *Krízislélektan*. 3. bővített kiadás. Budapest: ELTE Eötvös.

- Hall, S. (1996): Introduction: Who needs 'identity'? In Hall, S. – du Gay, P. (eds.): *Questions of cultural identity*. London: Sage, 1–17. <https://doi.org/10.4135/9781446221907.n1>
- Hall, S. – Jefferson, T. (eds.) (1976): *Resistance through rituals. Youth subcultures in post-war Britain*. London: Hutchinson. <https://doi.org/10.4324/9780203224946>
- Haslop, C. – Hill, H. – Schmidt, R. A. (1998): The gay lifestyle. Spaces for a subculture of consumption. *Marketing intelligence & planning*, 16(5): 318–326. <https://doi.org/10.1108/02634509810229937>
- Hayano, D. M. (1979): Autoethnography. Paradigms, problems and prospects. *Human Organization*, 38(1): 99–104. <https://doi.org/10.17730/humo.38.1.u761n5601t4g318v>
- Hebdige, D. (1979): *Subculture. The meaning of style*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203139943>
- Hodkinson, P. (2005): Insider research in the study of youth cultures. *Journal of youth studies*, 8(2): 131–149. <https://doi.org/10.1080/13676260500149238>
- Holmes, T. H. – Rahe, R. H. (1967): The social readjustment rating scale. *Journal of psychosomatic research*, 2: 213–218. [https://doi.org/10.1016/0022-3999\(67\)90010-4](https://doi.org/10.1016/0022-3999(67)90010-4)
- Horányi Ö. (szerk.) (2007): *A kommunikáció mint participáció*. Budapest: AKTI–Typotex, 246–264.
- Hudson, A. M. (2015): *Nail polish and polos. The workplace experiences of out femme and butch lesbians*. Szakdolgozat. San Marcos: Texas State University.
- Hutson, S. R. (2000): The rave. Spiritual healing in modern western subcultures. *Anthropological quarterly*, 73(1): 35–49.
- King, D. C. (2009): *The Mohawk*. New York: Marshall Cavendish.
- Linehan, M. M. (2010): *A borderline személyiségzavar kognitív viselkedésterápiája*. Budapest: Medicina.
- Marcus, G. E. – Fischer, M. M. J. (1999): *Anthropology as cultural critique. An experimental moment in the human sciences*. 2. kiadás. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mészáros Gy. (2014): *Szubkultúrák és iskolai nevelés. Narratív, kritikai pedagógiai etnográfia*. Veszprém: Iskolakultúra.
- Neumann E. – Zolnay J. (2008): *Esélyegyenlőség, szegregáció és oktatáspolitikai stratégiák Kaposváron, Pécsen és Mohácson*. Budapest: EÖKIK.
- O'Brien, J. (ed.) (2009): *Encyclopedia of gender and society*. Thousand Oaks: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781412964517>
- Punksipka (2021): <http://punksipka.mlap.hu/html/17754814/render> (utolsó letöltés: 2021. 01. 30.)
- Rácz J. (1998): A '80-as évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon. In uő (szerk.): *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Scientia Humana, 51–69.
- Riemer, J. W. (1977): Varieties of opportunistic research. *Urban life*, 5(4): 467–477. <https://doi.org/10.1177/089124167700500405>

- Rill, B. (2006): Rave, communitas, and embodied idealism. *Music therapy today*, 7(3): 648–661.
- Rohrer, I. (2014): *Cohesion and dissolution. Friendship in the globalized punk and hardcore scene of Buenos Aires*. Wiesbaden: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-04360-5>
- Shannon, C. E. – Weaver, W. (1986): *A kommunikáció matematikai elmélete. Az információelmélet születése és távlatai*. Budapest: Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 43–152.
- Sylvan, R. (2002): *Traces of the spirit. The religious dimensions of popular music*. New York: New York University Press.
- Szentesi B. (2013a): A (szub)kulturális kategorizáció mint pedagógiai eszköz. Egy alternatív középiskola belső diskurzusai kulturális és kommunikációs megközelítésben. In Szász A. – Kirzsa F. (szerk.): *Kultúrakutatás és narratíva. Tanulmánykötet A. Gergely András tiszteletére 60. születésnapja alkalmából*. Budapest: MAKAT – L'Harmattan, 296–310.
- Szentesi B. (2013b): Konfliktusok és alkuk. Cigány gyerekek és magyar nevelők interkulturális diskurzusa egy oktatóprogram foglalkozásain. In Szuhay P. (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 231–246.
- Szentesi B. (2018): A belső pozíció haszna. A saját közösség kutatásának tapasztalatai. *Kultúra és közösség*, 9(4): 89–101. http://epa.niif.hu/02900/02936/00039/pdf/EPA02936_kultura_es_kozosseg_2018_04_089-102.pdf (utolsó letöltés: 2021. 01. 30.)
- Szentei B. (2019a): Másság és alkudozás. Az érvénytelenség problémájának megoldása egy alternatív gimnáziumban. *Jel-kép*, 40(1): 1–15. <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.1.1>
- Szentesi B. (2019b): Másság, felelősségvállalás és tudás. A szubkulturális és intézményi értelmezések összefonódásának haszna egy alternatív gimnázium belső diskurzusában. *Socio.hu*, 9(3): 28–50. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019.3.28>
- Szentesi B. (2020): Struktúra és communitas. Szubkulturális problémamegoldó tudás egy alternatív gimnáziumban. *Metszetek*, 9(1): 153–174. <https://doi.org/10.18392/metsz/2020/1/9>
- Tetnowski, J. A. – Damico, J. S. (2014): Auto-ethnography. In Forsyth, C. – Copes, H. (eds.): *Encyclopedia of Social Deviance*. London: SAGE, 48–50. <https://doi.org/10.4135/9781483340470>
- Thornton, S. (1995): *Club cultures. Music, media and subcultural capital*. Cambridge: Polity.
- Turner, V. (1957): *Schism and continuity in an African society. A study of Ndembu village life*. Manchester: Manchester University Press.
- Turner, V. (1967): *The forest of symbols. Aspects of Ndembu ritual*. Ithaca: Cornell University Press.

- Turner, V. (2002): *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. A Rochesteri Egyetemen (Rochester, NewYork) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások. Budapest: Osiris.
- Viega, M. (2013): „*Loving me and my butterfly wings.*” *A study of hip-hop songs written by adolescents in music therapy*. Doktori disszertáció. Temple University, ProQuest Dissertations Publishing.
- Watzlawick, P. – Beavin, J. H. – Jackson, D. D. (2009): *Az emberi érintkezés. Formák, zavarok, paradoxonok*. Budapest: Animula.
- Willis, P. (2000): *A skacok. Iskolai ellenkultúra és munkáskultúra*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – Max Weber Alapítvány.
- Yang, M. C. (1972): How a chinese village was written. In Kimball, S. T. – Watson, J. B. (eds.): *Crossing cultural boundaries. The anthropological experience*. San Francisco: Chandler, 63–73.
- Zinn, M. B. (1979): Field research in minority communities. Ethical, methodological and political observations by an insider. *Social problems*, 27(2), 209–219.

Nemi szerepattitűdök és vallásosság a felsőoktatási hallgatók körében¹

Fényes Hajnalka – Pusztai Gabriella

fenyes.zsuzsanna@arts.unideb.hu

pusztai.gabriella@arts.unideb.hu

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.3>

Beérkezés: 2020. 06. 03.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 10. 14.

Elfogadás: 2020. 12. 02.

Összefoglaló: A demográfiai és társadalmi háttértényezők mellett hagyományosan a vallásosság az egyik legfontosabb tényező, amely a nemi szerepekkel kapcsolatos nézeteket befolyásolja. Európa nagyobb részén a széles körű szabadságjogok általánossá válása során az egalitárius nemi szerepek váltak elfogadottá. A poszt szocialista régióban három további tényező hatott ebbe az irányba: a nők munkába állítása, a termékenységi mutatók drasztikus visszaesése miatt a nők családon belüli szerepkörének átalakulása, valamint az államilag támogatott szekularizáció. Kutatásunkban magyar felsőoktatási hallgatók nemi szerepekkel kapcsolatos nézeteit vizsgáltuk egy országos mintán (N=1502, 2017). A nemi szerepekről való gondolkodás típusainak feltárására során a tradicionális nemi szerepfelfogástól két modern típus különült el, egy pragmatikus instrumentális és egy posztmateriális-posztmodern típus. Multinomiális regressziós módszerrel vizsgáltuk azt is, hogy milyen tényezők növelik az egyes típusokba kerülés esélyét. Az elemzés eredményei a demográfiai és társadalmi tényezők hatásának kiszűrése után a vallásosság szignifikáns hatását mutatták a tradicionális szerepek elfogadására, de újszerű eredményünk, hogy a posztmateriális-posztmodern típusba kerülés esélyét is erősen növelte az egyház tanításait követő vallásosság, amelyben a női munkavállalás elfogadása mellett a családba bevonódó apakép dominál.

Kulcsszavak: nemi szerepattitűdök, felsőoktatási hallgatók, vallásosság, apaszerepek

Bevezetés

Kutatásunkban az egyetemi hallgatók nemi szerepattitűdjeit vizsgáljuk, különös tekintettel a vallásosságukkal való összefüggésekre. A nemi szerepekkel kapcsolatos nézetek és a családon belüli munkamegosztás vallásos perspektívából való vizsgálata akkor válik különösen érdekessé, amikor több kultúra, több nemzet, többféle vallás és felekezet kerül kapcsolatba egymással (Diehl et al. 2009; Lehrer 2008; Mahoney 2010). A nemek közötti szerepmegosztás családon belüli szokásrendje és szabályai ugyanis társadalomba ágyazottak, hiszen a munkahelyek, a szociális ellátórendszer és az oktatási részvétel révén kölcsönösen hatnak egymásra. Nemcsak az interkulturális együttélés és egy plurális

¹ A cikk a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal NKFI Alapjából támogatott K 119679 nyilvántartási számú „Vallási változás Magyarországon” című kutatási projekt támogatásával valósult meg.

társadalom működtetése szempontjából válik fontossá a téma, hanem azért is, mert a felnövekvő nemzedékek a közösségi média és a tömegkommunikáció növekvő befolyása mellett is döntően a családokban tanulják meg a nemi szerepeket. Így a szerepstruktúrák átörökítése, a társadalmi munkamegosztás átalakulása miatti kihívások és a nemek ezzel kapcsolatos speciális válaszai közötti ellentmondások könnyen jelentős konfliktusok forrásai lehetnek. A tanulmányban arra a kérdésre keressük a választ, hogy az ismert társadalmi és demográfiai tényezőkön túl a vallásnak és a vallásosságnak milyen szerepe lehet a családon belüli nemi szerepekkel kapcsolatos nézetek alakulásában.

A tanulmány elméleti részében elsőként a felsőoktatási hallgatók vallásosságával foglalkozunk, majd a nemi szerepekkel és a nemi szerepattitűdökkel, valamint a férfi-és apaszerepekkel, végül pedig a nemi szerepattitűdök és a vallásosság kapcsolatával. Ezt követően a szakirodalomra építve öt hipotézist fogalmazunk meg a felsőoktatási hallgatók nemi szerepattitűdjei és a társadalmi-demográfiai háttérváltozók, valamint a vallásosság kapcsolatáról. Az adatbázis, a vizsgált változók és a módszerek bemutatása után elsőként a diákok nemi szerepattitűdjeit, majd pedig a nemi szerepattitűdök és a háttérváltozók kapcsolatát vizsgáljuk, különös tekintettel a diákok vallásosságára. Az összegzésben ellenőrizzük hipotéziseinket, valamint értelmezzük az eredményeket, és megfogalmazzuk további kutatási terveinket is.

A felsőoktatási hallgatók vallásossága a térségben

Európa nagy részén a fiatal generációk csökkenő vallásosságát regisztrálják (Pollack–Rosta 2017; Rosta 2012). Magyarországon viszont egyértelműen kimutatható a magasan iskolázott fiatalok, illetve az egyetemi hallgatók nagyobb arányú vallásossága (Hámori–Rosta 2013). A diplomás fiatalok között kétszer akkora arányban (minden tizedik) vannak az egyház tanítását követők, mint a felsőoktatásba be nem jutók között, a diplomások bő fele, a felsőoktatásba nem kerülők kétötöde pedig a maga módján vallásos (Pusztai 2015).

A felsőoktatási hallgatók vallásosságának vizsgálata a változások irányának és mértékének monitorozásán túl több aspektusból válik fontossá az elméleti koncepciók tesztelése során. Az egyik ilyen értelmezési keret a vallásosság és a családi, valamint az egyéni kulturális tőke (elsősorban az iskolázottság) összefüggésének vizsgálata a modernizációs-szekularizációs hipotézis ellenőrzése érdekében. A modernizációs-szekularizációs hipotézis lényege, hogy a modern társadalmakban az iskolázottság általános növekedésével a vallásosság visszaszorul, és elsősorban az alacsonyabb státusú, marginalizált csoportokban marad népszerű (Pollack–Rosta 2017). Az utóbbi évtizedekben azonban többféle modernitásról, illetve egyes térségekben a modernizációval párhuzamosan egyenesen a vallásosság erősödéséről beszélhetünk (Casanova 2018). Ezek a kutatások Európát gyakran kivételként emlegetik, ahol a modernizáció az iskolázott fiatalok vallástól való eltávolodását hozta (Berger et al. 2008). A posztoszocialista országok kutatói felhívták a figyelmet a térség felekezeti sokszínűségére és a vallási változások sokféleségére (Zulehner et al. 2008). A térséghez az erősen modernizált és elvallástalanodott társadalmak (pl. Cseh-

ország) mellett Európa legvallásosabb országa (Románia) is hozzá tartozik. Magyarországon a rendszerváltást megelőzően a magas iskolázottságúak körében csökkenő intézményes vallásosság volt a jellemző (Tomka 2009). Az utóbbi három évtizedben azonban fokozatosan megjelent a magas iskolázottságúak körében tapasztalt erősödő vallásosság (Hámori–Rosta 2013). Ami a hallgatói társadalmat illeti, saját kutatásainkban azt tapasztaltuk, hogy az ország régiói között – a határokon kívüli magyarlakta területeket is beleszámítva – jelentős különbségek vannak, és számos változás kelet felé haladva éreztetni hatását. Miközben korábban Kelet-Magyarországon és a Romániában élő magyaroknál az alacsonyabb státusú szülők gyermekei voltak vallásosabbak, ma már egyértelműen kimutatható a magas szülői iskolázottság és a hallgatói vallásosság korrelációja, valamint a magas státus és a „felfelé” irányuló vallási mobilitás (fiatalabb generációk vallásossá válása nem vallásos szülők esetén) (Pusztai 2015; Pusztai – Demeter–Karászi 2019).

A másik értelmezési keret, amely a hallgatói vallásosságot a fókuszba állította, a hallgatói tanulmányi eredményesség, valamint a felsőoktatás társas és tanulmányi közegeibe való beágyazódás összefüggésrendszere. A vallásos hallgatók esetenként a szűk, a többségtől izolált csoportokhoz és elsősorban a felsőoktatási intézményen kívüli vallási networkökhöz való kötődésük miatt lemorzsolódási kockázatban vannak (Deutsch–Rubin 2019; Sherkat 2007). A régióra vonatkozó, részben kvalitatív, részben kvantitatív kutatási eredményeink azonban éppen a vallásos hallgatók erősebb felsőoktatási integráltságát mutatták (Pusztai 2011). A vallási alapon szerveződő hallgatói networkökben végzett interjúk vizsgálatunk felhívta a figyelmet az ezekben a networkökben áramoltatott információk, szívességek és teljesítményt támogató normák erőforrás jellegére (Pusztai 2015). A hallgatói eredményességet vizsgáló kvantitatív elemzéseinkben kiderült, hogy habár a kampuszon kívüli kapcsolathálókhöz való szoros kötődés általában valóban rizikóforrás az eredményes egyetemi tanulmányok során, a vallásosság kapcsán szerveződő külső közösségekhez kapcsolódás éppen ellenkezőleg, segíti a felsőoktatási tanulmányok tudatos és eredményes végzését (Pusztai 2015). A kutatások egy része a felekezetek között jelentős különbséget talál a vallásosságnak a tanulmányi karrierre gyakorolt hatásában, elsősorban a katolikus-protestáns, másrészt az ortodox protestáns és a többi felekezet között (Lehrer 2008). Kutatócsoportunk a magyar népesség körében vizsgálódva is azonosított ilyen eltéréseket, elsősorban a kisebb protestáns és a neoprotestáns felekezetek intenzívebb vallásgyakorlatát és teljesítménymaximalizáló törekvéseit tudtuk azonosítani, de a történeti gyökerű népegyházak között azonos régiókban nem találtunk különbséget (Fényes–Pusztai 2014).

A nemi szerepek és nemi szerepattitűdök

Nemi szerepek alatt a férfira és a nőkre jellemző viselkedésjegyeket, előírásokat, szabályokat és normákat értjük, amelyek egy adott társadalomra jellemzőek. Nemi szerepattitűdök alatt pedig a népesség nemi szerepekkel, családi munkamegosztással kapcsolatos vélekedéseit értjük (Gregor 2014). A nemi szerepek kultúránként (Mead 1949), történelmi koron-

ként (Merton 1968), sőt társadalmi rétegenként is változnak, pedig a biológiai és a genetikai különbségek ugyanazok, ami egyben azt is jelenti, hogy a nemi szerepek elsősorban a szocializáció során tanult jelenségek. A funkcionista megközelítés (Parsons–Bales 1955) az iparosodás korában a szerepek komplementaritását hangsúlyozta (a férfiak instrumentális, kenyérkereső szerepe és a nők érzelmi támogató szerepe), napjainkban azonban a fejlett országok többségében már a legtöbb esetben mindkét fél egyszerre tölti be a kenyérkereső és a családi feladatokat ellátó szerepet. Mivel a nemi szerepelvárások folyamatosan változnak, dinamikus nemi szerepfelfogásra van szükség (Gregor 2014). A modern nemi szerepfelfogás szerint az egyének viselkedését már nem elsősorban a nemi hovatartozásuk határozza meg. A nemi szerepek szimmetrikusabbá váltak, sőt egyes országokban megjelennek a női kenyérkeresős családok is (Blackstone 2003; Engler 2017; Jurczyk et al. 2019). Magyarországon a jelenség viszonylag ritka, és ezekben a családokban többféle konfliktus is felléphet, ha nem azonos a két fél nemi szerepekről alkotott felfogása. Interjúk eredmények szerint a párok között akkor kevesebb a konfliktus, ha mindketten (akár a női kenyérkereső szerep ellenére is) hagyományos vagy mindketten egalitárius szerepfelfogást vallanak. Ha azonban a párkapcsolat során a nők elsődleges kenyérkeresővé válásával a párok akarata ellenére fordulnak meg a szerepek, ez akár válásközei helyzethez is vezethet, bár voltak, akik jól alkalmazkodtak ehhez a helyzethez is (Neményi–Takács 2016, 2018).

A nemi szerepek XX. században bekövetkezett változásának okai a fejlett országokban a következők: (1) a modernizáció és a posztindusztriális társadalom kialakulása, (2) a nők növekvő részvétele az oktatásban és a munka világában, (3) a szekularizáció, végül (4) a női emancipáció és individualizáció, valamint a feminista mozgalmak megerősödése (Inglehart–Norris 2003; Scott 2006). A fejlett országokban azonban lassult a nemi szerepek átalakulása, sőt a konzervatív ideológiák terjedését és a tradicionális nemi szerepek elfogadásának erősödését figyelhetjük meg, többek között Magyarországon is (Gregor 2014). A nők beáramlása az oktatásba és a munkaerőpiacra lelassult, valamint a nemi szerepattitűdők is lassabban változnak (Fortin 2005; Vella 1994).

A fiatalok körében gyorsabban változnak a nemi szerepek, mint az idősök körében, bár továbbra is megfigyelhető, hogy a fiatalok a hagyományos nemi szerepeknek megfelelő területeken tanulnak és dolgoznak (Nagy 2015; Tinklin et al. 2005). A családi étellel kapcsolatos nézeteket nemcsak a származási család, hanem a tanulmányi pályafutás során a pedagógus, a tananyag és a rejtett tanterv is befolyásolja (Engler et al. 2020; Szabó 1985). Korábbi kutatások (Astin 1977; Astin–Kent 1983) eredményei szerint a felsőoktatási intézmények alig tettek valamit a nemi sztereotípiák csökkentéséért. Az ezredfordulón azonban Bryant (2003) kimutatta, hogy a fiatalok attitűdjei a felsőoktatásban töltött évek során a tradicionális állásponttól a modernebb felfogás felé mozdultak el, valamint a modernebb felfogást erősítette még a kortárs csoporttal való szorosabb kapcsolat, a nagyobb beágyazódás a campusba, a „women-studies” kurzusokon való részvétel és a kulturális sokszínűség megtapasztalása a campuson. Nagy (2015) eredményei szerint azonban az általa vizsgált magyar műszaki felsőok-

tatási intézményben az oktatókra elsősorban a hagyományos nemi szerepeknek megfelelő vélekedések voltak a jellemzők, amelyek a maskulin szervezeti rendet erősítik.

A közép-kelet-európai országokban – és köztük Magyarországon is – a szocializmusban a kétkeresős családmodell dominált, a nők többsége teljes munkaidőben dolgozott, ennek ellenére a magyar adatok szerint 1971 és 2001 között inkább a tradicionális nemi szerepekkel azonosultak az emberek, ahol a férfi feladata elsősorban a család megélhetésének biztosítása, a nőé pedig az érzelmi támogatás, illetve a házimunka ellátása. Mindamellett elfogadták azt is, hogy a nők többségének dolgozni kell, mert csak így biztosítható a család megélhetése (Pongrácz 2005). 2011-re azonban kismértékű elmozdulás figyelhető meg a modern nemi szerepek elfogadása irányába (Pongrácz – S. Molnár 2011). Kimutatható az is, hogy a fiatalok nemi szereppattitűdjei – szemben a nyugati országokra jellemző adatokkal – inkább hasonlóak a felnőtt népességéhez, és körükben is inkább a tradicionális szerepek elfogadása az uralkodó (Laki et al. 2008). Ezt erősítik Gregor (2014) eredményei is, miszerint a nemi szereppattitűdök nemek és kor szerint alig tértek el a 2000-es években Magyarországon.

Tíz, a nemi szerepekkel kapcsolatos állítás faktorelemzése hat európai ország, köztük Magyarország 2004–2011 közötti adatain három attitűdtípust mutatott ki, amelyek nem a klasszikus tradicionális-modern skála mentén rendeződtek, de ennek oka a feltett 10 állítás jellegével is összefüggésben lehetett. Kimutatható volt (1) a családcentrikus, (2) a férfiak és nők egyenlőtlen viszonyait előtérbe helyező, valamint (3) a háztartási munkát és a gyereknevelést a fizetett munkával szemben preferáló attitűdtípus is (függetlenül attól, hogy ki végzi azt). A magyar adatok szerint családcentrikusak az idősebbek, a gyermekek, az alacsonyabb iskolázottságúak; az egyenlőtlen viszonyokat pártolók inkább a férfiak, az idősebbek, az alacsony iskolázottságúak; és végül a háztartási munkát, valamint a gyermeknevelést preferálók a nők, az idősebbek és a háztartásbeliek (Murinkó 2014).

A férfi- és az apaszerepek változása

A klasszikus parsonsi nemi szerepfelosztás szerint a férfi elsősleges feladata a család megélhetésének biztosítása, míg a nőé a háztartás és a gyermekek ellátása, valamint az intimitás megteremtése. Napjainkban azonban a női szerepek mellett a férfi- és az apaszerepek is módosulnak, és többek között a férfiszerep-kutatások is egyre népszerűbbek (Hadas 2011). A modern szerepek térnyerésével azonban megjelennek a férfi- és a nőiszerep-konfliktusok is. A legtöbb családban mindkét nemnek egyszerre kell kenyérkereső funkciót betöltenie, valamint a gyereknevelésben és a házimunkában is elvileg mindkét félnek részt kell vennie. Mind a férfiaknak, mind a nőknek kettős elvárásoknak kell megfelelniük (Spéder 2011). A hagyományos szerepkonfliktusról sokat hallunk a nők esetében (család vagy karrier), de a férfiak szerepkonfliktusa is fontos kutatási területté vált az 1970-es években (David–Brannon 1976; Farrell 1974; O’Neil 1981). A fejlett országokban végzett, elsősorban pszichológiai kutatások több-

sége a férfiszerep konfliktusának legfontosabb okaként a nőiességtől való félelmet és az érzelmek kimutatásának nehézségeit nevezi meg.

A férfiszerepek mellett vizsgálni lehet az apaszerepek változását is. Ostner (2002) apaszerepmodelljét a kenyérkereső szerep fokozatai (erős, közepes, gyenge) alapján alakította ki. Lorentzen (2013) szintén különbséget tesz az apaszerepek jellege szerint. A család eltartására és anyagi biztonságának megteremtésére a családért-apa fogalmat használta, míg a családban-apa kifejezést azokra az édesapákra vonatkoztatta, akik aktívan részt vettek a család életében, és gondoskodtak a gyerekekről. A hagyományos és a modern apaszerep megkülönböztetése Voltz (2007) nevéhez köthető. A tradicionális apatípust a kenyérkereső férfival, míg a modern apát az emancipációt szükségesnek tartó, az otthoni munkában és a gyereknevelésben egységesen részt vevő apával azonosította. Napjainkban új tényezőként jelenik meg, hogy az apaság is bekerül a sikeresség, az önmegvalósítás központjába a férfiak életében (Ganavan 2002).

Spéder (2011) eredményei szerint a magyar társadalom a mai napig fontosnak (és szükségesnek) tartja a hagyományos kenyérkereső és családi döntéshozó apaképet, de a gyermeknevelésbe való bevonódást is hasonlóan fontosnak ítéli meg. Legerősebb különbségek az iskolai végzettség és nemek alapján mutatkoztak, a magas végzettségűek inkább azonosultak a modern apai szerepkörrel, valamint a nők modernebbül gondolkodtak az apai feladatokkal kapcsolatban. Gregor (2014) kimutatta, hogy a kisgyerekes nők munkavállalásának elfogadása és a kétkeresős családmódel támogatása a közvéleményben nem kapcsolódik össze a családi életbe bevonódó, az otthoni feladatokban aktívan részt vevő apaszerepek támogatásával. Szalma és Rékai (2019) emellett munkájukban rámutattak, hogy a különélő apák esetén kevésbé egyértelműek a társadalom elvárásai, de akik a társukkal való együttélés során aktívabban törődtek gyermekeikkel, azok a különélés után is aktívabb kapcsolatban maradtak velük.

Takács (2017) interjúk segítségével próbálta megragadni, hogy mit jelent aktívan törődő apának lenni a középosztálybeli magyar apák esetén. Szerinte Magyarországon nehezebb a kettős elvárásoknak (kenyérkeresés és a családba való bevonódás) megfelelni, mint egyes nyugat-európai országokban, és a kenyérkereső szerep fontosabb, mint az aktív apai törődés, még középosztálybeli háttér esetén is. Az interjúk során az aktív törődés főbb dimenziói az apák fizikai jelenléte, a gyermekekkel való érzelmi közelség, valamint a munka és a magánélet megfelelő egyensúlya voltak.

A nemi szerepattitűdök és a vallásosság összefüggései

A családi szerepvállalás és a közéleti szerepvállaláshoz való hozzáférés nemek közötti különbségei jelentős nemzetközi változatosságot mutatnak, amelyet a vallási tényezők jobban magyaráznak az egyes társadalmak gazdasági és politikai jellemzőinél (Inglehart–Norris 2003). A szekularizáltabb társadalmakban, ahová Magyarország is sorolható, elterjedtebb az a nézet, amely szerint a nemi szerepek között kevesebb a különbség. A vallás és a nemi szerepek viszonyával foglalkozó egyik megközelítés szerint a vallás az

egyenlőtlenségeket legitimáló funkciója révén segít a tradicionális nemi szerepmegosztás fenntartásában, amelynek pillérei a kritikai feministák interpretációja szerint a nők ingyenesen végzett házimunkája és a férfiaknak való feltétlen engedelmessége, míg a konzervatív interpretáció a klasszikus szerepviszonyok tartós fennmaradását a nőknek a családi élet szentségéhez való kivételes lelki és erkölcsi hozzájárulásra való hajlamával magyarázza (Woodhead 2012). A kutatók sajátos paradoxonnak látják, hogy annak ellenére, hogy a vallási ideológiák a tradicionális női szerepek előbbrevalóságát hangsúlyozzák, mégis éppen a nők kötődnek erősebben a vallásossághoz. Az egyik magyarázat szerint ennek taktikai oka van, hiszen a megtérés, az intenzív vallásosság a hagyományos, elnyomó-patriarchális férfiszerepekre is hatással van, a férfiak érzékenyebbekké válnak a tisztességtelen, egyenlőtlen családon belüli feladatmegosztásra, és újraértékelik a szeretetkapcsolatokat, újfajta családcentrikusság alakul ki bennük, mint ahogy a vallási szervezetekbe való beágyazottság révén a nők számára is nagyobb társadalmi szerepvállalás válik elérhetővé (Wilcox 2004; Woodhead 2012).

Mivel a vallásosság erősségének mérése bonyolult, és felekezeti eltéréseket mutat, sokkal több tanulmány szorítkozik a felekezeti hovatartozás családi viszonyokra és nemi szerepekkel kapcsolatos felfogásra gyakorolt hatásának vizsgálatára. A felekezethez tartozás nem csupán öröklött közösségi tagság, hanem a tanítások, a hittételek a társadalomképet, a magatartásmintákat és a normákat is befolyásolják. Azokban a társadalmakban, ahol több vallási-felekezeti hagyományhoz tartozó közösség él együtt, fontosabbá válnak ezek a különbségek. A huszadik század közepén az Amerikai Egyesült Államok protestáns vidékeire érkező katolikus európai bevándorlók nemi szerepekkel és családi munkamegosztással kapcsolatos eltérő magatartása került a vizsgálatok fókuszába. Az amerikai katolikusok iskolázottsági hátrányát is a tradicionális nemi szerepfelfogásukkal, a női továbbtanulás csekély elfogadottságával magyarázták (Lenski 1961). Később különbségeket mutattak ki az ortodox-fundamentalista keresztény hagyományt őrző felekezetek nemi szerepfelfogása és a modernizációhoz alkalmazkodó felekezetek attitűdjei között (Lehrer 2008). Az USA-ban a főirányú protestáns felekezetekhez tartozó férfiak nemcsak a nők iskoláztatása tekintetében bizonyultak támogatóbbnak, hanem a családon belüli munkamegosztással kapcsolatban is sokkal egalitáriusabb felfogásúak voltak (Wilcox „new man”-nek nevezi őket). A fundamentalista irányzatokhoz tartozó férfiak („soft patriarchs”) viszont határozottabban családcentrikus ideológiát vallottak (Wilcox 2004). Wilcox nem foglalkozik a katolikusokkal, viszont Európa multikonfeszionális övezetében – a protestáns nők-höz képest – a hagyományosabb és szigorúbb családi normákat előíró katolikus és ortodox keresztény egyházakhoz tartozó nők tradicionális, családközpontú szerepmoddelleje mutatható ki a termékenységi statisztikák elemzésével (Sporcha–Tisliar 2019).

Read (2003) azt tapasztalta, hogy a nemi szerepekhez való viszonyulást sokkal inkább a vallásosság intenzitása befolyásolja, mint a vallási-felekezeti hovatartozás. A bevándorlás révén kialakult helyzetben irányult a figyelem a házimunka hétköznapi megosztásával kapcsolatos gyakorlatokra. Úgy tűnik, a nemi szerepekkel kapcsolatos

attitűdök tekintetében az erősen vallásos válaszadók (németek és törökök is) kevésbé egalitárius nézeteket vallottak, a hétköznapi gyakorlatok tekintetében azonban a német válaszadók körében gyengébb volt a vallásosság mentén tapasztalható törésvonal, mint a törököknél (Diehl et al. 2009). Az attitűdök vizsgálata felől a konkrét magatartás felé mozdulnak azok a kutatások is, amelyek a női gyermekvállalást elemzik vallási metszetben. Egyértelmű, hogy a vallásos nők több gyermeket vállalnak, és ezzel nyilvánvalóan valamivel többet magukra vesznek a nehezen helyettesíthető családi feladatokból, mint a vallási közösségekhez nem tartozók (Sporcha–Tisliar 2019). A vallásosság Magyarországon is egyértelműen a tradicionálisabb nemi szerepek szerinti viselkedéssel jár együtt, a vallásos férfiak és nők házasságának stabilitása nagyobb, több gyermeket nevelnek, nagyobb a gyermek által érzékelt szülői odafigyelés, és a vallásos fiatalok nagyobb valószínűséggel kötnek házasságot (Pusztai 2020).

Hipotézisek

Fényes (2014) három közép-európai ország adatait vizsgálva kimutatta, hogy 2010-ben a felsőoktatási hallgatók majdnem fele inkább tradicionálisan gondolkodott a nemi szerepekről. Emellett kimutatta, hogy a férfiak tradicionálisabban gondolkodnak a nemi szerepekről, mint a nők. A társadalmi háttér hatása ellentmondásos volt, a szülők nagyobb kulturális tőkéje növelte a modern attitűdök elfogadását (kulturális reprodukció), viszont a rosszabb anyagi helyzet is a modern attitűdöket erősítette (társadalmimobilitás-hipotézis). Kimutatható volt az is, hogy a falusi diákok nem gondolkodtak tradicionálisabban, mint a városiak, illetve hogy az „egyháziasan vallásos” (az egyház tanításait követő) diákok inkább tradicionálisak, míg a „maguk módján” vallásosak inkább modernnek a nemi szerepattitűdjeiket tekintve.

H1: Fényes (2014) alapján feltételezzük, hogy az egyházhoz kötődő vallásos diákok tradicionálisabban gondolkodnak majd a nemi szerepekről, míg a maguk módján vallásosak felfogása inkább modern. Ezt módosíthatja azonban a társadalmi háttérváltozók hatása, miszerint a magasabban iskolázott szülők egyházasan vallásos gyermekei nem gondolkodnak tradicionálisabban a nemi szerepekről, mint a többiek.

H2: Felekezeti kultúrák hatásaival számolva Lenski (1961) és Lehrer (2008) alapján feltételezzük, hogy a katolikusok, akik az intézményi kötődés és a szigorúbb házassági normák (pl. a házasság felbonthatatlansága) jegyében szocializálódnak, tradicionálisabb vélekedést örökítenek át a nemi szerepekkel kapcsolatban, míg az intézményi (lelkészi) közvetítés szükségességét kétségbe vonó, individuálisabb felfogású és a modernizációhoz rugalmasabban alkalmazkodó protestánsok összességében nyitottabbak lesznek az egalitárius nemi szerepfelfogások felé. A felekezeten kívüliek és a felekezethez tartozók összevetésével kapcsolatban azt feltételezzük, hogy a felekezethez kötődők az etikai önreflexiónak a vallásosság által ösztönzött gyakorlatai miatt érzékenyebbek lesznek a nemek közötti esélykülönbségek és a csa-

ládón belüli (kevesebb elismeréssel járó munka) egyenlőtlenségeinek kompenzálására, valamint a munkamegosztásra, mint azok, akik vallásgyakorlat híján kevésbé vannak ilyen számvetésre kényszerítve. A vallási közösségekhez kötődők körében ugyanakkor az egocentrikus gondolkodással szemben a közösséghez tartozás magasra értékelése miatt a családi szeretetkapcsolatok preferálását is várjuk.

H3: Fényes (2014) alapján feltételezzük azt is, hogy a felsőoktatásban tanuló férfiak tradicionálisabban gondolkodnak a nemi szerepekről, mint a nők.

H4: Fényes (2014) alapján feltételezzük, hogy azok a hallgatók, akiknek a szülei diplomával rendelkeznek, modernebb felfogást képviselnek.

H5: Ezzel egyidejűleg feltételezzük, hogy a rosszabb anyagi helyzetűek is inkább modern beállítottságúak (a jobb anyagi helyzetűek megengedhetik maguknak, hogy a nők ne dolgozzanak, és a férj képes eltartani a feleségét).

H6: Fényes (2014) eredményeire építve azt feltételezzük, hogy a falusi diákok nem gondolkodnak tradicionálisabban, mint a többiek, mivel már a felsőoktatási intézmény székhelyén élnek a tanulmányaik alatt.

Adatok, módszerek és változók

Tanulmányunkban a Család és Karrier (CSAK) kutatás adatbázisát használtuk fel. A kutatás 2017-ben zajlott 11 magyarországi felsőoktatási intézményben². Az egyetemeket szakértői mintavétellel választottuk ki, és a minta reprezentatív az intézmények mérete, régiója és tudományterülete³ szerint. Az egyetemeken belül tudományterületenként véletlenszerűen kiválasztott szemináriumi csoportokat kérdeztük le teljes körűen, ezzel biztosítva a minta valószínűségi jellegét. A lekérdezés papíralapon történt a nappali tagozatos diákok körében (az alapsokaságba és a mintánkba nem kerültek be az elsőéves hallgatók, mivel a kutatás fő kérdései szempontjából még nem rendelkeztek kiértelt véleményekkel). Az eljuttatott 1600 kérdőívből 1502 értékelhető kérdőív érkezett vissza.

A nemi szerepattitűdök mérése során a női és anyaszerepeket, a férfi és apa szerepeket, végül a női munkavállalás iránti attitűdöket vettük számba. A nemiszerepek, valamint a női munkavállalás iránti attitűdök itemsora az European Values Survey (EVS), a Generation Gender Survey (GGS) és az International Social Survey Program (ISSP) kutatásokban lévő nemi szerep állításokon alapult, és a további apa és férfiszerepek pedig a Központi Statisztikai Hivatal Népeségkutató Intézete (Magyarország) Családi értékek című adatfelvételének (KSH) itemsorán alapulnak (az 1. táblázatban jelöltük az állítások forrását, voltak azonban olyan állítások melyek nem szerepeltek egyik fent említett lekérdezésben sem, csak a mi adatbázisunkban). A skála 25 itemből áll⁴, ahol a Chronbach alfa értéke 0,77.

2 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Óbudai Egyetem, Semmelweis Egyetem, Debreceni Egyetem, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Esterházy Károly Egyetem, Kaposvári Egyetem, Nyíregyházi Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Széchenyi István Egyetem, Szegedi Tudományegyetem.

3 A tudományterületi felosztáshoz az MTA tudományterületi besorolását használtuk.

4 Felsorolásukat lásd az 1. táblázatban.

Elemzésünkben a nemi szerepattitűdökkel való egyetértés és egyet nem értés (1–4-es Likert-skála) alapján klaszterelemzést végeztünk, majd multinominális regresszióval vizsgáltuk a klaszterek, a társadalmi háttérváltozók valamint a vallásosságot mérő változók kapcsolatát. A vallásosságra vonatkozóan két változóval dolgoztunk. A vallásos önbesorolás háromértékű változója szerint a mintában levő hallgatók 15,4%-a az egyház tanításait követi, 44,9% a maga módján vallásos, 39,7% pedig nem tudja eldönteni, hogy vallásos-e, illetve ehhez a kategóriához tartoznak azok is, akik egyértelműen nem vallásosak. A felekezet szerint a diákok 40,1%-a római katolikus, 6,3%-a görög katolikus, 24,5%-a református, 9,8%-a egyéb felekezethez tartozó, és végül 19,3%-a nem tartozik egyik felekezethez sem. További háttérváltozóik: a nem (56,4% nő és 43,6% férfi), az objektív anyagi helyzet index⁵, a szubjektív anyagi helyzet⁶, az állandó lakóhely településének típusa (25,8% falu és 74,2% város), végül az apa (27,4% alap-, 42,4% közép- és 30,2% felsőfok) és az anya iskolai végzettsége (16,2% alap-, 45,5% közép- és 38,3% felsőfok).

Eredmények

A nemi szerep állításokat elsőként a diákok véleménye alapján fontossági sorrendbe rendeztük (lásd a függelék F1. táblázatát). Eredményeink szerint az egyetemisták véleménye hasonló a felnőtt lakosság 1971 és 2001 között mért véleményéhez (Pongrácz 2005), amely szerint inkább tradicionális szerepekben gondolkodnak, de elfogadják, sőt szükségesnek tartják a női munkavállalást is, ami részben modern attitűd, részben az anyagi megfontolások erősségét tükrözi. Megfigyelhető emellett, hogy a modern, családba bevonódó apaszerepekkel is egyetért a diákok többsége (pl. *„apának lenni és gyermeket nevelni az egyik legszebb élmény egy férfi életében”*, vagy *„nem válik nevetségessé egy apa, ha a munkahelyén megtudják, hogy ő pelenkázza a gyereket”*, vagy *„egy férfi számára fontosabb, hogy több időt töltsön a családjával, mint hogy pluszmunkával növelje a bevételt”*, vagy *„egy férfinak szüksége van a gyerekekre a teljes élethez”*). A lista élén ezzel összhangban öt modern állítás szerepel (a női munkavállalás fontos szerepéről, az apaság szépségeiről). Ezt követően a tradicionális állítások (a férfi kenyérkereső funkciója, a nők gyermeknevelő funkciója) keverednek a modern attitűdökkel (a férfiak apaszerepei). A lista végén pedig tíz tradicionális állítás szerepel (amelyek szerint a férfi a fő döntéshozó és pénzkereső, a nő fő feladata a gyerekeknévelés), ezekkel a diákok nagy része nem értett egyet.

Ezután K-Means klaszterelemzést végeztünk a nemi szerepekkel kapcsolatos állítások alapján (az eredményeket lásd az 1. táblázatban). Az elemzésben a háromklaszteres meg-

5 Van a hallgató családjának : saját lakás, családi ház; nyaraló, hobbitelek; plazma-, LCD-televízió; asztali számítógép vagy laptop otthoni internet-hozzáféréssel; táblagép (tablet), e-book-olvasó; mobilinternet (telefonon vagy táblagépen); mosogatógép; klíma; okostelefon; személyautó (1: van, 0: nincs, az indexet ezek összegéből képeztük). Az indexből egy 0, 1 értékű változót is csináltunk (átlag alatti és feletti objektív anyagi helyzet), ahol a 10 fokú mutató átlaga 7,2 volt.

6 Hogyan jellemeznéd családod anyagi helyzetét? Ebből is kétértékű változót készítettünk, átlag alatti/feletti, a mutató átlaga 3,3 volt.

4: Mindenünk megvan, jelentősebb kiadásokra is telik (pl. nyaralás), megtakarítani is tudunk.

3: Mindenünk megvan, de nagyobb kiadásokat nem engedhetünk meg magunknak.

2: Előfordul, hogy a mindennapi kiadásainkat nem tudjuk fedezni.

1: Gyakran megesik, hogy nincs pénzünk a mindennapi szükségletek fedezésére.

oldást fogadtuk el, mert itt vált szét egymástól egyértelműen a tradicionális és a modern szerepfelfogás, úgy, hogy kétféle modern és egy tradicionális csoport körvonalazódott.

1. táblázat: A nemi szereppattitűd-állítások mentén képzett klaszterek klaszterközéppontjai (aláhúzás és kövérítve jelöltük soronként a legnagyobb értékeket, és zárójelben feltüntettük az állítások forrását is)

	Pragmatikus instrumentális	Tradicionális	Posztmaterialis-posztmodern
A férfiak legfontosabb feladata, hogy anyagiilag biztosítsák a család megélhetését. (KSH)	2,77	3,37	3,26
Apának lenni és gyermeket nevelni az egyik legszebb élmény egy férfi életében. (KSH)	3,22	3,21	3,71
Nem válik neveltségessé egy apa, ha a munkahelyén megtudják, hogy ő pelenkázza a gyereket. (KSH)	3,31	2,95	3,42
Sok pénzt keresni a legfontosabb cél egy férfi életében. (KSH)	2,26	3,02	2,32
Egy apa ugyanolyan jól el tud látni egy kisgyermeket, mint egy anya. (KSH)	3,19	2,79	3,09
Egy férfinak szüksége van a gyerekekre a teljes élethez. (GGS)	2,66	3,03	3,42
Sikereket, karriert elérni munkájában az egyik legfontosabb cél egy férfi életében. (KSH)	2,60	3,09	2,63
Egy férfi számára fontosabb, hogy több időt töltsön a családjával, mint hogy pluszmunkával növelje a bevételt. (KSH)	2,94	3,05	3,24
A legfontosabb döntéseket a családban a férfinak kell meghoznia. (KSH)	1,88	3,19	2,54
Fontos ugyan a munka, de a nők többsége számára az otthon és a gyerekek fontosabbak. (ISSP)	2,27	3,27	3,24
A férfiak számára a munka fontosabb kell, hogy legyen, mint a család.	1,46	2,57	1,51
A férj feladata, hogy keresetével biztosítsa a család megélhetését, a feleség feladata, hogy ellássa az otthoni feladatokat. (ISSP)	1,83	3,21	2,54
Manapság a nők többségének dolgoznia kell, mert csak így biztosítható a család megélhetése.	3,15	3,09	3,39
Nem tesz jót egy kapcsolatnak, ha a nő többet keres, mint a férfi. (GGS)	1,90	3,12	2,52
A nőknek nem kell társuk beleegyezését kérni, hogy mire költsek a keresetüket.	3,03	2,92	2,50
A háztartási munka ugyanannyit ér, mint a fizetett munka. (GGS)	2,92	3,02	3,05
Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az igazi vágya, hogy otthona és gyereke legyen.	2,15	3,16	3,15
A háziasszonyi teendők ellátása és a gyermeknevelés éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a keresőmunka. (EVS)	2,56	3,02	3,13
Az a helyes, ha a feleség és a férj is hozzájárul a család jövedelméhez. (ISSP)	3,56	3,25	3,57
Nem helyes, ha a férfi marad otthon a gyerekekkel, a nő pedig dolgozni jár.	1,65	3,28	2,41
A dolgozó anya is van olyan jó anyja a gyerekeinek, mint aki nem dolgozik. (EVS)	3,66	3,15	3,44
A gyerek 3 éves kora előtt káros, ha az anya dolgozik. (ISSP)	1,98	3,20	2,88
A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik. (ISSP)	1,72	3,16	2,59

A férjnek többet kell keresnie, mint a feleségének.	1,52	2,98	2,40
A nők legfontosabb feladata a gyerekeknevelés.	1,68	3,01	2,93
N	356	604	475

K-Means klaszterelemzés, 13 iteráció, missing pairwise

Az első klaszter (a pragmatikus instrumentális modern csoport) tagjai a női munkavállalást preferálják, sőt egy emancipált, önálló, dolgozó nő képe körvonalazódik („*a dolgozó anya is van olyan jó anyja a gyerekének, mint aki nem dolgozik*”, illetve „*a nőknek nem kell társuk beleegyezését kérni, mire költség a keresetüket*”). Fenntartják azonban, hogy a családi feladatokat is a nőknek kell ellátni, azaz kettős szerepkörben kell teljesíteniük. Ezzel szemben az apáknak elsősorban a kenyérkereső funkciója dominál. Azzal is egyetértenek ezek a hallgatók, hogy egy apa is ugyanolyan jól el tud látni egy kisgyereket, mint egy anya. Ez a felfogás a társadalmi és családi feladatokra, kötelezettségekre, ezek megosztására koncentrálna a célok elérése érdekében, a modern pragmatikus, instrumentális megközelítést tükrözve (Mod1: 356 fő).

A második (tradicionális) klaszterbe tartozó hallgatók a női munkavállalást elfogadják, de minden más szempontból tradicionális beállítottságúak. A férfi kenyérkereső funkciója dominál, az anyagi és szakmai sikerek felhalmozására, a komoly döntések meghozatalára nekik van felhatalmazásuk, a nők fő hivatása pedig a házimunka és a gyerekeknevelés („*a nők többsége számára az otthon és a gyerekek fontosabbak*”). A szerepek felcserélésének lehetőségétől elzárkóznak („*nem helyes, ha a férfi marad otthon a gyerekekkel, a nő pedig dolgozni jár*”, illetve „*nem tesz jót egy kapcsolatnak, ha a nő többet keres, mint a férfi*”) (trad: 604 fő).

A harmadik klaszter (a posztmateriális-posztmodern csoport) a női munkavállalást preferálja, de emellett az apaság és a férfiak családi szerepei is nagyon fontosak számukra („*apának lenni és gyermeket nevelni az egyik legszebb élmény egy férfi életében*”, „*nem válik nevetségessé egy apa, ha a munkahelyén megtudják, hogy ő pelenkázza a gyereket*”, „*egy férfinak szüksége van a gyerekekre a teljes élethez*”, „*egy férfi számára fontosabb, hogy több időt töltsön a családjával, mint hogy pluszmunkával növelje a bevételt*”). A klasszikus nemi szerepeket rugalmasan felcserélhetőnek tartják, mindkét nem kettős szerepkörben van. Ez a legmodernebb klaszter, mivel nemcsak a női munkavállalást, hanem a családi életbe bevonódó apaszerepet is preferálja. Míg a modern gondolkodás a családot az ipari társadalom alrendszereként értelmezi és törekszik a nemek egyenlőségére a munka világában, a posztmodern szemlélet szerint a szerepviszonyok kiegyensúlyozottak a nemek munkaerőpiaci és családi szerepvállalását tekintve is. Emellett ez a felfogás posztmateriális is, mert a materiális javakra koncentrálna sikerfelfogással szemben a nem materiális javak, például a család örömforrás jellege értékelődik fel benne, a családi feladatok, a gyermekvállalás ebben a felfogásban egyfajta „élményt” és „önmegvalósítást” is jelentenek (Mod2: 475 fő).

Ezután multinomiális regresszióval vizsgáltuk a klaszterekbe tartozás és a háttérváltozók kapcsolatát. Két regressziót futtattunk, az egyikben a referenciakategória a tradicionális csoport (trad) volt, a másikban a pragmatikus instrumentális modern csoport (Mod1). Erre azért van szükség, hogy mindhárom klaszterbe tartozás esélyét páronként össze tudjuk vetni (az eredményeket lásd a 2. táblázatban).

2. táblázat: Multinomiális logisztikus regressziós eredmények a klaszterbe tartozásra mint függő változóra (a táblázatban vastagon jelöltük, ha a Wald-statisztika szignifikanciájánál $p \leq 0,05$)

	pragmatikus instrumentális versus tradicionális		posztmateriális-posztmodern versus tradicionális		posztmateriális-posztmodern versus pragmatikus instrumentális	
	Exp(B)	Wald szign.	Exp(B)	Wald szign.	Exp(B)	Wald szign.
nem = nő (ref férfi)	2,436	0,000	1,658	0,003	0,681	0,053
településtípus = falu (ref város)	1,542	0,047	1,768	0,003	1,147	0,503
apaisk = alapfok (ref felsőfok)	0,674	0,166	1,023	0,929	1,517	0,136
apaisk = középfok	0,731	0,204	1,015	0,947	1,388	0,177
anyaisk = alapfok (ref felsőfok)	0,852	0,619	0,865	0,601	1,015	0,962
anyaisk = középfok	0,865	0,521	0,64	0,03	0,741	0,18
objektív anyagi helyzet = átlag alatt (ref átlag felett)	1,211	0,341	1,355	0,092	1,12	0,572
szubjektív anyagi helyzet = átlag alatt (ref átlag felett)	0,699	0,081	0,658	0,023	0,941	0,758
felekezet = római katolikus (ref nincs felekezet)	0,941	0,828	1,232	0,449	1,309	0,306
felekezet = görög katolikus	0,452	0,081	0,642	0,284	1,419	0,457
felekezet = református	0,467	0,015	0,726	0,275	1,554	0,154
felekezet = egyéb felekezet	0,6	0,167	0,511	0,069	0,851	0,684
vallásos önbevallás = egyházas (ref nem vallásos, nem tudja)	0,256	0,000	1,057	0,833	4,131	0,000
vallásos önbevallás = maga módján	0,346	0,000	0,522	0,002	1,505	0,06

Nagelkerke R négyzet = 0,172

Eredményeink szerint a pragmatikus instrumentális modern csoportba kerülés esélyét növeli a tradicionálissal szemben, ha valaki nő, vagy ha falusi, illetve csökkenti, ha valaki egyházasan vagy a maga módján vallásos, vagy ha református. A posztmateriális-posztmodern csoportba tartozás esélyét pedig növeli a tradicionálissal szemben, ha valaki nő, vagy ha falusi, illetve csökkenti, ha az anya csak középfokú végzettségű, illetve ha a család szubjektív anyagi helyzete rossz, vagy ha valaki a maga módján vallásos. Végül a posztmodern-posztmateriális csoportba kerülés esélyét erősen növeli a pragmatikus instrumentális modern csoporttal szemben, ha valaki egyházasan vallásos.

A regressziókat ezután külön-külön is lefuttattuk a férfiakra és a nőkre (az eredményeket most nem mutatjuk be számszerűen). A férfiak almintájában a pragmatikus instrumentális modern csoportba kerülés esélyét csökkenti a tradicionálissal szemben, ha az apa alapfokú végzettségű, illetve ha valaki református vagy katolikus felekezetű, míg a nőknél, akárcsak a teljes mintában, az egyházasan vagy maga módján vallásosság csökkenti az esélyt, viszont a római katolikus felekezet növeli azt. A posztmodern-posztmateriális csoportba tartozás esélyét pedig növeli a tradicionálissal szemben a férfiak esetén, ha valaki falusi, rosszabb objektív anyagi helyzetű, illetve csökkenti, ha református. A nőknél pedig a római katolikus felekezet növeli, a maga módján vallásosság pedig csökkenti ezt az esélyt. Végül – akárcsak a teljes mintában

– a posztmodern-posztmateriális csoportba kerülés esélyét erősen növeli a pragmatikus instrumentális modern csoporttal szemben, ha valaki egyházasan vallásos, akár férfi az illető, akár nő.

Összegzés és következtetések

Elemzésünkben az egyetemisták nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjeit vizsgáltuk egy országos, 11 felsőoktatási intézmény hallgatóira kiterjedő kérdőíves vizsgálat adatai alapján. Kutatási kérdésünk, hogy a diákok vallásossága mennyiben befolyásolja nemi szerepattitűdjeiket más háttérváltozók hatásának kiszűrése után is. A hazai szakirodalomban ez a kérdésfeltevés újszerű, míg a nemzetközi szakirodalomban voltak erre vonatkozó kutatási eredmények, amelyek némileg árnyalták a vallásos népesség tradicionális álláspontját a nemi szerepekkel kapcsolatban. A fiatal generáció vizsgálata azonban kiemelten fontos lehet ebben a vonatkozásban is.

A korábbi kutatások áttekintése után arra a következtetésre juthatunk, hogy a vallási hagyományok és a vallásosság megélése többféle változatot mutat a modern társadalomban, és ennek megfelelően ez többféleképpen hathat arra, hogy mennyire mozdulnak el a fiatal generációk a hagyományos nemi szerepek felől az egalitáriusabb nemi szerepattitűdök és magatartásminták felé. Ezen reakciónak a nemek közötti különbségei is elég világosan kirajzolódnak, és egyértelmű, hogy a férfiak reakciója döntő fontosságú lesz a nők házassághoz, illetve gyermekvállaláshoz való viszonyulásának alakulásában, valamint a gyermekes nők tehetségének és alkotó energiáinak szélesebb közösség javára fordításában. A jövő diplomásainak, a felsőoktatási hallgatóknak a nézetei és magatartása ebből a szempontból kiemelten fontos. A magyar adatok vizsgálata azért is figyelemre méltó, mert a felsőoktatásban tanulók és a diplomások körében mind az egyházas, mind az individualizált vallásosságú fiatalok nagyobb arányban vannak, mint az alacsonyabban iskolázott kortársak körében. Emellett kimutathatók a katolikus és a protestáns kulturális hagyományokhoz való kötődés ismtenhit és intézményi kapcsolat nélküli variánsai is (Pusztai et al. 2019; Tomka 2009).

Eredményeink szerint a korábbi adatokhoz képest (Fényes 2014) – ahol a diákok majdnem fele a tradicionális nemi szerepek mellett foglalt állást – 2017-re csak a diákok valamivel több mint harmada tartozott a tradicionális klaszterbe, ami a modern nemi szerepek nagyobb elfogadottságát tükrözi. Ennek oka lehet az is, hogy a korábbi vizsgálatunk csak az ország keleti régióiban gyűjtött adatokra épült, míg a 2017-es adatfelvételbe Magyarország összes régiójából, így a modernebb és gazdagabb központi és nyugati régióiból is a megfelelő arányban kerültek be hallgatók. A tradicionális klaszter mellett két másik klaszter is kirajzolódott, a pragmatikus instrumentális modern csoport és a posztmodern-posztmateriális csoport.

A vallásosság tekintetében (első hipotézis) mind a maga módján vallásosak, mind az egyház tanításait követők a pragmatikus instrumentális modern állásponttal szemben inkább a tradicionális nemi szerepeket fogadják el, még a társadalmi háttérváltozók ha-

tásának kiszűrése után is. Újszerű eredményünk azonban, hogy az egyházas vallásosság erősen növeli a posztmodern-posztmateriális klaszterbe tartozás esélyét is, ahol a női munkavállalás elfogadása mellett a családba bevonódó apa képe („*apának lenni és gyermeket nevelni az egyik legszebb élmény egy férfi életében*”, „*nem válik nevetségessé egy apa, ha a munkahelyén megtudják, hogy ő pelenkázza a gyereket*”, „*egy férfinak szüksége van a gyerekre a teljes élethez*”, „*egy férfi számára fontosabb, hogy több időt töltsön a családjával, mint hogy pluszmunkával növelje a bevételt*”) a domináns. Miközben tehát a vallásosabb diákok részben tradicionálisan gondolkodnak a nemi szerepekről, emellett egyformán fontosnak tartják a nők és a férfiak családon belüli és kereső tevékenységét. A felekezetek szerint (második hipotézis) a reformátusok esélye nagyobb a tradicionális álláspont elfogadására, mint a többi felekezeté, aminek oka lehet, hogy a református hallgatók egy jelentős része tiszántúli vagy a határon túli magyar közösségekből származik, és így tradicionálisabb kultúrából érkezik (erre vonatkozóan nem rendelkezünk pontosabb adatokkal).

Kimutattuk azt is, hogy a nők esélye nagyobb a modern álláspontok elfogadására, mint a férfiaké, összhangban a szakirodalommal és a harmadik hipotézisünkkel. Újszerű eredmény, hogy – a hatodik hipotézisünknek részben ellentmondva – a falusi származású hallgatók modernebbül gondolkodnak a nemi szerepekről, mint a városi diákok. Ezt egyrészt magyarázhatjuk azzal, hogy a faluról érkező fiatalok nézeteit egyre kevésbé hatják át a klasszikus értelemben vett tradicionális nézetek, hiszen ők az elöregedő, helyi vallási közösségektől inkább elszigetelődnek, és a nemi szerepekkel kapcsolatos nézeteiket inkább a kortárs csoportok és a közösségi média határozza meg. Emellett napjainkban a falusi származású hallgatók elemi tapasztalata a nemek közötti felcserélhetőség elvén működő családi munkamegosztás.

A szülők iskolázottságát tekintve a posztmodern-posztmateriális klaszterbe tartozás esélyét csökkenti a tradicionálissal szemben, ha az anya csak középfokú végzettségű, összhangban negyedik hipotézisünkkel, de a rosszabb szubjektív anyagi helyzet is inkább csökkenti az ebbe a klaszterbe való tartozás esélyét, szemben a korábbi eredményekkel (lásd az 5. hipotézist). Egy magasabb iskolai végzettségű, kedvezőbb anyagi helyzetű fiatal a materiális szükségleteken inkább képes túllépni, és megélni a posztmateriális értékek, így az érzelemgazdag családi kapcsolatok, az apaság örömeit.

A nemenként külön lefuttatott regresszióknál némileg eltértek az eredmények a teljes mintától. A tradicionális csoportba tartozás esélye nagyobb a pragmatikus instrumentális modern csoportba tartozás esélyénél a református és a katolikus férfiak esetén, a nőknél pedig – akárcsak a teljes mintában –, ha valaki egyházas vagy maga módján vallásos, de furcsa módon modernnek a nem vallásos római katolikus nők. Ennek hátterében állhat, hogy a magyar társadalom jelentős részére a kultúrvallásosság jellemző, azaz a vallásosság nélküli felekezeti identitás (Földvári–Rosta 1998). A tradicionális csoportba tartozás esélye nagyobb a posztmodern-posztmateriális csoportba tartozásnál a teljes mintában és a nők esetén is, ha valaki a maga módján vallásos, a férfiaknál viszont a reformátusok nem modernnek ebből a szempontból, de itt is növeli a modern gondolkodást, ha egy nő római katolikus. További kutatást és értelmezést igényel még, hogy a nemek

szerinti külön elemzésben egyes esetekben a felekezeti hovatartozás és a vallásosság mi-
ért magyarázta eltérően a nemi szerepfelfogások közötti választást.

Tanulmányunk legfontosabb eredményének azt tartjuk, hogy rámutattunk, hogy a nemi szerepfelfogások ezen dichotóm, elméleti értelmezése nem tart lépést a társada-
lom fiatal és iskolázott csoportjainak nézeteivel, és ebben a tekintetben is a nézetek di-
verzitása érvényesül, akárcsak Murinkó (2014) eredményei mutatják a felnőtt népesség
körében. Jelen tanulmány három ilyen sarkalatosan eltérő szemléletmódot különített
el. A tradicionális álláspont mellett a két modern klaszter között lényeges különbség,
hogy az egyik a nők családon kívüli emancipációja felé tett lépést hangsúlyozza, a másik
viszont a férfiak családi önmegvalósítása terén tett emancipatorikus lépést.

Eredményeink arra is rámutatnak, hogy az – egyházasan vagy a maguk módján
– vallásos fiatalok jelentős arányú táborának nemi szerepfelfogásáról a szakiroda-
lomban és a közvélekedésben élő, leegyszerűsítő koncepciója, miszerint a vallásosak
szükségszerűen modernitásellenesek, nem áll fenn, vagy legalábbis csak részben igaz.
Ha csak a modern-tradicionális dichotómiában gondolkodunk, akkor a vallásosak
részéről a tradicionális nemi szerepmegosztás melletti döntés esélye nagyobb, mivel
a család működését veszélyeztető rizikófaktoroként azonosítják a pusztán kifelé ori-
entált, instrumentális női szerepmegvalósítást. Azok a vallásosak azonban, akik szá-
mára felmerül a klasszikus tradicionális szerepmegosztásnak egy olyan alternatívája,
amely a külső és a családi önmegvalósítást mindkét fél számára lehetségessé teszi, ezt
az utóbbit választják. Kutatásunkban a posztmodern-posztmaterális nemi szerepfel-
fogást egyértelműen a legmodernebbnek tartjuk, mivel sem a férfit, sem a nőt nem
szorítja be a tradicionális szerepekbe, a férfit kiszabadítja a kenyérkereset érdekében
robotoló szerepkörből, és a nő számára azonos értékkel bíró alternatívákat állít.

Kutatásunk korlátja, hogy a vallásosság mérése során nem volt adat például az imád-
kozási vagy a templomba járási szokásokról. Emellett korlát még, hogy a CSAK-kutatásba
bevont 11 felsőoktatási intézmény kiválasztása szakértői mintavétellel, az intézmények
fenntartóját, regionális elhelyezkedését és méretét szem előtt tartva történt, ami torzít-
hatta a hallgatók vallásosság és felekezet szerinti megoszlását, bár kutatásunk fő célja a
vallásosság és a nemi szerepek kapcsolata volt, nem pedig az egyetemisták vallásossá-
gának a mélyreható jellemzése. Kutatásunk módszertani korlátja még, hogy a K-means
klaszterelemzési módszernél (amely nagy minták esetén az elsődlegesen használt mód-
szer) előre meg kellett adni a klaszterszámot, ami módosíthatta az eredményeket.

További terveink között szerepel a képzési területek, a női és a férfitöbbségű karok
megkülönböztetése a nemi szerepek vizsgálata során, illetve a különböző fenntartású
felsőoktatási intézmények hallgatóinak összevetése. Emellett további feladat lehet a
mélyebb összefüggések feltárása a vallásosság és a nemi szereppattinódók vonatkozá-
sában, kvalitatív interjúk módszerekkel (pl. hogy a fiatal felnőttek körében esetleg
milyen további szerepfelfogás-változások léteznek).

Abstract: Besides demographic and social background determinants, religiosity is one of the most important factors which influence attitudes towards gender roles. In Europe, egalitarian gender roles have been aided by the eventual ubiquity of wide-ranging freedoms, women's increasing labour force participation in the post-socialist regions, the drastic decline in fertility, and state-sponsored secularisation. In this study, we examine Hungarian higher education students' views on gender roles using a nation-wide sample (N=1502, 2017). We create a typology with two modern attitude types which are easily distinguishable from the traditional view on gender roles, namely the pragmatic-instrumental and postmaterialist-postmodern types. We employ multinomial regression to analyse the factors which increase the likelihood of each type's occurrence. After accounting for the effect of demographic and social factors, we find that religiosity has a significant impact on the acceptance towards traditional gender roles. In addition, we also record the novel finding that respondents are much likelier to belong to the postmaterialist-postmodern type, which approves of women's labour force participation and favours the father's involvement in the family, if they are religious in the sense that they follow the teaching of a church.

Keywords: gender role attitudes, religiosity, higher education, fatherhood

Irodalom

- Astin, A. W. (1977): *Four Critical Years: Effects of College on Beliefs, Attitudes and Knowledge*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Astin, H. S. – Kent, L. (1983): Gender-Roles in Transition: Research and Policy implications for Higher Education. *The Journal of Higher Education*, 54(3): 309–324. <https://doi.org/10.2307/1981803>
- Berger, P. – Davie, G. – Fokas, E. (2008): *Religious America, Secular Europe?* London: Ashgate.
- Blackstone, A. M. (2003): Gender Roles and Society. In Miller, J. M. – Lerner, R. M. – Schiamberg, L. B. (eds.): *Human Ecology: An Encyclopedia of Children, Families, Communities, and Environments*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 335–338.
- Bryant, A. N. (2003): Changes in attitudes toward women's roles: Predicting gender-role traditionalism among college students. *Sex Roles*, 48(3/4): 131–142. <https://doi.org/10.1023/A:1022451205292>
- Casanova, J. (2018). The Karel Dobbelaere lecture: Divergent Global Roads to Secularization and Religious Pluralism. *Social Compass*, 65(2): 187–198. <https://doi.org/10.1177/0037768618767961>
- David, D. S. – Brannon, R. (1976): *The forty-nine percent majority: The male sex role*. Reading, Mass: Addison-Wesley.
- Deutsch, N. – Rubin, O. (2019): Ultra-Orthodox women pursuing higher education: motivations and challenges. *Studies in Higher Education*, 44(9): 1519–1538. <https://doi.org/10.1177/0037768618767961>
- Diehl, C. – Koenig, M. – Ruckdeschel, K. (2009): Religiosity and gender equality: comparing natives and Muslim migrants in Germany. *Ethnic and Racial Studies*, 32(2): 278–301. <https://doi.org/10.1080/01419870802298454>
- Engler Á. (2017): *Család mint erőforrás*. Budapest: Gondolat.
- Engler Á. – Kozek L. – Németh D. (2020): Családi életre nevelés Magyarországon. *Iskolakultúra*, 30(6): 52–66. <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2020.6.52>

- Farrell, W. (1974): *The liberated man*. New York: Bantam Books.
- Fényes, H. (2014): Gender Role Attitudes among Higher Education Students in a Borderland Central-Eastern European Region called 'Partium'. *CEPS Journal*, 4(2): 49–70. URN: urn:nbn:de:0111-opus-92063
- Fényes H. – Pusztai G. (2014): Önkéntesség és vallásosság összefüggései eltérő felekezeti kompozíciójú közegekben. In Pusztai G. – Lukács Á. (szerk.): *Közösségteremtők: Tisztelgés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt*. Debrecen: Debrecen University Press, 329–351.
- Fortin, N. (2005): Gender Role Attitudes and the Labour-market Outcomes of Women across OECD Countries, *Oxford Review of Economic Policy*, 21(3): 416–438, DOI: 10.1093/oxrep/gri024
- Földvári M. – Rosta G. (1998): A modern vallásosság megközelítési lehetőségei. *Szociológiai Szemle*, 8(1): 127–137.
- Ganavan, A. (2002): The Fatherhood Responsibility Movement: the centrality of marriage, work and male sexuality in reconstructions of masculinity and fatherhood. In Hobson, B. (ed.): *Making Men into Fathers. Men, Masculinities and Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: University Press, 213–242. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511489440.010>
- Gregor A. (2014): A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. Doktori értekezés. Budapest: ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék. http://tatk.elte.hu/file/Gregor_Aniko_disszertacio.pdf (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Hadas M. (2011): A férfikutatások három hulláma. In Hadas M. (szerk.): *Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 10–19. <http://tatk.elte.hu/file/Hadas.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Hámori Á. – Rosta G. (2013): Ifjúság, életkor, szocializáció: az ifjúsági vallásosság változása, és ennek összefüggései az életkori hatásokkal, valamint a szocializáció helyével. *Confessio*, 37(1): 5–18.
- Inglehart, R. – Norris, P. (2003): *Rising Tide. Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511550362>
- Jurczyk, K. – Jentsch, B. – Sailer, J. – Schier, M. (2019): Female-Breadwinner Families in Germany: New Gender Roles? *Journal of Family Issues*, 40(13): 1731–1754. <https://doi.org/10.1177/0192513X19843149>
- Laki L. et al. (2008): *Magyar Nemzeti Ifjúságpolitikai Riport*. Európa Tanács Vitaanyag. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Lehrer, E. (2008): *Religion, Economics and Demography: The Effects of Religion on Education*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203889053>
- Lenski, G. (1961): *The Religious Factor*. New York: Doubleday.
- Lorentzen, J. (2013): *The History of Fatherhood in Norway, 1850–2012*. New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137343383>

- Mahoney, A. (2010): Religion in Families, 1999-2009: A Relational Spirituality Framework. *Journal of Marriage and Family*, 72(4): 805–827. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00732.x>
- Mead, M. (1949): *Male and Female: The Classic Study of the Sexes*. New York: Harper Collins.
- Merton, R. K. (1968): *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Murinkó L. (2014): A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök európai kitekintésben: értékek és gyermekgondozás. *Szociológiai Szemle*, 24(1): 67–101.
- Nagy B. (2015): Háttérben. Kísérlet egy szervezeti rend feltárására. Budapest: L'Harmattan.
- Neményi, M. – Takács, J. (2016): Main breadwinner women in Hungary and their work-family balance related coping strategies. *Intersections. EEJSP*, 2(3): 97–117. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v2i3.170>
- Neményi M. – Takács J. (2018): Családfenntartó anyák munka-magánélet harmonizációs kísérletei Magyarországon. In Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L'Harmattan, 355–380.
- O'Neil, J. M. (1981): Male sex role conflicts, sexism, and masculinity: Psychological implications for men, women, and the counseling psychologist. *The Counseling Psychologist*, 9(1): 61–80. <https://doi.org/10.1177/001100008100900213>
- Ostner, I. (2002): A New Role for Fathers? The German Case. In Hobson, B. (ed.): *Making Men into Fathers. Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 150–167. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511489440.007>
- Parsons, T. – Bales, R. F. (eds. 1955): *Family Socialization and Interaction Process*. New York: Free Press.
- Pollack, D. – Rosta, G. (2017): *Religion and Modernity*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801665.001.0001>
- Pongrácz T. (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest TÁRKI Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 73–86.
- Pongrácz T. – S. Molnár E. (2011): Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI, 192–206.
- Pusztai G. (2011): *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig. Hallgatói értelmező közösségek a felsőoktatásban*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Pusztai G. (2015): Tanulmányi eredményességet támogató tényezők az egyetem falain belül és kívül. In Pusztai G. – Kovács K. (szerk.): *Ki eredményes a felsőoktatásban?* Nagyvárad–Budapest: Partium Press–Új Mandátum Könyvkiadó, 79–97.
- Pusztai G. (2020): *A vallásosság nevelésszociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.

- Pusztai G. – Demeter-Karászi Zs. (2019): Vallási szocializáció vizsgálata fiatal felnőttekkel készített interjúk tükrében. *Szociológiai Szemle*, 29(3): 80–97.
- Read, J. G. (2003): The Sources of Gender Role Attitudes among Christian and Muslim Arab-American Women. *Sociology of Religion*, 64(2): 207–222. <https://doi.org/10.2307/3712371>
- Rosta, G. (2012) Church and Religion in Hungary. In Pollack, D. – Müller, O. – Pickel, G. (eds.): *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe: Secularization, Individualization and Pluralization*. Surrey: Ashgate Publishing, 187–205.
- Scott, J. (2006): *Family and Gender Roles: How Attitudes Are Changing*. International Conference on Family Relations, University of Valencia, Spain. GeNet Working Paper No. 21. Valencia: University of Valencia.
- Sherkat, D. S. (2007): *Religion and Higher Education: The Good, the Bad and the Ugly*. New York: Social Science Research Council.
- Spéder Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között... In Nagy, I. – Pongrácz, T. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, 207–228.
- Sporcha, B. – Tisliar, P. (2019): Fertility and Religious Belief. Old and New Relationships in Slovakia. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 18(52), 63–79.
- Szabó L. T. (1985): *A „rejtett tanterv”*. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Szalma I. – Rékai K. (2019): Szülői felügyeleti jog, kapcsolattartás és tartásdíjfizetés a különélő magyar szülők gyakorlatában. *Szociológiai Szemle*, 29(4): 83–114.
- Takács J. (2017): Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 27(3): 104–126.
- Tinklin, T. – Croxford, L. – Ducklin, A. – Frame, B. (2005): Gender and Attitudes to Work and Family Roles: The View of Young People at the Millennium. *Gender and Education*, 17(2): 129–142. <https://doi.org/10.1080/0954025042000301429>
- Tomka M. (2009): Vallásosság Kelet-Közép-Európában: Tények és értelmezések. *Szociológiai Szemle*, 19(3): 64–79.
- Vella, F. (1994): Gender Roles and Human Capital Investment: The Relationship between Traditional Attitudes and Female Labor Market Performance. *Economica*, 61(3): 191–211. <https://doi.org/10.2307/2554957>
- Voltz, R. (2007): Väter zwischen Wunsch und Wirklichkeit. In Mühling, T. – Rost, H. (Hrsg.): *Väter im Blickpunkt*. Opladen: Verlag Barbara Budrich, 205–224. <https://doi.org/10.2307/j.ctvdf069b.10>
- Wilcox, W. B. (2004): *Soft Patriarchs, New Men: How Christianity Shapes Fathers and Husbands*. Chicago: University of Chicago Press.
- Woodhead, L. (2012): Gender Differences in Religious Practice and Significance. *Travail, genre et société*, 1(27): 33–54. <https://doi.org/10.3917/tgs.027.0033>
- Zulehner, P. M. – Tomka, M. – Naletova, I. (2008): *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel) Europa*. Ostfildern: Schwabenverlag.

Függelék

F1. táblázat: A nemi szerepattitűd-állítással való egyetértés (1–4-es Likert-skála) átlaga és szórása (az állítások az átlagok szerint csökkenő sorrendben szerepelnek)

	Átlag	Szórás
Az a helyes, ha a feleség és a férj is hozzájárul a család jövedelméhez.	3,43	0,71
Apának lenni és gyermeket nevelni az egyik legszebb élmény egy férfi életében.	3,39	0,74
A dolgozó anya is van olyan jó anyja a gyerekeinek, mint aki nem dolgozik.	3,37	0,76
Manapság a nők többségének dolgoznia kell, mert csak így biztosítható a család megélhetése.	3,21	0,79
Nem válik neveltségessé egy apa, ha a munkahelyén megtudják, hogy ő pelenkázza a gyereket.	3,20	0,92
A férfiak legfontosabb feladata, hogy anyagilag biztosítsák a család megélhetését.	3,18	0,75
Egy férfi számára fontosabb, hogy több időt töltsön a családjával, mint hogy pluszmunkával növelje a bevételt.	3,09	0,74
Egy férfinak szüksége van a gyerekekre a teljes élethez.	3,07	0,89
Fontos ugyan a munka, de a nők többsége számára az otthon és a gyerekek fontosabbak.	3,01	0,87
A háztartási munka ugyanannyit ér, mint a fizetett munka.	3,01	0,85
Egy apa ugyanolyan jól el tud látni egy kisgyermeket, mint egy anya.	2,99	0,86
A háziasszonyi teendők ellátása és a gyermeknevelés éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a keresőmunka.	2,94	0,88
Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az igazi vágya, hogy otthona és gyereke legyen.	2,90	0,90
Sikereket, karriert elérni munkájában az egyik legfontosabb cél egy férfi életében.	2,81	0,82
A nőknek nem kell társuk beleegyezését kérni, hogy mire költsek a keresetüket.	2,81	0,99
A gyerek 3 éves kora előtt káros, ha az anya dolgozik.	2,79	0,99
A nők legfontosabb feladata a gyereknevelés.	2,65	0,95
A legfontosabb döntéseket a családban a férfinak kell meghoznia.	2,64	0,95
A férj feladata, hogy keresetével biztosítsa a család megélhetését, a feleség feladata, hogy ellássa az otthoni feladatokat.	2,64	0,91
Nem tesz jót egy kapcsolatnak, ha a nő többet keres, mint a férfi.	2,61	0,98
A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik.	2,61	1,03
Sok pénzt keresni a legfontosabb cél egy férfi életében.	2,60	0,87
Nem helyes, ha a férfi marad otthon a gyerekekkel, a nő pedig dolgozni jár.	2,57	1,07
A férjnek többet kell keresnie, mint a feleségének.	2,41	1,00
A férfiak számára a munka fontosabb kell, hogy legyen, mint a család.	1,94	0,92

„Nekem ez most jó a kislány végett”

Női tapasztalatok a közfoglalkoztatási programról

Fekete Dorottya

fekete_dorottya@alumni.ceu.edu

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.4>

Beérkezés: 2020. 01. 29.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 05. 28.

Elfogadás: 2020. 06. 16.

Összefoglaló: A tanulmány a közfoglalkoztatásban való részvétel okait és a résztvevők által érzékelt előnyöket és hátrányokat vizsgálja, valamint azonosítja a különbségeket a női és a férfi közfoglalkoztatottak tapasztalatai között, továbbá meghatározza azokat az okokat, amiért a közfoglalkoztatási program vonzóbb lehet a nők számára. A tanulmány megírásához 15 közfoglalkoztatottal és három munkafelügyelővel készítettem interjút Komárom-Esztergom és Pest megyében. A női résztvevők a programot egyfajta stratégiai eszközként kezelik, amelynek segítségével összeegyeztethetik a munkát a magánélettel egy olyan kontextusban, ahol a munkaerőpiacra a kiszámíthatatlan munkaidő és a rugalmatlan munkakörülmények jellemzőek. Ennek a stratégiának köszönhetően a nők továbbra is képesek a munka és a magánélet kettős terhét viselni, így a közfoglalkoztatás ahelyett, hogy orvosolná, erősíti a munkaerőpiaci diszkriminációt, elősegíti a kizsákmányolást és fenntartja az ideális munkavállaló normájának társadalmi nemek mentén meghatározott jellegét. A közmunkában a nők aránya egyre jobban növekszik, ami arra utal, hogy a közfoglalkoztatás egy olyan új típusú női munka, amely tolerálja a nők gondoskodási feladatait csakúgy, mint a legtöbb elnöiesedett munka a másodlagos munkaerőpiacon. A női résztvevők úgy érezték, hogy emocionális és szociális előnyben részesülnek annak ellenére, hogy a közmunka egy bizonytalan jellegű foglalkoztatás. Lehetőségeik az elsődleges munkaerőpiacon annyira szűkek voltak, hogy a közfoglalkoztatás számukra felértékelődött. Mivel a munka a férfiak esetében szorosan kötődik a családfenntartó szerephez, valamint a szakmából nyert identitáshoz, a közmunka számukra csak anyagi célt szolgál, és nem kötődik hozzá különösebb jelentés vagy személyes kiteljesülés.

Kulcsszavak: aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök, workfare, nemek, foglalkoztatás, munkaerőpiaci egyenlőtlenség

Bevezetés

A közfoglalkoztatási rendszert 2011-ben egységesítették Magyarországon. Az új rendszerben a közfoglalkoztatottak – vagy a köznyelvben közmunkások¹ – egy speciális jogviszonyban vesznek részt a programban, amely lehetővé teszi, hogy a ga-

¹ A közfoglalkoztatás a hivatalos elnevezése egy olyan aktív foglalkoztatáspolitikai eszköznek, amely munkajövdelemhez juttatja a foglalkoztatást helyettesítő támogatásban részesülőket. A köznyelv sok esetben közmunkaként utal erre a speciális foglalkoztatási formára (Közfoglalkoztatás 2020). Az interjúpartnerek is a közmunka szót használták, ezért a tanulmány a közfoglalkoztatás, illetve a közmunka fogalmát szinonimaként, felcserélve használja.

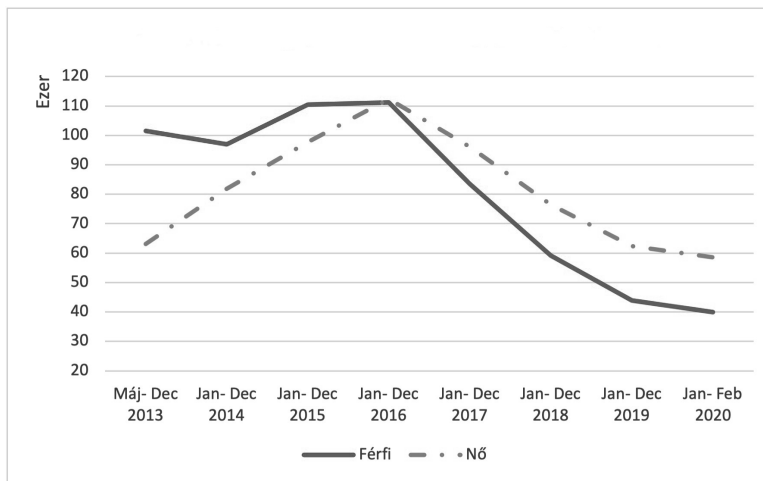
rantált bérminimumnál alacsonyabb, kormányrendeleteken keresztül meghatározott fizetést kapjanak a résztvevők (Bördös 2014: 69). A közfoglalkoztatás célja, hogy visszavehesse a résztvevőket a munkaerőpiacra továbbképzés és munkaszocializáció segítségével (Közfoglalkoztatás 2019). A résztvevők azonban gyakran beragadnak a programba, ezért a közfoglalkoztatási rendszert sokszor hatástalannak ítélik meg a munkaerőpiacra való integrációban. Ezenfelül a programban való részvétel feltételei több esetben is csökkentik az egyén szabadságát, illetve erősítik az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat, lehetőséget adnak a résztvevők kizsákmányolására.

Ez a tanulmány a közfoglalkoztatás nemek közötti különbségeinek és elnöiesedésének okait vizsgálja a következő kérdéseken keresztül: Mik a lehetséges okai annak, hogy a nők nagyobb arányban ragadnak be a közfoglalkoztatásba, mint a férfiak? Hogyan ítélik meg a nők a közfoglalkoztatás előnyeit, illetve hátrányait? Ez eltér-e attól, amit a férfiak gondolnak? Ajánl-e valamit a közmunka a nők számára, ami egy vonzóbb foglalkoztatási formává teszi azt? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásával a kutatás célja, hogy a közfoglalkoztatottak egyéni narrációjából vizsgálja meg a programot, illetve a nemek közötti eltérést elemezze.

2016-ban a közfoglalkoztatottak száma rekordmagas volt, több mint 220 ezer fő, vagyis a munkavállalók 5 százaléka dolgozott közmunkásként. Ugyanebben az évben a kormány különböző munkaerőpiaci intézkedésekkel próbálta csökkenteni a közfoglalkoztatottak számát. Részben ennek, részben pedig a közfoglalkoztatás szerkezetének átalakításának hatására² a résztvevők nemek szerinti aránya felcserélődött. 2016-ban a női közmunkások száma először haladta meg a férfiakét. Mint az 1. ábra is mutatja, ez a tendencia azóta is folytatódik annak ellenére, hogy a közfoglalkoztatottak száma folyamatosan csökken, 2020 februárjában például kevesebb mint 100 ezer embert foglalkoztattak (Közfoglalkoztatás 2020). Ez azt jelenti, hogy a nők nagyobb számban ragadnak be a programba. Míg a rendszer kiépítése idején az inaktív személyek bevonása volt a legnagyobb kihívás, 2016-tól a beragadás jelentette a legnagyobb gondot (Belügyminisztérium 2017: 10). 2017-ben a közfoglalkoztatottak több mint 60 százaléka nevezhető beragadónak, és ez a szám az 50 év felettiek esetében 70 százalék fölé emelkedett (Busch–Lakatos 2017: 195).

2 Az 1139/2017. (III. 20.) határozat alapján a kormány folyamatosan csökkenteni kívánta a közfoglalkoztatottak számát, 2020-ig 150 ezer főre (Közfoglalkoztatás 2017). Ennek megfelelően 2020 januárjára 100 ezer alá csökkent a közfoglalkoztatottak száma (Közfoglalkoztatás 2020). Ezenfelül a közfoglalkoztatási rendszer átalakításakor az országos közfoglalkoztatási programokat, amelyek magasabb arányban foglalkoztattak férfiakat, leépítették (Belügyminisztérium 2017: 29, 2019: 3).

1. ábra: Férfi és női közfoglalkoztatottak száma 2013-2020 között

Forrás: saját szerkesztés a Belügyminisztérium havi adatai szerint; Közfoglalkoztatás 2020

Bár ez a tanulmány a nemek közötti különbségekre fókuszál, fontos kitérni a regionális különbségekre a közfoglalkoztatási programban. Kelet- és Északkelet-Magyarországon a legmagasabb a közfoglalkoztatottak aránya³. 2016-ban nyolc megyében volt tíz százalék körül a közfoglalkoztatottak száma, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében volt ez a legmagasabb, 18 százalék (Belügyminisztérium 2017: 8). Ezekben a régiókban a roma lakosság száma magasabb, mint az országos átlag, több mint 30 százalékos. Pest és Komárom-Esztergom megyében, ahol az interjúk készültek, ez a szám, 4,3 és 1,8 százalék volt (KSH 2011).

A tanulmány megírásához 18 interjú szolgál alapul, amelyek Komárom-Esztergom és Pest megye két kiválasztott településén készültek, ahol kimondottan alacsony, 0,5 százalékos a közfoglalkoztatottak aránya az interjúk idején (Közfoglalkoztatás 2020). Az interjúpartnerek között tizenöt közmunkás és három munkafelelős volt. A közmunkások közül tizenegy nő, négy pedig férfi. A résztvevők különböző munkakörökben dolgoztak: közterület-fenntartás, adminisztratív munka a helyi önkormányzatnál és tanodában, illetve sütődében való segédkezés egy jótékonyági szervezetnél.

A következő részben a tanulmány áttekinti azokat az elméleteket, amelyek a közfoglalkoztatás és a workfare kapcsolatáról, illetve a munka-magánélet összeegyeztetéséről szólnak. Ezután következik a módszertan rövid bemutatása és a kutatási eredmények értelmezése. Végül a tanulmány az eredményekből levonható kö-

3 A közfoglalkoztatottak 15–74 évesekre számított százalékaránya a foglalkoztatottakon belül.

vetkeztetésekről és a közfoglalkoztatási rendszer munkaerőpiaci hatásáról értekeznek.

Szakirodalmi háttér

A workfare manifesztációja Magyarországon

A jóléti ellátások közcélú munkához való kötése, vagyis a workfare-rendszer egy olyan aktivációs beavatkozás, amelynek célja, hogy visszavegye a munkanélkülieket és más, hátrányos helyzetű csoportokat az elsődleges munkaerőpiacra (Kálmán 2014: 42). A rendszer amerikai eredetű, ahol az 1980-as években vezették be azokat a programokat, amelyek a segély folyósítását munkához kötötték (Kálmán 2014: 44; Keller et al. 2016: 13; Kildal 2001: 3). Az 1990-es évektől, valamint a 2008-as gazdasági és pénzügyi válság kitörése óta egyre több fejlett ország távolodott el a feltétel nélküli segélyezéstől, illetve egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek a különböző feltételekhez és kötelezettségekhez kötött jóléti ellátásokra (Kálmán 2014: 44; Lødemel – Trickey 2001: xi).

Ennek az aktív programnak a központi logikája, hogy a passzív ellátások csökkentik a munkavállalási hajlandóságot és fenntartják a jóléti ellátásoktól való függést (Kálmán 2014: 48). A különböző szankciók és feltételek a munkavállalásra ösztökélnek, mert szűrőként működnek, vagyis a leginkább rászorulókat kerülnek a programba, és/vagy elrettentő hatással bírnak, vagyis a résztvevők minél előbb ki akarnak lépni a segélyezésből (Besley – Coate 1992: 249). A nemzetközi kutatások leggyakrabban azért kritizálják ezeket a programokat, mert nem elég célzottak, szisztematikusak, és éppen a legjobban rászorulókat nem jutnak segélyekhez (Acosta – Olfindo 2016: 9; Kluge et al. 2002: 413). Ezenfelül a résztvevők sokszor nem ugyanolyan mértékben részesülnek a program előnyeiből (Martin – Grubb 2001: 25; Messing 2013: 7). Az Egyesült Királyság workfare-programjaiban például gyakori az úgynevezett „creaming”- és „parking”-effektus, miszerint a leginkább munkaképesnek ítélt embereket kiterelik a programból, míg azokat, akik kevésbé tűnnek munkaképesnek, parkoltatják, vagyis ők beragadnak a programba. Wacquant (2009: 14–15) szerint a workfare rendszere lehetőséget ad a szegények büntetésére, illetve viselkedésük szabályozására. Ezenfelül a rendszer hangsúlyozza az egyén felelősségét, és nemcsak csökkenti az állam szerepét a perifériára szorult egyének segítésében, de ki is alakít egy képet a megfelelő munkavállalóról (Wacquant 2009: 8, 101). Így a workfare rendszere amellet, hogy egy eszköz a szegények ellenőrzésére, értéktelennek ítéli meg és nem ismeri el a nem fizetett munkát, amelynek nagy részét nők végzik. Ezáltal a rendszer hozzájárul a nemek közötti különbségek mélyítéséhez, figyelmen kívül hagyja a nők által végzett munkát, és nem számol azzal, hogy a nők gyakrabban szorulnak segélyekre gondoskodási feladataik miatt. Ennek értelmében

a workfare egy büntető rendszer az olyan kiszolgáltatott csoportok számára, mint például a nők vagy a kisebbségek.

A magyar közfoglalkoztatási programban is gyakori volt a beragadás 2012 és 2014 között; a résztvevőknek kevesebb mint 20 százaléka tudott elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon (Albert 2015: 4; Cseres – Gergely – Molnár 2014: 147; Kálmán 2014: 49). Ezenfelül a közmunkaprogramban foglalkoztatottak határozott idejű szerződéssel és minimálbér alatti kereslettel rendelkeznek (Bördös 2014: 69–70). Így a program nemcsak abban volt sikertelen, hogy visszavezesse a munkaerőpiacra a résztvevőket, hanem az alacsony bérezéssel a kizsákmányolást és a gazdasági függést is elősegítette egy bizonytalan foglalkoztatási formát létrehozásával. MacDonalddal (2009: 168) szerint a prekárius munka a munkaszerződés időtartama szerint azonosítható. A határozott idejű, kisebb állásbiztonságot jelentő munkák prekáriusnak tekinthetők. A prekárius munkához azonban hozzátartozik a megnövekedett kiszolgáltatottság a különböző juttatások elvonása miatt, mint például a betegszabadság, a nyugdíj vagy a fizetett szabadság (Cazes – de Laiglesia 2015: 147). A kutatás alapján a közmunka egy prekárius munka, hiszen a határozott idejű szerződések váratlanul és azonnali hatállyal véget érhetnek. Habár a résztvevők részesülnek társadalombiztosításban, és fizetnek nyugdíjjárulékot, kevesebb szabadsággal rendelkeznek, illetve a munkatörvények nem vonatkoznak rájuk, hiszen a közmunka egy sajátos jogviszonnyal rendelkezik (Bördös 2014: 69). Tehát a munkaerőpiaci diszkrimináció és szegmentáció a közmunkaprogramon keresztül kerül intézményesítésre (Tardos 2015: 36). Ez erősíti a nemek közötti különbségeket, hiszen 2016 óta a nők nagyobb számban vesznek részt a közfoglalkoztatásban, mint a férfiak. A közfoglalkoztatásban dolgozó nők 45 százaléka 15 évesnél fiatalabb gyermeket vagy gyermekeket nevel. Tehát a közmunka vonzó a gyermeket nevelő nők számára, legfőképp azért, mert a lakóhelyükön biztosít foglalkoztatást (Busch – Lakatos 2017: 196). A kutatási eredményeim ezt az állítást alátámasztják, illetve bővítik.

Munka-magánélet konfliktusát enyhítő szereplők és intézkedések

A munka-magánélet konfliktusának feloldását kapcsolati szinten két szereplő befolyásolja: a támogatási hálók és maguk a párok; míg strukturális szinten két másik: az állam és a munkahely (Guerreiro – Pereira 2007: 193; Perrons et al. 2007: 133).

Támogatási hálók alatt olyan fizetett vagy nem fizetett segítséget értünk, ami a gondoskodási feladatok megkönnyítését célozza, ilyen például egy babysitter vagy a nagymama tevékenysége (Guerreiro–Pereira 2007: 193; Utrata 2011: 617). Ezek az opciók azonban az alacsonyabb jövedelmű családban élő nők számára sokszor nem elérhetőek (Crompton et al. 2010: 10). A párok munkamegosztását nagymértékben befolyásolják a nemi szerepekhez fűződő attitűdök. A nemi szerepek szerint három különböző kombinációja lehet a munka és a család összeegyeztetésének: az egalitá-

rius modell (két kereső, két gondoskodó), az átmeneti modell (egy és fél kereső) és a tradicionális modell (férfi kereső, női gondoskodó) (Hochschild – Machung 1989: 75; Wall 2007: 87).

Strukturális szinten az állam különböző intézkedésekkel segítheti a családokat, mint például a szülői szabadsággal vagy megfelelő számú és megfizethető gyermekgondozó intézmények létrehozásával (Crompton et al. 2007: 6; Williams 2000: 85). Az intézkedések sikere azonban gyakran függ a munkahelytől. Többek szerint elengedhetetlen a szervezeti kultúra megváltoztatása a munka és a magánélet összeegyeztetéséhez (Acker 1990; Lewis 1996: 6), amelyet az állam családbarát politikája sok esetben nem kérdőjelez meg (Kelly et al. 2010: 282; Lewis 2001). Acker (1990) szerint a különböző szervezetek fenntartják a nemek közötti egyenlőtlenségeket, mivel működésük a nemek közötti munkamegosztáson alapul. Míg a férfiak „természetük révén” olyan munkák elvégzésére alkalmasak, amelyekhez nagyobb felelősségvállalás szükséges, és amelyek több döntéshozatallal járnak, addig a nőknek olyan munka „való”, ahol kisebb a kötelezettségvállalás (Acker 1990: 149). A munkahelyek azokat a dolgozókat preferálják, akiknek nincsen munkahelyen kívüli kötelességük, vagyis akik elsőbbséget tudnak biztosítani a munkának a családdal szemben (Acker 1990; Brumley 2014: 799; Lewis 2001: 21; Williams et al. 2012: 549). Így az ideális munkavállaló normája szorososan összefonódik a tradicionális nemi szerepekkel, és a nők otthon végzett láthatatlan munkáján alapul (Kelly et al. 2010: 294). Ezért a gondoskodási feladatok és az anyaság erősen ellentétben állnak az ideális munkavállaló képével, és negatív feltételezéseket generálnak az anyák elkötelezettségéről, illetve szakértelméről (Correll et al. 2007: 1301; Williams 2010: 92).

A nemek közötti egyenlőtlenség sok esetben a munkavégzési tevékenységben és a munka megtervezésében is megnyilvánul (Williams 2000: 65). A munkáltatói gyakorlatok és a foglalkoztatási politika, mint például a munkaidőre vagy a betegszabadságra vonatkozó szabályozások, olyan elvárásokat kreálnak, amelyek a férfiaknak kedveznek (Brumley 2014: 801). A napközi gyermekfelügyelet elintézése kihívást jelent az olyan munkavállalóknak, akik váltott munkarendű vagy több műszakos munkát végeznek (Williams 2000: 80, 2010: 46). Ennek a problémának a megoldása a nőkre hárul. A megoldást sok esetben a másodlagos munkaerőpiacon, az úgynevezett rózsaszíngalléros (pink-collar) munkákban találják, ahol a fizetések alacsonyabbak, és a női dolgozók felülreprezentáltak a férfiakhoz képest (Williams 2000: 82). Ez a megoldás hozzájárul a munkaerőpiac szegmentálásához (Gill–Greene 2015). Más esetekben a rugalmas munkaidőt említik megoldásként, az azonban nem érhető el az olyan, alacsony végzettséggel végezhető munkahelyeken, ahol a munkaidőt szigorúan ellenőrzik, és a fizetést a ledolgozott órák határozzák meg (Perrons et al. 2007: 147). Ezenfelül a rugalmas munkaidő fenntartja a nők elsődleges szerepét mint anya és feleség, mivel arra nyújt megoldást, hogy a nők továbbra is elvégezzék az otthoni munkát, ahelyett hogy a nemek közötti munkamegosztáson változtatna (Mandel – Semyonov 2006: 1911).

Összességében tehát a nők részvétele a közfoglalkoztatási programban egy olyan kontextusban történik, ahol a munkahelyi gyakorlatokat az ideális munkavállaló normája irányítja. Az elsődleges munkaerőpiac így egy büntető rendszert működtet, amely kiszorítja onnan a gondoskodási feladattal rendelkező nőket. Ezáltal a közfoglalkoztatás egy újfajta rózsaszíngalléros munkává válik, ahol a nők családi kötelességeit tolerálják, de egyben fenntartják az alárendelt helyzetüket a munkaerőpiacon. Így a közfoglalkoztatási program hozzájárul a munkaerőpiac szegmentálásához, és a másodlagos munkaerőpiac tulajdonságait, annak bizonytalanságát, illetve alacsony bérét másolja le és reprodukálja.

Módszertan és az interjúpartnerek demográfiai adatai

A tanulmány 18 félig strukturált interjú alapján készült, amelyeket 2019 áprilisában készítettem Komárom-Esztergom és Pest megyében. Az interjúk átlagosan 45 perc hosszúak voltak, és az interjúpartnereken kívül nem tartózkodott senki más a közelben, kivéve egy esetben, ahol a résztvevő az unokájára vigyázott. Azért, hogy az anonimitást biztosítsam, a pontos települések nincsenek megnevezve, az interjúpartnerek pedig álnevekkel jelennek meg a tanulmányban. A 18 interjúpartner közül 15 dolgozott közfoglalkoztatottként, és hárman munkafelügyelők voltak. A kiindulási pontok mindegyik esetben a munkafelügyelők voltak, akik közül kettő nő és egy férfi volt. Egy nő és egy férfi a helyi nonprofit városüzemeltető cégnél dolgozott, míg egy nő szociális munkásként egy karitatív szervezetben. Ők kötöttek össze a közmunkásokkal, illetve engedélyezték, hogy munkaidőben beszéljünk. Ez hatással lehetett az interjúra való hajlandóságra, illetve a résztvevők saját feladatainak, munkakörének megítélésére.

A közfoglalkoztatottak többsége, összesen tízen roma származásúnak vallották magukat, és a nők aránya magasabb volt, mint a férfiaké. Tizenegy nővel és négy férfival készítettem interjút. A nők átlagéletkora 45 év volt, de két jól kivehető korcsoportba különültek el: hatan voltak átlagosan 35 évesek és öten 55 év körül. A férfiak életkor szerint szintén két csoportra voltak oszthatóak: hárman 57 év körül voltak, illetve volt egy 22 éves férfi, ő volt a legfiatalabb, akivel beszéltem. Hét résztvevőnek nyolc általános volt a legmagasabb végzettsége. A férfiak közül mindenkinek volt szakmája, illetve két nőnek, akik közül az egyik sose tudott a szakmájában (virágkötő) elhelyezkedni. Két nő érettségivel rendelkezett. A résztvevők közül nyolcan a szabadban dolgoztak, közterület-fenntartás munkakörben, heten pedig zárt térben: öten egy jótékonyági szervezet sütődéjében, ketten pedig a helyi önkormányzatnál. A zárt térben dolgozók mind nők voltak. A résztvevők kétharmada 54 ezer forintot keresett az interjú ideje alatt. Négyen a családi adókedvezmény miatt ennél többet, 70-80 ezer forintot kerestek. A résztvevők közül egy roma nő már az interjú idejében elhelyezkedett a munkaerőpiacon, ő volt az egyik résztvevő, aki

érettségivel rendelkezett, és az egyetlen, aki kulturális vagy kiemelt közfoglalkoztatottként dolgozott, ezáltal 71 ezer forintot keresett havonta.

A résztvevők közfoglalkoztatási programban eltöltött ideje változó volt. Voltak, akik pár hónapja dolgoztak közmunkásként, és volt, aki már 10 éve. A legtöbben hat hónapja voltak alkalmazva. Többen mondták, hogy a közterület-fenntartással foglalkozók körében előfordult, hogy váratlanul elküldték őket. Volt, akiknek azért szakadt meg a közfoglalkoztatotti státusza, mert egy ideig más fizetett vagy nem fizetett munkát végezett, majd újra jelentkezett a közfoglalkoztatási programba. Két résztvevőt – egy 22 éves, fogyatékkal élő férfit és egy 33 éves nőt – kivéve mindenki évekig dolgozott a munkaerőpiacon a közmunkát megelőzően. A legtöbben az informális szektorban dolgoztak. Többen dolgoztak bejelentve üzemekben, például csomagolóüzemben vagy csirkefeldolgozóban, de vagy az egészségi állapotuk vagy a családi kötelezettségeik miatt eljöttek. Az 50 év felettek körében négyen voltak olyanok, akik azután kerültek a közfoglalkoztatási programba, hogy a vállalat, ahol dolgoztak, tönkrement.

Kutatási eredmények

Az egyéni narrációk alapján elmondható, hogy az alacsony végzettséggel és gondoskodási feladatokkal rendelkező nők számára annyira kevés lehetőséget nyújt az elsődleges munkaerőpiac, hogy a közfoglalkoztatás egy vonzó munkává válik. Az interjúpartnerek kiemelték a közfoglalkoztatás kiszámítható munkarendjét, közeli elhelyezkedését és kedvezőbb feltételeit (például szabadság, gyed). Ezenfelül az interjúpartnerek azt érzékeltették, hogy a közfoglalkoztatás lehetőséget ad a nőiesnek gondolt közösségi és emocionális szükségletek kielégítésére.

A közmunka által azonban a nők kiszorulnak az elsődleges munkaerőpiacról, és egy másodlagos piacnak lesznek a részesei. Részben azért, mert családi és háztartásbeli kötelezettségük miatt nem felelnek meg a társadalmi nemek mentén meghatározott ideális munkavállaló normájának (Acker 1990). Ezt a strukturális problémát a közfoglalkoztatási rendszer fenntartja. Tehát ebben a kontextusban a közmunka egy olyan munkalehetőséget jelent, amely tolerálja a nők otthoni feladatait, és nem kérdőjelezi meg a rugalmatlan munkaidőt. Ezáltal hozzájárul a férfiak hosszú munkaidejéhez is. Az interjúk azt mutatják, hogy a közfoglalkoztatás egy olyan stratégia, amely lehetővé teszi a munka és a magánélet közötti „egyensúly” megteremtését, vagy másképpen: lehetővé teszi, hogy a nők egyedül viseljék a munka és az otthoni feladatok kettős terhét. Tehát a közfoglalkoztatás – csakúgy, mint más elnőiesedett foglalkozási formák – nem nyújt valódi megoldást a munka és a magánélet összeegyeztetésére.

Ebben az alfejezetben először bemutatom, hogy a nemi szerepek hogyan korlátozzák a nők munkalehetőségeit és tartják fenn az egyenlőtlenséget a munkaerőpiacon. Utána a közfoglalkoztatás interjúpartnerek által kedvezőnek ítélt munkafeltételeit

(beosztás, elhelyezkedés és szabadság) vitatom meg. Végül bemutatom, hogy a közmunka hogyan elégíti ki a nőiesnek gondolt közösségi és emocionális szükségleteket.

1. Nemi szerepek: a gondoskodó nő

A nők munkalehetőségeit erősen formálják és olyakor limitálják a gondoskodási feladataik. A strukturális egyenlőtlenségek a munkaerőpiacon fenntartják a nemek közötti egyenlőtlenséget, és a gondoskodási feladattal rendelkező nőket büntetik. A közfoglalkoztatás ezeket az egyenlőtlenségeket betonozza be a munkaerőpiacon, mert lehetőséget ad arra, hogy a nők változatlanul egyedül viseljék a munka és az otthoni feladatok kettős terhét.

Cili közterület-fenntartással foglalkozó roma közmunkás, aki gondoskodási feladataira esti műszakként gondol. A munkaideje 3 óráig tart, és mivel korán haza tud menni, van ideje, hogy otthon elvégezze a házimunkát, és három kisgyermekével foglalkozzon. Mióta megszülettek a gyermekei, lehetetlennek tartja, hogy 12 vagy 16 órában dolgozzon. Cili így írja le egy átlagos napját:

„7-től 3-ig van a munkaidő, és aztán hazamegyek, és max. egy-két óra hossza alatt minden megvan [főzés, takarítás] [...] majd biciklire ülök, és elmegyek a gyerekekért az óvodába, és jön az esti műszak: a fürdetés, enni adni nekik, és utána megint pakoljak össze... Nincs megállás este 9-ig/10-ig... Szóval a 12/16 óra [fizetett munka] sok lenne a gyerekek mellett, mert akkor is ugyanúgy kell mosni, főzni, takarítani.”

Amikor a nők az otthoni feladataikról számoltak be, a férjük ritkán került szóba. A férfiak hiánya a gondoskodási, illetve otthoni feladatok mellőzésére utal. Ugyanakkor az is feltűnt, hogy a női résztvevők nem várnak el segítséget a férfiaktól. Noha voltak olyan családok, ahol a férfiak hét közben egy másik városban dolgoztak, és csak hétvégén jöttek haza, a nők nemcsak úgy érezték, hogy a gondoskodási feladatok és a házimunka az ő kötelességük, hanem hogy nekik ezeket természetes csinálniuk. Cilitől megkérdeztem, hogy a tinédzser fia segít-e neki a házimunkában, mire azt válaszolta: „Ő egy fiú, nem csinál ilyeneket. Hogy kiteregesse a mosást... á, nem. Nem neki való.” Ez a beszélgetésrészlet azt tükrözi, hogy a nők természetellenesnek tartják, hogy a férfiak részt vegyenek a házimunkában. Cilihez hasonlóan Linda véleményét is jelentősen formálták a nemi szerepek. Linda azt mondta, hogy amikor a gyerekeik betegek, az anyjukra van szükségük. Az apjuk nem tudna róluk elég jól gondoskodni. Ezek alapján elmondható, hogy a nemi szerepek befolyásolják az otthoni feladatok felosztását, ami hatással van a nők munkavállalására. A férfiakra a család-fenntartó szerep, míg a nőkre a háztartásbeli szerep illik (Williams 2010: 78). Az otthoni munka elvégzésének érdekében a nők közmunkát vállalnak. Ez a stratégia nemcsak erősíti az ideális munkavállaló normáját és annak társadalmi nemek által meghatározott jellegét, de hozzájárul a férfiak hosszú munkaidejéhez is. A közfoglalkoztatás tehát egy újfajta rózsaszíngalléros munka, amely a magánélet és a mun-

ka összeegyeztetésével kapcsolatos strukturális problémákat érintetlenül hagyja, és helyette egyéni megoldásokra ösztönöz.

A tradicionális nemi szerepek az ötvenes éveikben járó közmunkások attitűdjében is tükröződtek. Ezeknek a nőknek a gyerekei már felnőttek, és sok esetben saját családot alapítottak. Márti roma származású, a lányával és az unokájával él együtt. Beszélgetésünk alatt egy karitatív szervezet konyhájában sütött, ahol közmunkásként dolgozik. Többször is megemlítette, hogy ötre feltétlenül haza kell érnie, hogy ő vigyázzon az unokájára:

Márti: *„A lányomnak is besegítek, mert ő is elvált. Most megyek haza 5 körül, ha minden igaz, és felváltom, mert ő megy dolgozni délután, az esti órákban.”*

Én: *„Tehát ő két műszakban dolgozik?”*

Márti: *„Igen, és ezt azért tudja megcsinálni, mert én besegítek.”*

Tehát a nők gondoskodási feladatai nem feltétlenül tűnnek el, miután a gyerekeik felnőnek. Az interjúpartnerek szerint a közfoglalkoztatás lehetőséget biztosít arra, hogy „leváltsák” családtagjukat, és helyettük vigyázzanak a gyerekekre. Ezáltal a program hozzájárul ahhoz, hogy egy gondoskodási feladattal rendelkező családtag egy olyan állást vállaljon el, amelyet a munkaidő miatt amúgy nem tudna. Márti azt is megemlítette, hogy mivel ő nem dolgozik a hétvégéken, a lánya egy közeli gyárosnál tud dolgozni, amíg Márti vigyáz a gyerekekre. Tehát a családtagok fontos szerepet játszanak a munka és a magánélet konfliktusának feloldásában (Guerreiro-Pereira 2007: 193). A fent említett példában a gondoskodási feladatok megosztására egy anyuka és felnőtt lánya között kerül sor. Ez a fajta megegyezés kimondottan fontos az olyan családokban, ahol a férfi családfenntartó hiányzik, mert segít csökkenteni a fizetett munka, a gyereknevelés és a házimunka összehangolásának terhét (Utrata 2011: 617). Tehát az egyéni narrációk arra utalnak, hogy a közfoglalkoztatás egy stratégiát biztosít a magánélet és a munka összeegyeztetésére nemcsak a nagymamák számára, hanem azoknak a nőknek is, akik az ő segítségükre támaszkodnak.

Amikor a résztvevőket arról kérdeztem, hogy keresnek-e új munkát, a nők nagy részétől azt a választ kaptam, hogy most nem, de ha a gyerekek nagyobbak lesznek, akkor mindenképp szeretnének. Andi elmondta, hogy a jelenlegi munkája megfelelő a kislánya miatt, és nem tervez új munkahelyet keresni, amíg lánya nem tud egyedül iskolába járni. Tehát a nők a magánélet és a munka konfliktusa miatt tudatosan elhalasztják a munkahelykeresést, és így a közmunka egy stratégiai eszközzé válik, amíg gyermekük kicsi. A közfoglalkoztatás – csakúgy, mint más elnőiesedett munkák – fenntartja a strukturális problémákat és a munkaerőpiaci diszkriminációt. Az alacsony végzettséggel és gondoskodási feladatokkal rendelkező nők számára azonban olyan kevés a lehetőség az elsődleges munkaerőpiacon a munka és a magánélet konfliktusának feloldására, hogy a közfoglalkoztatás mint ideiglenes megoldás fel-

értékelődik. Azt, hogy miért értékelődik fel a közfoglalkoztatás a résztvevők számára, mik azok a munkafeltételek, amelyek vonzóbbá teszik, a következő alfejezetben tárgyalom.

2. Kedvező munkaidő és beosztás, lokális foglalkoztatás

Mint azt az előző alfejezetben is kifejtettem, a családi és reprodukciós feladatok erősen korlátozták a résztvevők munkalehetőségeit. Már a kutatás legelején kiderült, hogy csaknem lehetetlen interjúkat készíteni közmunkásokkal a munkaidőn kívül, mivel a munkaidő lejárta után szinte mindenkinek vannak tervei, amelyek családnhoz, gyerekekhez kötődnek. A munkaidő alatti interjúkat részben a kapcsolatomban a munkafelügyelővel, részben pedig a nem profitorientált szektorban lévő lazább munkatempó segítette elő. Az egyik munkafelügyelő, Anna egy olyan karitatív szervezetnél dolgozik szociális munkásként, ahová jelenleg öt roma női közmunkást közvetítettek ki. Elmondása szerint a náluk dolgozóknak a közfoglalkoztatás belépést biztosít a munka világába a gyermekvállalás után. Anna észrevette, hogy az utóbbi három évben sokkal több női közmunkás van, mint férfi, és szerinte ez a változás a munkaidőnek tudható be. Cili, aki közterület-fenntartással foglalkozik, éppen a munkaidő miatt tartja vonzósnak a közmunkát. Cili egy 35 éves roma nő. Három gyereke van, közülük kettő óvodás. A többműszakos beosztás problémáját így írja le:

„Van nagyon sok takarításos munka. Csak az a problémám velem, hogy akkor el tudnám hordani a lányokat oviba, csak ott [munkában] délután 2-től 10-ig kéne, hogy legyek, és akkor megint egy másik pont, hogy most akkor ki hozza haza őket.”

Cilihez hasonlóan Andinak is problémát jelentett a munkája mellett a gyermekeit iskolába vinni, de ő azt is megemlítette, hogy nincs, akitől segítséget kérhetne, mert a nagyszülők másik városban laknak. Andi egy 35 éves, négygyerekes roma nő, aki a közmunkát egy ideiglenes megoldásként fogja fel, amíg a gyerekei kicsik és nem elég önállóak. A közfoglalkoztatás előtt egy szendvicssomagoló üzemben dolgozott. Mikor megkérdeztem, miért hagyta ott az előző munkahelyét, akkor egyértelműen a családi kötelességeire hivatkozott: *„Hát, kislány végett [hagytam ott a munkám], mert nem tudtam megoldani úgy az iskolát. Hordani őt. Este 9-kor fejeztük be a munkát, a nagyszülők nem laknak itt.”*

A fenti beszámolókból egyértelműen kiderül, hogy a női résztvevők egyedül gondoskodnak gyermekeikről, ami jelentősen korlátozza a munkalehetőségeiket, hiszen nincs, aki segíteni tudna nekik, ha ők nem tudják ellátni a feladatukat. Vagyis támogatói hálózat hiányában (Guerreiro – Pereira 2007: 193) más megoldás után kell nézniük a munka és a magánélet konfliktusának megoldására. Williams szerint a kiszámíthatatlan munkaidő problémát jelent azoknak a nőknek, akiknek gondoskodniuk kell a gyerekek napközi felügyeletének megoldásáról (2000: 80, 2010: 46). Tehát a munkaidőnek fontos szerepe van a nők különböző pozíciókból való kizárásá-

ban vagy éppen a más pozíciókba történő bevonásában. A közfoglalkoztatás megadja ezt a lehetőséget, ugyanakkor megerősíti azt a hozzáállást miszerint a gyermekekről való gondoskodás a nők feladata. A közmunka nem kérdőjelezi meg az elsődleges munkaerőpiacot meghatározó rugalmatlan munkaidőt, ami bizonytalanabb munkákba kényszeríti a nőket.

Voltak olyan esetek is, amikor maguk a közmunkások tudtak pluszmunkát vállalni kiszámítható munkaidejüknek köszönhetően. Anna több olyan férfi közmunkásról tudott, akik gyakran ad hoc munkákat végeztek munkaidejük lejárta után. Ez az extra bevételi forrás fontosnak bizonyult, hiszen a közmunkások bére igen alacsony.

László egy középkorú férfi, aki egy Komárom-Esztergom megyei városban felügyeli a közterület-fenntartással foglalkozó közmunkásokat. Elmondása szerint a motiváltabb, illetve jó egészségi állapottal rendelkező férfiak gyakran jártak magánemberekhez, hogy segítsenek a metszésben, fűnyírásban vagy akár ültetésben egy kis extra pénzért. Mivel a férfiakat nem várta otthon a házimunka, képesek voltak a munkaidőn kívül is elvállalni különböző munkát. Ez viszont a nők privát szférában való láthatatlan támogatásának volt köszönhető (Acker 1990; Kelly et al. 2010: 294).

Az a megállapítás, hogy férfiak nem vesznek részt a házimunkában, illusztrálja a rájuk nehezedő nyomást, hogy megfeleljenek a családfenntartó szerepnek, illetve hogy képesek legyenek támogatni családjukat akár egy olyan munkával is, amely nemcsak bizonytalan hosszúságú, de alacsony bérezésű is.

Nemcsak a férfiak, hanem néhány nő is beszámolt arról, hogy alkalmi munkákat vállalt. Zsuzsi egy egyedülálló anyuka a negyvenes éveiben. 2010 óta dolgozik portásként a közfoglalkoztatási rendszerben. Az interjúnk alatt Zsuzsi szintén kiemelte, hogy állása a munkaidő miatt volt kedvező. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a fizetés itt nagyon kevés. Előzőleg egy élelmiszerboltban dolgozott, ahonnan azért ment el, mert a munkáltatója nem akarta rendesen bejelenteni. Az előző munkahelyén gyakran dolgozott a hétvégéken is, de itt nem kell, és így pluszmunkát vállal ilyenkor, hogy kiegészítse a bérét. Ez különböző kerti munkákat jelent, amelyeket azóta csinál, amióta a lánya nagyobb. Zsuzsi szerencsésnek tartja magát, mert a volt férje fizeti a gyermektartásdíjat, nincsen kölcsöne, és egy kisebb lakásban lakik, ahol alacsony a rezsi. Így elmondása szerint ki tud jönni a pénzből. A tömegközlekedés problémát jelent számára, mivel sokszor pánikrohamokkal küzd. A betegsége miatt maradt a jelenlegi állásában, miután a lánya idősebb lett. Tehát Zsuzsi opcióit először a családi kötelessége, majd az egészsége korlátozta.

Több nő is beszámolt arról, hogy nemcsak a pluszmunka jelentett extra pénzt, hanem a családi adókedvezmény is, amelyhez nem jutnának hozzá, ha feketén dolgoznának. Az adókedvezmény gyermekenként 10 000 forint visszatérítést jelent, és maximum három gyermek után lehet igényelni. Ennek köszönhetően a három 18 év alatti gyermeket nevelő közfoglalkoztatott 60 százalékkal többet kereshet, mint az, akiknek nincs kiskorú gyermeke. Az adókedvezmény valamennyire enyhíti azokat a nehézségeket, amelyeket a család eltartásához túl alacsony bérezés okoz.

A kedvező munkaidőn kívül az interjúpartnerek sokszor abban látták a közfoglalkoztatás előnyét, hogy a munkavégzés helyszíne közel van az iskolához. A munkahely, az iskola és az otthon közötti utazás megtervezése gyakran a nőkre hárul, hiszen ők viszik vagy veszik fel a gyerekeket. Az utazás logisztikai problémája sokszor felmondáshoz vezet (Perrons et al. 2007: 140).

Cili elmondta, hogy fontos, hogy helyben legyen munkalehetőség. Ő azért jelentkezett közmunkára, mert így a munkahelye közel van a lakhelyéhez és a gyerekei óvodájához. Cili a közmunka előtt egy csirkegyárban dolgozott. Reggel 6-kor busszal felvették és elvitték egy közeli városba, ahol a munkahelye volt. A korai kezdés problémásnak bizonyult, amikor a gyerekei elkezdtek óvodába járni. Mivel a gyerekeket nem tudta másra bízni, felmondott a munkahelyén, és a következő hónapban már közfoglalkoztatottként dolgozott.

Linda, egy 31 éves roma nő, kulturális közfoglalkoztatottként dolgozott. Ő volt az egyetlen interjúpartnerem, aki az interjú idejében már elhelyezkedett a munkaerőpiacon. Közfoglalkoztatottként munkáját a gyerekekről való gondoskodás tette ki. A munkahelye gyermekei bölcsődéje és óvodája mellett helyezkedett el, amit nagyon kedvezőnek talált.

Az interjúkon kívül a terepmunka, illetve a résztvevők megfigyelése is alátámasztotta a helyben lévő munkalehetőség fontosságát. A kutatás során részt vettem egy szüneti gyermekétkeztetésben, mert abba a karitatív szervezetbe szállították az ételeket az iskolaszünetben, ahol az interjúpartnerek egy része dolgozott. A meleg étel felvételére érkező anyukák közül többen kérték, hogy szóljanak, ha van felvétel a szervezetnél, hiszen olyan jó itt dolgozni, mert közel van a lakóhelyükhöz.

A fenti példák illusztrálják, hogy a 8-tól 4-ig tartó munkaidőnek köszönhetően a nőknek van idejük a fizetetlen munka elvégzésére: elvinni, illetve felvenni a gyerekeket az iskolából, vagy éppen befejezni otthon a házimunkát. Tehát annak ellenére, hogy a közfoglalkoztatási rendszer lehetőséget nyújt arra, hogy a nők részesei legyenek a munkaerőpiacnak, azt is biztosítja, hogy a házimunka továbbra is az ő feladatuk maradjon, otthon a második műszak (Hochschild – Machung 1989) várja őket. Így az alacsony végzettséggel rendelkező nők számára éppen úgy működik a közfoglalkoztatás, mint a rózsaszíngalléros (pink-collar) munkák, amelyek hozzájárulnak a nemi egyenlőtlenségek fenntartásához. A munkaidő mellett sokan kiemelték a szabadság lehetőségét, a következő alfejezet ezt vitatja meg.

3. A szabadság lehetősége: „Ha a gyerek beteg, az anyjának mellette a helye”

A kiszámítható munkaidő mellett a résztvevők kiemelték a formális foglalkoztatás további előnyeit is, mint például a betegszabadság vagy a gyed. Linda nem tudott gyesről visszatérni az előző munkahelyére, mert felvette helyette valaki mást. Bár sikerült egy új állást találnia, a munkáltatója nem tolerálta családi kötelességeit, és rövid időn belül elbocsátotta. Ezután vált kulturális közfoglalkoztatottá, ahonnan fél év elteltével gyedre ment. Hat hónappal második fia születése után, amikor a

gyerek elkezdett bölcsődébe járni, probléma nélkül visszatért munkahelyére. Linda azt tapasztalta, hogy a közfoglalkoztatási rendszer toleránsabb és megértőbb a magánéleti gondokkal szemben, mint a versenyszféra. Amíg az ideális munkavállaló normája meghatározza a munkalehetőségeket a versenyszférában, addig az állami szektorban – ahová a közfoglalkoztatás is tartozik – az interjúpartnerek azt tapasztalták, hogy rugalmasabb munkakörülmények vannak, és a nők gyerekvállalás után is vissza tudnak térni a munkahelyükre. A munkáltatók, akik közmunkásokat alkalmaznak, sokszor engedékenyebbek, ami a rendszer munkaszocializációs funkciójával magyarázható. Némely esetben a munkáltató azt várja el mindössze, hogy rendszeresen, a munka ideje szerint járjon a munkavállaló dolgozni (Gerő – Vigvári 2019: 16). Ezáltal a közfoglalkoztatási rendszer hozzájárul a munkaerőpiac szegmentálásához, és fenntartja az elsődleges munkaerőpiac strukturális problémáit.

Hajni egy 31 éves roma nő, aki az interjú idején éppen babát várt. Lindával együtt dolgozik egy karitatív szervezetben, ahol általános iskolásoknak segít a leckeírásban. Ezt megelőzően rakodómunkásként dolgozott. Akkor nem volt bejelentve, így nagyon örül, hogy közmunkásként el tud majd menni gyedre, és magasabb kompenzációt kap, mint az általánosan elérhető gyermekgondozást segítő ellátás (gyes). A főnökével már megbeszélte, hogy amint bölcsődébe tudja vinni a gyermekét, vissza fog járni dolgozni. Linda elmondta, hogy semmiképp sem akar kiesni a munkaerőpiacról, és biztosan vissza fog térni, amint tud. Tehát némely interjúpartner úgy érzelikli, hogy könnyebben tud visszatérni a közfoglalkoztatási programba a szülés után, mint a versenyszférába.

Anna a fizetett szabadság opcióját is kiemelte, amely szerinte különösen nagy segítséget nyújt a közfoglalkoztatottaknak. Több résztvevőnek nem volt lehetősége vagy nem tudott kivenni szabadságot, illetve táppénzre menni előző állásában. Linda ezt személyesen is tapasztalta, amikor a munkahelyéről a kisfia betegsége miatt küldték el. Correll és szerzőtársai szerint a munkahelyi hiányzást a munkáltató sok esetben az elkötelezettség hiányának ítéli meg. Ez az anyák esetében az úgynevezett anyasági büntetéshez (motherhood penalty) vezet, amely szerint az anyák kevésbé elkötelezett és kompetens munkaerőnek számítanak (Correll et al. 2007). Linda zaklatottan mesélt a tapasztalatairól, és emelt hangon fejezte ki frusztrációját az anyasági büntetéssel kapcsolatban.

„Azt nem értem, hogy önekik [munkáltató] nem volt gyerekük soha? Mert ez nagyon nem szép dolog... meg nyilván nem találsz ki, hogy a gyereked beteg. Ha beteg a gyerek, az anyjának mellette van a helye, nem fog ott maradni egy idegennel... A férjemmel nem lennének el konkrétan.”

A fenti idézet rávilágít a nemi szerepek mentén meghatározott családi kötelességek és a munka konfliktusára. Linda, mint anyuka, természetesnek érezte, hogy beteg gyermekét ápolja. Erre azonban nem volt lehetősége a munkáltató rugalmatlansága

miatt. Mivel a neoliberális intézkedések meggyengítették a munkavállalók védelmét szolgáló törvényeket, valamint az ideális munkavállaló normáját is fenntartják, ezáltal a család és a munka konfliktusa gyakran munkahelyük elvesztésével fenyegeti a nőket (Williams 2010: 42). A nők sokszor azért nem használják a rendelkezésükre álló rugalmasabb munkaidőt, mert vagy nem engedhetik meg maguknak, hogy kevesebb időt töltsenek munkában és kevesebbet keressenek, vagy félnek, hogy emiatt kirúgják őket (Hochschild 1997: 24). Közmunka előtt bejelentett állással rendelkező résztvevők gyakran mondták, hogy elviekben lett volna lehetőségük táppénzre menni vagy szabadságot kivenni, de szinte sose használták ki ezt a lehetőséget. Linda azt tapasztalta, hogy pontosan a fenti okok miatt az anyukák sokszor betegen viszik be a gyerekeiket az óvodába vagy bölcsődébe, és a saját gyerekei minden második héten betegek emiatt. Linda szerint „nem azért adják az anyukák be [a bölcsődébe a gyereket], mert unatkoznak, hanem mert nem tartják meg a helyüket, vagy kell a pénz, és inkább visszamennek”.

Összeségében a közfoglalkoztatás vonzó az alacsony végzettségű, gondoskodási feladatokkal rendelkező nők számára, hiszen biztosítja a formális munka előnyeit, mint például a gyed vagy a szabadság. Jelentősen hozzájárul azonban a munkaerőpiac szegmentációjához, a nők kizsákmányolásához, és megerősíti a tradicionális nemi szerepeket.

4. A közfoglalkoztatás emocionális és szociális előnyei

Az előző alfejezetek bemutatták a közfoglalkoztatás szerepét a család és a magánélet összeegyeztetésében. A résztvevők a közfoglalkoztatás egy másfajta előnyét is sokszor említették, amely a munka jelentéséhez, illetve ahhoz kötődik, amit a munkájuk által érnek el az emberek (Wrzesniewski – Dutton 2001: 180). A résztvevők szerint a közmunka nemcsak a megélhetésben segít, de egyfajta kiteljesedést és elégedettséget is biztosít a dolgozók számára. Így a munka egy olyan hely, ahol elismerik az ember képességeit, és ahol egy közösség részei lehetnek, kapcsolatokat alakíthatnak ki. A következő alfejezetek a munka emocionális és szociális értékeire reflektálnak.

4.1 Emocionális értékek

A beszélgetések során a női résztvevők sok esetben kiemelték egy bizonyos feladatot, amelyet élvezettel csinálnak, és amelyben örömet lelnek. Tehát a munkájuk nemcsak egy eszköz volt a pénzszerzésre, hanem hozzájárult egyfajta elégedettséghez is (Rosso et al. 2010: 98). Ez a megállapítás inkább azokra a közfoglalkoztatottakra volt igaz, akik zárt térben dolgoztak, tehát nem közterület-fenntartási munkakörben voltak alkalmazva. Anna szerint a legnagyobb előnye annak, hogy valaki egy olyan karitatív szervezetnél van elhelyezve, mint az övék, hogy van lehetőség különböző munkakörök kipróbálására. A zárt térben dolgozó közfoglalkoztatottak között kisebb volt a fluktuáció. Két nő, akivel Komárom-Esztergom megyében be-

széltem, már a közmunkaprogram 2011-es átszervezése előtt is közfoglalkoztatottként dolgozott. Határozott időre szóló szerződésüket folyamatosan meghosszabbították. Ezek az esetek példák a közfoglalkoztatási programba való beragadás veszélyére, illetve annak kizsákmányoló jellegére.

A szabadban dolgozó résztvevők pályafutását gyakran jellemezték rövidebb és hosszabb megszakítások, illetve rotáció. Voltak esetek, amikor a közfoglalkoztatottak otthagyták a munkájukat pár hónapra, de volt olyan is, amikor nem hosszabbították meg a szerződésüket, és munka nélkül maradtak. Tehát a közfoglalkoztatás egy bizonytalan munkaviszonyt jelent, amely nem csökkenti a kiszolgáltatottságot vagy a foglalkoztatási bizonytalanságot. A megszakításokkal teli munkaviszony nemcsak azt befolyásolta, hogy a résztvevők hogyan viszonyulnak a munkához, hanem azt is meghatározta, hogy milyen kapcsolatokat voltak képesek kialakítani. Azok, akik zárt térben dolgoztak, gyakran egy csapat tagjai voltak, így ugyanazokkal az emberekkel dolgoztak együtt nap mint nap. Azok, akik a szabadban dolgoztak, sokszor egyedül vagy párban végezték munkájukat. A párosok tagjai viszont gyakran cserélődtek. Ezenfelül a közterület-fenntartással foglalkozók munkáját gyakrabban figyelték meg és ellenőrizték, míg a zárt térben dolgozók közül többen is egyéni munkát végeztek. Közterület-fenntartással foglalkozó résztvevők nem részesültek munkahelyi képzésben, és nem nagyon tudták megnevezni, hogy miket tanultak munkakörüknek köszönhetően. Tehát a magyar workfare-programból hiányzik az emberi erőforrás fejlesztése, ami egy fontos komponens lenne, hiszen javítja a résztvevők foglalkoztathatóságát.

Magdi néni egy 55 éves roma közmunkás, aki egy karitatív szervezet konyháján dolgozik, süteményeket és sós harapnivalókat készít. Termékeiket a helyi piacon adják el, illetve megrendelések alapján készítik belőlük konferenciákra. Ezt megelőzően is közfoglalkoztatottként dolgozott, közterület-fenntartással foglalkozott nyolc hónapig, de az állam nem támogatta tovább a programot, amelyben részt vett, így megszűnt a munkaviszonya. Magdi néni nem szeretett az utcán söpörni, ezt a fajta munkát megalázonak tartotta, ami ellentétben állt azoknak a közfoglalkoztatottaknak a véleményével, akik az interjúk idején közterület-fenntartással foglalkoztak. A közmunka előtt Magdi néni egy pékségben dolgozott, de nem volt bejelentve. Amikor a sütésről beszélt, hangsúlyozta, hogy a finom íz nem elég, fontos, hogy a sütemény szépnek, gusztusosnak nézzen ki. Így nemcsak a vevők igényeit szolgálta ki, de a kreativitását is ki tudta fejezni (Wrzesniewski – Dutton 2001: 193). Magdi néni csupa mosoly volt, amikor a becsomagolt, kész termékeket, illetve a tőlük rendelhető dolgok hosszú listáját mutatta meg. Sok sütemény receptjét a nagymamájától tanulta. Már gyerekkorában is szeretett sütni, most is élvezettel süt, és örül, hogy újra ezzel foglalkozhat. Munkájáról így beszélt: *„Itt is közmunkás vagyok, csak nem mindegy, hogy mit csinálok. Nem mindegy, hogy a szemetet túrom vagy süteményt csinálok. Ez sokkal finomabb... itt egész másképp érzem magam.”*

Magdi néni sokszor mondta, hogy számára ez az ideális munkahely, és tökéletes lenne, ha többet fizetnének. Semmiképp se akar máshová menni, reméli, hogy valahogy itt tud maradni. Magdi néni nagyon túlhajszolva érezte magát a versenyszférában, amire végül ráment az egészsége. Rossz tapasztalatainak kontextusában ez a bizonytalan munkahely is jobbnak tűnik.

Linda sok új dolgot tanult a gyerekekről a karitatív szervezetnél, ahol az interjú idején teljes állásban dolgozik. Munkatapasztalatának köszönhetően – és főnöke biztatására – jelentkezett óvodapedagógus képzésre. Linda elmondta, hogy gyermekkorában ügyvéd vagy tanár akart lenni, de végül a közmunka alatt szerzett tapasztalatai miatt döntött úgy, hogy pedagógiai pályára megy. Linda példája nemcsak hangsúlyozza a képzés fontosságát a workfare-politikában, de alátámasztja azt a megközelítést is, miszerint a munka lehetőséget nyújt az egyének fejlődésére és kiteljesedésére (Eichhorst et al. 2008: 6; Lips - Wiersma et al. 2016). Fontos megemlíteni azonban, hogy Linda helyzete egyedi volt az interjúpartnerek között. Ráadásul a közmunkaprogramtól nem kapott közvetlen támogatást, hogy elvégezzen egy olyan szakmát, amelyből munkaerőhiány van (EMMI 2014: 78).

Márti, aki a sütödében segít, kiemelte, hogy nemcsak örömet lel a munkájában, de hasznosnak is tartja. Csakúgy, mint Magdi néni, Márti is egészségügyi problémákkal küzd, ezért a munkatempója lassabb, és a versenyszférában levő hajtást nem bírja. Viszont itt, a sütödében ezzel nincs probléma, mert pihenhet, amikor akar. Márti esete szintén felhívja a figyelmet a korábban említett munkaerőpiaci rugalmatlanságra, amely korlátozza az alacsony végzettségű, illetve rossz egészségi állapotban lévő nők munkalehetőségeit. Márti kiemelte, hogy a sütödében a munkatársai is elismerik a munkáját. Ez egy kölcsönös szolidaritáshoz vezet a résztvevők között, amelyet a versenyszférában sokan nem tapasztaltak (Brun – Dugas 2008: 725).

„A bánásmód. Az iszonyatos. Nem tudom, hogy a börtönökben mi van, hála jó istennek, mert nem voltam még megbüntetve, de szerintem ugyanaz. Rohadt barbárok. Egy picit hatalmat kapnak, és akkor vágják ott az embereket, mint a répát. De még a munkás is. Még munkás is, és ez a baj.”

Brun és Dugas (2008: 717) szerint az elismerés fontos része az érdemi munkának. Az interjúpartnerek gyakran büszkén mesélték, hogy mások elismerték a munkájukat, vagy megdicsérték őket. Cili elmondása szerint fontos, hogy rendben tartsák az utcákat, és nélkülük nagy lenne a szemét. Tehát a közfoglalkoztatottak munkája jól látható, és az emberek elismerik azt. Az úgynevezett piszkos munkák (dirty work) – mint például a takarítás – is jelentéssel bírnak, mert a közjót szolgálják (Lips - Wiersma et al. 2016: 53). A közterület-fenntartási munkát mind a közfoglalkoztatottak, mind a helyi lakosok hasznosnak ítélik meg, mert egy tisztább környezetet biztosít. Habár a közjó szolgálata közvetlenül nem jelent meg az interjúkban, azt

azonban kifejezték a résztvevők, hogy ha nem végeznék el a munkájukat, az problémát okozna a városnak és a lakosoknak.

Zsuzsi, aki portásként dolgozik, azt emelte ki, hogy munkája szakértelmet és hozzáértést tükröz. Vagyis a feladatai lehetőséget adnak arra, hogy kifejezze képességeit, és hozzájárul az önmegvalósításhoz (Lips - Wiersma et al. 2016). Wrzesniewski és Dutton (2001: 191) szerint az egyén munkakörén kívül eső feladatok elvégzése segít abban, hogy létfontosságúnak ítélje meg valaki a munkáját. Zsuzsi részletesen mesélt a feladatairól, elmondta, hogy nemcsak útba igazítja az embereket – amit egy átlagos portás csinál – hanem a telefont is ő kezeli, több jegyzőkönyvet vezet, és ő postázza a leveleket. Zsuzsi szerint a munkája szükséges ahhoz, hogy mások is rendszeren tudják végezni a feladataikat. Ezt az egymásrautaltságot a séf és a kukta kapcsolatához hasonlította. Zsuzsi arra is felhívta a figyelmet, hogy nem mindenki tudja elvégezni ezt a munkát, például az előtte itt dolgozóval problémák voltak. Az is szóba került, hogy vannak munkatársak, akik lenézik Zsuzsit, mert ő közmunkás. Zsuzsi a munkatapasztalatának leírásakor hozzáértését és szakértelmét hangsúlyozta, ami egyfajta stratégia a stigma feldolgozására.

Magdi néni nemcsak a szakértelmét tudja kifejezni a sütéssel, de ez a munka egyfajta identitást is ad neki. Tehát a munkája segít az önmegvalósításban. Magdi néni szerint abban mutatkozik meg, hogy minőségi munkát végez, hogy több étterembe is hívták dolgozni. Hochschild szerint a fizetett munka vonzóbb, mint a házimunka, mert társadalmilag jobban értéklik, sokaknak kikapcsolódást biztosít, illetve bizonyítékot nyújt arra, hogy értenek valamihez. Mindeközben az otthon olyan ismétlődő feladatokkal van tele, amelyektől sokszor irtóznak az emberek. Vagyis felcserélődött az, amit az otthon, és az, amit a munka nyújt (Hochschild 1997: 26). Az interjúnk alatt Magdi nénit felhívták az unokája iskolájából. Magdi néni sóhajtozva mesélte el, hogy az unokája, akit ő nevel, összeesett egy másik gyerekkel az iskolában. Már megint. Ebből a megfigyelésből, valamint abból, ahogy a házimunka monotonításáról panaszkodott, világossá vált, hogy a családi élet fárasztó és megterhelő, míg a fizetett munka kikapcsolódást biztosít.

Az öröm és büszkeség, amelyet a fizetett munkájuk miatt éreztek a résztvevők, erős ellentétben állt azzal, ahogy a házimunkára gondoltak. A házimunka egy második műszak volt, a napi rutin része, véget nem érő, repetitív feladatok sokasága (Hochschild – Machung 1989). Semmifajta elismerés nem kapcsolódott a házimunkához, senki se dicsekedett azzal, hogy gyönyörű tisztaság van nála, vagy milyen jó ebédet főzött. Vagyis a fizetetlen munka nem volt olyan értékes, mint a fizetett. Nem számított igazi munkának, nem adott alkalmat az önmegvalósításra, míg a fizetett munka által kompetensnek és hasznosnak érezték magukat. Hajnival való beszélgetésem jól illusztrálja ezt a pontot.

Hajni, aki – mint korábban említettem – egy karitatív szervezetben dolgozik, azért szeretett volna a közmunkaprogramban részt venni, hogy ne otthon lustál-

kodjon, hanem dolgozzon. Amikor azonban a napirendjéről beszéltünk, kiderült, hogy sok ház körüli munkát végez nap mint nap.

„Hazamegyek 4 órákor, nekiállok főzni, persze van egy szép, aranyos párocskám, aki után takarítani kell. Tehát rosszabb, mint egy kisgyerek... aztán őt is el kell látni. Aztán este már hullán esek be az ágyba.”

Ezekre a feladatokra azonban nem mint munkára gondolt, hanem mint gondoskodási kötelességre. Az ő feladata a ház rendben tartása, és az, hogy kiszolgálja a párját. Tehát a tradicionális nemi szerepek jelentősen befolyásolják az otthoni munkamegosztást. A reprodukív munka értéktelennek nyilvánítása, valamint az a gondolat, hogy akik nem vesznek részt fizetett munkában, azok lusták, nemcsak a workfare-politika üzenete, hanem jelen van különböző roma sztereotípiákban is. Williams szerint a faji hovatartozás befolyásolja a munkával és az anyasággal kapcsolatos elvárásokat. Kisebbséghez tartozó nőktől kevésbé elfogadható, hogy ne legyenek aktívak a munkaerőpiacon, amikor gyerekük van (Williams 2010: 93). Hajni úgy érezte, a közmunka lehetőséget adott, hogy a vele kapcsolatos elvárásoknak megfeleljen, és bebizonyítsa, hogy őt nem határozza meg ez a sztereotípia.

A narrációk alapján elmondható, hogy a résztvevők egyfajta limitált kiteljesedést, örömet és elégedettséget éreztek a közmunkában, ami hozzájárult identitásuk kialakításához. Mindez egy olyan kontextusban történik, ahol a női résztvevőknek annyira limitált opcióik vannak az elsődleges munkaerőpiacon, hogy a közfoglalkoztatás a maga kizsákmányoló jellegével is jobb opciónak tűnik, mint más formális, informális munkák a munkaerőpiacon. A közfoglalkoztatás azonban egy zsákutca, hiszen nem kínál méltó kompenzációt és előrelépést a munkájukat jól végző, de hátrányos helyzetben lévőknek.

4.2 Szociális értékek

Az emocionális értékek mellett többen kiemelték, hogy munkájuk által egy közösség részei lehetnek. A kapcsolatok kialakításában is fontos szerepet játszott, hogy a résztvevők közterület-fenntartással vagy zárt térben végezhető munkával foglalkoztak. A fizetett munka lehetőséget ad a társasági élet megélésére (Perrons et al. 2007: 145; Rosso et al. 2010: 92), de ezzel a lehetőséggel azok tudtak élni, akik egy csapatnak voltak a tagjai. Mint azt már korábban említettem, ez inkább a zárt térben végzett munkakörökben fordult elő. Még Zsuzsi is, aki portásként dolgozik, a csapat tagjának érezte magát az egymásrataltságra miatt. Ha valaki másokkal dolgozik együtt, sok esetben tapasztalja a csoporthoz való tartozás érzését, illetve a támogatást, amely értéket ad a munkájának (Lips - Wiersma et al. 2016: 537). A közterület-fenntartással foglalkozók körében magas volt a fluktuáció, és gyakori volt a munkaviszony szaggatottsága. Magdi néni, akinek mindkét fajta közmunkában van tapasztalata, elmondta, hogy a sütödében teljesen egymásra vannak utalva. Ezért ha

beteg, aggódik, hogy a munkatársai boldogulnak-e nélküle. Szerinte a jelenlegi munkája csapatmunkára épül, míg a közterület-fenntartás egyéni munka.

„Ott nem volt az a szoros kötelék, mint itt. Mi egymásra nagyon rá vagyunk utalva. Ha én beteg is vagyok... ha én fel tudok kelni, lábra bírok állni, én nem hagyom az Ildit, mert ő bajba kerülne, ha én nem jövök be. A másik helyen, ha nem jött, nem jött. Attól még a szemetet ugyanúgy össze tudták gereblyézni.”

Tehát Magdi néni szívesen jár be dolgozni a kollégái miatt, ők azok, akik motiválják. Márta – aki a sütödében dolgozott – is elmondta, hogy itt támogatják egymást az emberek. Ha valaki beteg, felhívják, és visznek neki, amit kér. Így a munkahely funkciója a közösségi értékek megosztása, illetve kapcsolatok kialakítása (Isaksen 2000: 99; Lips - Wiersma et al. 2016: 538).

A karitatív szervezetben dolgozó interjúpartnerek sok esetben családi környezetként írták le a munkahelyüket. Hangsúlyozták, hogy nem éri őket megkülönböztetés, ugyanaz vonatkozik rájuk, mint a nem közmunkásként dolgozóakra. Lindát például felvették teljes állásban a szervezethez, így már nem közfoglalkoztatottként dolgozik ott. Elmondása szerint, noha tudják, kik a közmunkások, nem kezelik őket másképp. Jól kijönnek egymással, és szeretnek együtt dolgozni. Ez azt illusztrálja, hogy az emberi kapcsolatok fontosabbak annál, hogy kinek milyen a szerződése, vagy milyen beosztásban dolgozik. A beszélgetésekből az is kiderült, hogy a főnök nemcsak egyszerűen kiosztotta a különböző feladatokat, hanem felajánlott több feladatot is, amelyből választani lehetett. Ezáltal a résztvevők egy csapat tagjának érezték magukat, egyenlőnek a többiekkel.

Sokan lazábbnak írták le a mostani munkakörnyezetüket, mint az előzőt. Kiseb volt a feszültség, nyugodtabbak voltak, örültek, hogy a teljesítménybérrel járó stresszt elkerülték. A főnökkel való kapcsolatuk sokkal közelebb volt, mint az előző munkahelyükön. Magdi néni így írta le a főnökével való viszonyát: *„Máshol nem találkoztam ilyen főnökkel. Nem rándul össze a gyomrom, amikor bejövök, jó ember, nem kiabál velünk, mindig szépen megkér, megdicsér bennünket.”* Elmondta azt is, hogy a pékségben, ahol dolgozott, úgy kezelték az embereket, mintha gépek lennének. Csak a termelés számított. Itt viszont emberként kezelik. Mivel a közfoglalkoztatásnak van egy munkaszocializációs feladata, vannak olyan esetek, amikor nem profittermelés miatt alkalmaznak valakit, ami nagyban befolyásolja a résztvevőkkel kapcsolatos elvárásokat (Gerő – Vigvári 2019). Így némely esetben a munkáltató rugalmasabb tud lenni.

Több résztvevőnek is megromlott az egészségi állapota, és többen hangsúlyozták, hogy a főnökük itt megértőbb és flexibilisebb. Márta és Mariska is elmondta, hogy ha fáradtak, megengedett, hogy leüljenek pihenni. Magdi néni erős kontrasztba állította a versenyszférában alkalmazott bánásmódot a mostanival. Régi főnöke többször is rákiabált, amikor leült, mert nem bírta a munkatempót, mondván „nem azért fizetlek, hogy itt ülj”. A mostani főnöke viszont arra biztatja, hogy figyeljen az

egészségére. Magdi néni megmutatta, hogy egy vérnyomásmérőt biztosítottak neki, és főnöke megkérte, hogy használja, mielőtt beveszi a gyógyszert. A főnökkel kialakított viszony befolyásolja az emberek hozzáállását a munkához (Brun – Dugas 2008: 724). Ezt tükrözi Magdi néni tapasztalata is:

„Jobb a közérzetem. Ha fáradt vagyok, akkor se vagyok fáradt. Hiába van sok [munka], én akkor is megcsinálom, mert ilyen emberekkel vagyok körülveve... Egyszer jöttem ki, és a kapuban azt mondta a főnök, hogy de jó, hogy megtaláltam magát... Én csak néztem rá, de el is fordultam, mert elsírtam magam [elérzékenyülve, könnyes szemmel].”

Ezzel ellentétben Zsuzsi, aki egy önkormányzati iroda portáján dolgozik, sok esetben megkülönböztetve érezte magát, viszont panaszkodni nem mert, félt, hogy elveszíti a munkáját. A közfoglalkoztatási rendszer aránytalanul nagy hatalmat ad a munkáltatók kezébe, hiszen azok akár évekre is ki tudnak tiltani problémásnak ítélt résztvevőket a programból (Bördös 2014; Szikra 2014). Ezzel a közfoglalkoztatás fenntart egy alárendeltséget, és a kizsákmányolás eszközévé válik. Zsuzsi esete pontosan erre hívja fel a figyelmet. A résztvevők úgy érezték, hogy a munkájuk által egy közösség részesei lehetnek, de ettől még a közfoglalkoztatás bizonytalan jellege változatlan, az interjúalanyok nem tudták megválaszolni, hogy meddig maradhatnak jelenlegi pozíciójukban. Tehát a workfare-politika nem biztosít hosszú távú megoldást azokra a problémákra, amelyek miatt a résztvevők kiszorulnak az elsődleges munkaerőpiacról.

Összegzés

A magyar közfoglalkoztatási programok eredménytelennek bizonyultak az álláskeresők versenyszférába való visszaillesztésében. A közmunkaprogramban a résztvevők egy speciális jogviszony alá tartoznak, így nem vonatkozik rájuk a minimálbér. Annak ellenére, hogy a közfoglalkoztatás fix időtartamú, sokszor váratlanul félbeszakad. Mindezek miatt a közfoglalkoztatási rendszer egy bizonytalan formájú munkalehetőségnek tekinthető, és hozzájárul a munkaerőpiac dualizációjához. Egy olyan másodlagos piacot teremt, ahol rosszabbul fizető és bizonytalanabb munkák vannak, és ahol a nőket, illetve a kisebbségek tagjait gyakrabban alkalmazzák. A fent említett hátrányok ellenére a női közfoglalkoztatottak aránya folyamatosan növekedik az utóbbi években. Ez a megfigyelés különböző kérdéseket vet fel arról, hogy miért maradnak a nők gyakrabban a közmunkaprogramokban, mint a férfiak. Milyen előnyt nyújt a program a nők számára, amelyet a férfiak nem tartanak ugyanolyan fontosnak?

A kutatás alapján elmondható, hogy a női résztvevők a közfoglalkoztatást egy stratégiának tartják, amely segíti őket, hogy elérjék a munka és a magánélet „egyensúlyát”. A kiszámítható, 8-tól 4-ig tartó munkarendnek köszönhetően a nők el tud-

ják vinni a gyerekeiket az óvodába vagy az iskolába, illetve el tudnak menni értük délután. A közfoglalkoztatás egy másik előnyét a fizetett szabadsághoz kötötték a résztvevők. A közmunkásoknak lehetőségük van szülési szabadságra menni, és utána vissza tudnak térni a munkahelyükre, ami az előző állásukban, a versenyszférában vagy az informális szektorban nem volt lehetséges. A betegszabadság és a fizetett szabadság segítséget jelentett a gyermekek betegsége esetén.

Mivel ezek a feltételek nem érhetőek el az alacsony végzettségű, gondoskodó feladatokkal rendelkező nők számára, ezért ők a közfoglalkoztatási rendszerbe sodródnak. Így a közfoglalkoztatási rendszer elősegíti a nők kizárását az elsődleges munkaerőpiacról, ahol az ideális munkavállaló erős ellentétben áll a tradicionális női nemi szereppel. Az, hogy a résztvevők képesek voltak pozitív emocionális és szociális értékeket kötni a közmunkához, illetve egy pozitív képet kialakítani magukról, azt tükrözi, hogy a limitált opcióik közül mennyire felértékelődik számukra a közfoglalkoztatás.

A közfoglalkoztatási rendszer azonban nem nyújt hosszú távú megoldást, és nem csökkenti a résztvevők kiszolgáltatottságát, mert állami támogatás nélkül könnyen megszűnhet a munkájuk. A közmunkaprogram hozzájárul a nők kizárásához az elsődleges munkaerőpiacon, és ezáltal egy olyan másodlagos munkaerőpiac részesei lesznek, ahol alacsonyabb bérű, bizonytalanabb munkák dominálnak. A közfoglalkoztatás elnöiesedésével ezt a fajta munkát egy új típusú rózsaszíngalléros (pink-collar) munkának tekinthetjük.

Ezenfelül a workfare-politika és -diskurzus leértékeli a fizetetlen munkát, és a munkaerőpiacon való részvételt várja el a nőktől. Ezt a gondolatot láthatóan internalizálták a résztvevők, hiszen értékesnek ítélték a fizetett munkát a fizetetlen munkával szemben. Egy ilyenfajta diskurzus megerősíti azokat a véleményeket, amelyek szerint a gyereknevelés és a háztartásvezetés kizárólag a nők feladata. Ezáltal a nemi szerepek változatlanul meghatározzák az otthoni munkamegosztást, és ez közvetlenül befolyásolja a nők munkalehetőségeit, hiszen eltérő pozíciókba irányítja a férfi és a női munkavállalókat. A közfoglalkoztatás a fizetett és fizetetlen munka kettős terhét rója a nőkre ahelyett, hogy a strukturális problémákat kezelné, és jobb munkakörülményeket teremtené a munkaerőpiacon. Az interjúkban ritkán említették a férfiakat, ami arra utalt, hogy ők nem részesei az otthoni, illetve a gondoskodási feladatok megoldásának. Tehát a közmunka nem kérdőjelezi meg a strukturális és a kapcsolati tényezőket, amelyek a munka és a gondoskodás döntését befolyásolják (Crompton et al. 2007: 6), helyette inkább az egyéni felelősséget hangsúlyozza.

Abstract: The study assesses the reasons behind female public work employment and the perceived benefits and disadvantages of the program within Hungary. It addresses the difference between men's and women's experience and the reasons why women in a specific structural, relational and circumstantial context find public work attractive. The study is based on interviews I have conducted with 15 public workers and three managers in two different cities, one in Pest county and another one in Komárom-Esztergom county. The interviews demonstrate that female public work participants use their job as a strategic tool to achieve work-life balance in a time when the labor market is characterized by rigid work

arrangements. However, this strategy allows women to continue to bear the double burden of paid and unpaid work instead of improving the conditions within the labor market for both sexes. In this way, public work becomes a tool that reinforces labor market discrimination and exploitation. With the increased ratio of women in public work, it becomes a new type of pink-collar employment that tolerates women's domestic duties just like most of the jobs where women are overrepresented. Despite the precarity that surrounds the job, women are able to derive emotional, social, and financial gains from it. This is because their options are so limited that public work is overappreciated. As the meaning of work for men is related to their provider role and to the identity they gain through their profession, for them public work is a means to material benefits and does not provide meaning or fulfillment.

Keywords: active labor market policy tools, workfare, gender, work, labor market inequalities

Irodalom

- Acker, J. (1990): Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations. *Gender & Society*, 4(2): 139–158. <https://doi.org/10.1177/089124390004002002>
- Acosta, P. A. – Olfindo, R. (2016): *Workfare for Whom? A Critical Assessment of Workfare Programs in the Philippines*. World Bank Social Protection Policy Note 12. Washington, D. C. : World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/174171484213399426/Workfare-for-whom-a-critical-assessment-of-workfare-programs-in-the-Philippines> (utolsó letöltés: 2020. 12. 21.)
- Albert F. (2015): *Public works in Hungary: an efficient labour market tool?* European Social Policy Network Flash Report 2015/35. Brussels: European Commission.
- Belügyminisztérium (2017): Beszámoló a 2016. évi közfoglalkoztatásról. Budapest: Belügyminisztérium. https://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/4/8e/e1000/Besz%C3%A1mol%C3%B3_2016_170713.pdf (utolsó letöltés: 2020. 12. 21.)
- Belügyminisztérium (2019): Havi tájékoztató a közfoglalkoztatás alakulásáról. 2019. december. Budapest: Belügyminisztérium. https://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/7/5f/82000/Havi%20jelent%C3%A9s_2019_dec_%28port%C3%A1ll%29.pdf (utolsó letöltés: 2020. 12. 21.)
- Besley, T. – Coate, S. (1992): Workfare versus Welfare: Incentive Arguments for Work Requirements in Poverty- Alleviation Programs. *The American Economic Review*, 82(1): 249–261. <https://doi.org/10.22004/ag.econ.268349>
- Bördös K. (2014): A közfoglalkoztatás intézményi környezete – történeti áttekintés. In Fazekas K. – Varga J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök, 2014*. Budapest: MTA KRTK KTI, 66–75.
- Brumley, K. M. (2014): The Gendered Ideal Worker Narrative: Professional Women's and Men's Work experiences in the new economy at a Mexican Company. *Gender & Society*, 28(6): 799–823. <https://doi.org/10.1177/0891243214546935>
- Brun, J. – Dugas, N. (2008): An analysis of employee recognition: Perspectives on human resources practices. *The International Journal of Human Resource Management*, 19(4): 716–730. <https://doi.org/10.1080/09585190801953723>

- Busch I. – Lakatos J. (2017): A közfoglalkoztatásban dolgozó nők főbb jellemzői. In Fazekas K. – Szabó-Morvai Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör, 2017*. Budapest: MTA KRTK KTI, 194–196.
- Cazes, S. – de Laiglesia, J. R. (2015): Temporary contracts and wage inequality. In Berg, J. (ed): *Labour markets, institutions and inequality: Building just societies in the 21st century*. Geneva: ILO, 147–184.
- Correll, S. J. – Benard, S. – Paik, I. (2007): Getting a Job: Is There a Motherhood Penalty? *American Journal of Sociology*, 112(5): 1297–1339. <https://doi.org/10.1086/511799>
- Crompton, R. – Lewis, S. – Lyonette, C. (2007): Introduction: The Unravelling of the ‘Male Breadwinner’ Model – and Some of its Consequences. In Crompton, R. – Lewis, S. – Lyonette, C. (eds.): *Women, men, work, and family in Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 1–16.
- Cseres-Gergely Zs. – Molnár Gy. (2014): Munkapiaci helyzet a közfoglalkoztatásból való kilépés után. In Fazekas K. – Varga J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör, 2013*. Budapest: MTA KRTK KTI, 143–153.
- Eichhorst, W. – Kaufmann, O. – Konle-Seidl, R. (2008): Bringing the Jobless into Work? An Introduction to Activation Policies. In Eichhorst, W. – Kaufmann, O. – Konle-Seidl, R. (eds.): *Bringing the Jobless into Work? Experiences with Activation Schemes in Europe and the US*. Berlin: Springer, 1–16.
- EMMI (2014): Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia II.: tartósan rászoruló – szegény családban élő gyermekek – Romák (2011–2020). http://www.kormany.hu/download/1/9c/20000/Magyar%20NTFS%20II%20_2%20mell%20NTFS%20II.pdf (utolsó letöltés: 2020. 12. 21.)
- Gerő M. – Vigvári A. (2019): Közfoglalkoztatás, redisztribúció és helyi hatalom. *Esély*, 2019(2): 3–30.
- Gill, K. – Greene, A. (2015): *Theorizing patterns of labour market segregation and inequality. The Dynamics of Managing Diversity: A critical approach*. London: Taylor and Francis, 57–84.
- Guerreiro, M. – Pereira, I. (2007): Women’s Occupational Patterns and Work-Family Arrangements: do National and Organisational Policies Matter? In Crompton, R. – Lewis, S. – Lyonette, C. (eds.): *Women, men, work, and family in Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 190–209.
- Hochschild, A. (1997): The Time Bind: Our homes are invaded by the time pressures of work, while the workplace has become a surrogate home. *WorkingUSA*, 1(2): 21–29. <https://doi.org/10.1111/j.1743-4580.1997.tb00019.x>
- Hochschild, A. – Machung, A. (1989): *The Second Shift*. New York: Viking Penguin.
- Isaksen, J. (2000): Constructing Meaning Despite the Drudgery of Repetitive Work. *Journal of Humanistic Psychology*, 40(3): 84–107. <https://doi.org/10.1177/0022167800403008>
- Kálmán J. (2014): A közfoglalkoztatási programok háttere és nemzetközi tapasztalatai. In Fazekas K. – Varga J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör, 2014*. Budapest: MTA KRTK KTI, 42–58.

- Keller J. – Kovács K. – Rácz K. – Swain, N. – Váradi M. (2016): Workfare Schemes as a Tool For Preventing the Further Impoverishment of the Rural Poor. *Eastern European Countryside*, 22(1): 5–26. <https://doi.org/10.1515/eec-2016-0001>
- Kelly, E. L. – Ammons, S. K. – Chermack, K. – Moen, P. (2010): Gendered challenge, gendered response: Confronting the ideal worker norm in a white-collar organization. *Gender & Society*, 24(3): 281–303. <https://doi.org/10.1177/0891243210372073>
- Kildal, N. (2001): *Workfare tendencies in Scandinavian welfare policies*. Geneva: International Labor Office.
- Kluve, J. – Schmidt, C. M. – van Ours, J. C. – Vandenbussche, H. (2002): Can Training and Employment Subsidies Combat European Unemployment? *Economic Policy*, 17(35): 409–448. <https://doi.org/10.1111/1468-0327.00093>
- Közfoglalkoztatás (2017): *A közfoglalkoztatás átalakítása*. <https://kozfoglalkoztataskormany.hu/a-kozfoglalkoztataskormanyhu> (utolsó letöltés: 2020. 12. 21.)
- Közfoglalkoztatás (2020): *Közfoglalkoztatási Portál*. <http://kozfoglalkoztataskormany.hu> (utolsó letöltés: 2020. 12. 21.)
- KSH (2011): 2011. évi népszámlálás. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/teruleti_adatok (utolsó letöltés: 2020. 12. 21.)
- Lewis, S. (1996): Rethinking employment: an organizational culture change framework. In Lewis, S. – Lewis, J. (eds.): *The Work-Family Challenge: Rethinking Employment*. London: Sage, 1–19.
- Lewis, S. (2001): Restructuring workplace cultures: the ultimate work-family challenge? *Women in Management Review*, 16(1): 21–29. <https://doi.org/10.1108/09649420110380256>
- Lips-Wiersma, M. – Wright, S. – Dik, B. (2016): Meaningful work: differences among blue-, pink-, and white-collar occupations. *Career Development International*, 21(5): 534–551. <https://doi.org/10.1108/CDI-04-2016-0052>
- Lødemel, I. – Trickey, H. (2001): *'An Offer You Can't Refuse': Workfare in International Perspective*. Bristol: The Policy Press.
- MacDonald, R. (2009): Precarious work: Risk, choice and poverty traps. In Furlong, A. (ed.): *Handbook of Youth and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas*. London: Routledge, 167–175.
- Mandel, H. – Semyonov, M. (2006): A Welfare State Paradox: State Interventions and Women's Employment Opportunities in 22 Countries. *American Journal of Sociology*, 111(6): 1910–1949. <https://doi.org/10.1086/499912>
- Martin, J. P. – Grubb, D. (2001): What works and for whom: A review of OECD countries' experiences with active labour market policies. *Swedish Economic Policy Review*, 8: 9–56. <https://doi.org/10.2139/ssrn.348621>
- Messing V. (2013): Active labor market policies with an impact potential on Roma employment in five countries of the EU. NEUJOBS Working paper No. 19.2. Budapest: NEUJOBS.
- Perrons, D. – McDowell, L. – Fagan, C. – Ray, K. – Ward, K. (2007): Gender, Social Class and Work-Life Balance in the New Economy. In Crompton, R. – Lewis, S. –

- Lyonette, C. (eds.): *Women, men, work, and family in Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 133–151.
- Rosso, B. D. – Dekas, K. H. – Wrzesniewski, A. (2010): On the meaning of work: A theoretical integration and review. *Research in Organizational Behavior*, 30: 91–127. <https://doi.org/10.1016/j.riob.2010.09.001>
- Szikra D. (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 24(5): 486–500. <https://doi.org/10.1177/0958928714545446>
- Tardos K. (2015) *Halmozódó diszkrimináció. Kirekesztés és integráció a munkaerőpiacon*. Szeged: Belvedere.
- Utrata, J. (2011): Youth Privilege: Doing Age and Gender in Russia’s Single-Mother Families. *Gender & Society*, 25(5): 616–641. <https://doi.org/10.1177/0891243211421781>
- Wacquant, L. (2009): *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
- Wall, K. (2007): Main Patterns in Attitudes to the Articulation Between Work and Family Life: a Cross-National Analysis. In Crompton, R. – Lewis, S. – Lyonette, C. (eds.): *Women, men, work, and family in Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 86–115.
- Williams, J. C. (2000): *Unbending gender: why family and work conflict and what to do about it*. New York: Oxford University Press.
- Williams, J. C. (2010): *Reshaping the work-family debate: why men and class matter*. Cambridge: Harvard University Press.
- Williams, C. L. – Muller, C. – Klansky, K. (2012): Gendered Organizations in the New Economy. *Gender & Society*, 26(4): 549–573. <https://doi.org/10.1177/0891243212445466>
- Wrzesniewski, A. – Dutton, J. E. (2001): Crafting a Job: Revisioning Employees as Active Crafters of Their Work. *The Academy of Management Review*, 26(2): 179–201. <https://doi.org/10.5465/amr.2001.4378011>

Hova tovább a nemválaszókkal?

A European Social Survey alapján végzett módszertani kísérlet eredményei

Szeitl Blanka – Tóth István György

szeitl@tarki.hu, toth@tarki.hu

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.5>

Beérkezés: 2020. 03. 19.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 07. 08.

Elfogadás: 2020. 08. 27.

Összefoglaló: A társadalomkutatási célú empirikus adatfelvételek egyik legnagyobb kihívása a csökkenő válaszadási hajlandóság. A probléma nem csak Magyarországon, nem csak egyik vagy másik vizsgálsorozatban jelentkezik, és nem is egyik vagy másik adatfelvétel céghez kötődik. Mivel a részvétel és az elutasítás nem véletlenszerűen oszlik el a vizsgált populációkban, a megvalósult adatfelvételek interpretációjához és validitásának értékeléséhez elengedhetetlen, hogy többet tudjunk a nemválaszoló társadalmi-gazdasági karakteréről. Cikkünkben egy ezzel kapcsolatos kutatásról számolunk be. Alapkérdésünk az, hogy miképpen jellemezhetők a nem vagy nehezen elérhető csoportok, és hogyan lehet/érdemes változtatni az adatfelvételi eljárásokon ahhoz, hogy jobb legyen az elérés. Kutatásunk Magyarországon hiánypótló, „re-contact” típusú adatfelvétel; a European Social Survey 8. hullámának eredeti, kiinduló címlistájához ismét visszamentünk egy rövid kérdőívvel, és megvizsgáltuk, hogy az ismétlés mennyire hoz más eredményeket az első vizsgálatához képest. A mindkét felmérésben sikeresen lekérdezett címek aránya 25,7%, a mindkét felmérésben elérhetetlen (no-contact) válaszadók aránya 6,5%, a stabilan válaszmegtagadóké 11,3% volt. Kutatásunk egyértelműen bizonyította, hogy egy adott vizsgálat sikertelen eseteit nem szabad „reménytelennek” tekinteni, hiszen az ő körükben is majdnem akkora volt a második körös elérés, mint amekkora magában a fő vizsgálatban volt (38,3 százalék a 41,1 százalékhoz viszonyítva). Az elérhetetlenség és a nemválaszolás meghatározói között a megkérdezettek társadalmi-gazdasági jellemzőit, az adott címekhez tartozó települési-lakókörnyezeti jellemzőket és az adatfelvételi apparátus jellemzőit vizsgáltuk, utóbbi két tényezőcsoport változóit pedig közvetlenül a kérdőív válaszhaihoz kapcsoltuk. Eredményeink alapján az újra elérés sikerességét a demográfiai jellemzők mellett terepmunka-specifikus tényezők is befolyásolják, az általános elérési esélyeire pedig a települési lejtő mellett a lakókörnyezet fizikai állapota is lényegi hatást gyakorol. Vizsgálatunk utal arra is, hogy a nemválaszolás mintázatait a mintavétel során nem figyelembe vehető pszichológiai tényezők is befolyásolják: ilyen hatásra utal például az objektív anyagi helyzet és annak szubjektív értékelése között talált sajátos interakciós hatás. Cikkünk végén a tanulások mellett további kutatási irányokra és konkrét adatfelvételi technikákra is javaslatot teszünk.

Kulcsszavak: empirikus felmérések, nemválaszolás, torzítás

Bevezetés

Anélkül, hogy részletesen érvelnénk emellett, adottnak vesszük, hogy az empirikus társadalomtudomány műveléséhez empirikus lakossági adatfelvételekre az adminisztratív adatok és a „big data” alkalmazások széles körű elterjedésének időszakában is szüksége van – és lesz is. Efféle vizsgálatok során mintát kell vennünk a teljes populációból vagy annak a kutatás szempontjából releváns alcsoportjából. Ennek során feltételezzük azt, hogy az általunk használt kiválasztási algoritmusok segítségével reprezentatív mintához jutunk, így az adatokból származó becsléseinket a teljes kiválasztott népességre (országosan reprezentatívnak szánt felvételek esetén például a magyar lakosságra) általánosíthatjuk.

Az elmúlt 20 évben azonban folyamatosan és jelentősen növekszik azoknak az aránya, akiket egy adatgyűjtés során a kérdezők nem tudnak elérni, vagy a kiválasztott személy megtagadja a válaszadást. Habár az adatok súlyozási és utólagos rétegezési eljárásokkal javíthatóak, egyre kevésbé beszélhetünk reprezentatív, általánosítható felmérésekről. Noha a szakmai érdeklődés megvan a minta sikertelen részére vonatkozó információk iránt, kevés tényleges, kvantifikálható empirikus ismeretünk van a „kimaradók” társadalmi jellemzőit illetően. Márpedig erre az információra nagy szükség lenne az adatfelvételek érvényességének és megbízhatóságának megítéléséhez is. Az érvényességen egyfelől a kutatási kérdés megfelelő operacionalizálását értjük, vagyis azt, hogy a kérdőív megalkotásával valóban arra a kérdésre kapunk-e választ, amire szeretnénk. A kutatás egészének érvényességi köre pedig arra ad választ, hogy *tekinthető-e az adatfelvétel érvényesnek a teljes lakosságra, vagy az adatfelvételi torzítások, vagy tágabb értelemben a reprezentativitás sérülése miatt szűkebb ez az érvényességi kör.* Az adatok megbízhatósága azt jelezheti, hogy mennyire stabilak az eredményeink, azaz mennyire lehetünk biztosak abban, hogy adott értékek nem a véletlen művei, vagyis egy ismételt vizsgálat eredményei (valamilyen statisztikai valószínűséggel) *ugyanezeket az eredményeket adnák.*

A Tárki Társadalomkutatási Intézet által 2017-ben indított, az NKFIH által támogatott¹ survey-módszertan témájú alapozó pilotkutatás a válaszadás és nem válaszadás meghatározóinak vizsgálatát célozta azzal a reménnyel, hogy ezzel hozzájárulunk az érvényességi kör, illetve az adatok megbízhatóságának elemzéséhez is. A kutatás különlegessége az úgynevezett „re-contact” design, amely egy korábbi kutatás újbóli, megismételt felkeresését jelenti. Módszertani szempontból éppen ez ad lehetőséget arra, hogy az adatfelvételi kérdések állandóságára és stabilitására választ adhassunk, továbbá mélyebben vizsgálhassuk a sikertelenséget befolyásoló tényezőket.²

1 Az NKFI Alapból (OTKA) támogatott kutatás, szerződési azonosítószám: K 125162, a kutatás címe: Megközelíthetetlen csoportok, vizsgálata – Pilot kutatás az empirikus felmérésekből kimaradó elérhetetlen, vagy válaszmegtagadó népességről, azok speciális feltérképezésével.

2 A kutatás zárótanulmánya itt található: https://tarki.hu/sites/default/files/2020-03/OTKA_kut_besz_megkozelihtetetlen_csoportok.pdf; a módszertani dokumentáció és az adatállomány elérhető a Tárki Adatbankból: www.tarki.hu/adatbank.

Cikkünkben ennek a kutatásnak az eredményeit ismertetjük. Az adatfelvételek megbízhatóságát a kutatás sikerességi eredményeivel, illetve ezek különböző csoportokra vett bontásaival vizsgáljuk meg, majd a nemválaszolók jellemzésére összetett, többváltozós modellt építünk és tesztelünk. Előbb rövid kitekintést adunk a nemzetközi és a magyarországi nemválaszolási trendekről, majd bemutatjuk a kutatás szerkezetét és az adatfelvételi dizájnt. Ezután ismertetjük a kapott eredményeket külön a megbízhatóság és külön a nemválaszolók jellemzésével, majd összegezzük a konklúzióinkat.

Nemválaszolási trendek itthon és külföldön

A „unit-nonresponse” (általános nemválaszolás), vagyis a mintába választott háztartás vagy személy lekérdezésének sikertelensége világszerte növekszik a survey-felmérések körében.³ A unit-nonresponse jellemzően a sikertelen kapcsolatfelvételtől (a háztartás nem érhető el), a válaszmegtagadásból (a háztartást eléri, de megtagadja a felmérésben való részvételt), illetve a válaszképtelenségből (a háztartással sikerül kapcsolatba lépni, válaszolna is a felmérésre, de például egészségügyi problémák miatt nem tud) áll össze (Osier 2016). Az általános nemválaszolás emelkedésével az adatfelvételi folyamatok nehezebbé, lassúbbá, költségesebbé és munkaigényesebbé válnak, a jelenség tehát jelentősen rontja az adatfelvételi procedúrák pontos elvégezhetőségét és hatékonyságát. A nemválaszolás ezen túl az adatok minőségére is hatással van, hiszen a lakosság felmérésre nyitott és elutasító része között alapvető eltérések is lehetnek. Egy magas nemválaszolási eredménnyel záródott kutatás adataira alapozott becslések ezért torzítottak lehetnek, és az általános következtetéseket sem lehet a teljes népességre vetíteni (Osier 2016). Az 1990-es években 3-12 százalékponttal emelkedett a unit-nonresponse – hat amerikai népszámlálási iroda által készített – felmérések során, és 2013-ra a válaszadási arány csaknem 35 százalékra esett (Meyer et al. 2015). Az utóbbi évtizedekben olyan nemzetközi szintű tendencia bontakozott ki, amely alapjaiban ingatja meg a survey-típusú felmérésekből származó adatok segítségével végzett statisztikai becslések pontosságát. Ez pedig az előbb említett nemválaszolás növekedése (Beullens et al. 2018; Blom 2008; Blom et al. 2008; de Heer 1999; de Leeuw – de Heer 2002; de Leeuw et al. 2018; Stoop et al. 2010), amely a nemzetközi felmérések harmonizálhatóságát is veszélybe sodorja (Boros 2020).

Az International Social Survey Programme (ISSP) nemzetközi adatfelvételeinek átlagos válaszadási aránya az 1996–2000 közötti időszakban 69 százalékos volt, ami a következő ötéves periódusokban 58, 53 és 49 százalékra csökkent, 2016-ban pedig mindössze 44 százalékos volt. Az országok közötti szórás természetesen óriási, de a csökkenő trend általánosnak mondható. A European Social Survey rendkívül nagy figyelmet szentel a min-tavételre, valamint az adatfelvételi protokollok betartására, és mégis, a csökkenő trend az ESS-vizsgálatok esetében is kimutatható. Bár az ESS 2002 és 2006 között némileg tudta

³ A survey-felmérések esetében használatos teljesülési és sikerességi ráták hivatalos definícióit az AAPOR (American Association for Public Opinion Research) nyilvánosan is elérhető dokumentációi is tartalmazzák: https://www.aapor.org/AAPOR_Main/media/publications/Standard-Definitions20169theditionfinal.pdf

növelni a válaszadási arányát, 2006-tól folyamatos csökkenés figyelhető meg; összességében 60 százalékról 54,5 százalékra csökkent a válaszadási arány 2016-ra (Boros 2020).

Az általános értelemben vett nemválaszolás is, illetve a meg nem találás és a válaszmegtagadás külön-külön is erősödött az elmúlt 20 évben Magyarországon: míg 1996-ban a kiválasztott háztartások 16 százaléka nem volt hajlandó válaszolni egy opcionális blokkra a mikrocenzus során (Havasi 1997), 2016-ban már lényegesen alacsonyabb válaszadási arányokat tapasztaltak⁴. A KSH *Miből élünk?* címmel folytatott háztartási fogyasztási és vagyonzvizsgálatában a 2014-es hullám mintegy 35 százalékos válaszadási arányt eredményezett (Simon–Valentiny 2016), amelyet a következő hullámban körülbelül negyven százalékra sikerült emelni (MNB 2019).⁵ A Társi Háztartás Monitor vizsgálataiban az 1999-es 58 százalékról 2005-re 48 százalékra, 2012-re 41 százalékra, 2015-re pedig 39 százalékra esett a válaszadási arány (Társi 2016).

A csökkenő válaszadástól fakadó problémát orvosolhatjuk azzal, ha nagyobb „bruttó” mintát választunk ki az elérni kívánt „nettó” mintaméret teljesítéséhez, illetve azzal, ha speciális súlyozási eljárásokat alkalmazunk. A csökkenő válaszadási arány tendenciája azonban a felmérések reprezentativitása szempontjából is komoly torzításokhoz vezet. A unit-nonresponse csak és kizárólag akkor nem befolyásolja az adatok megbízhatóságát, ha véletlenszerű, tehát ha minden mintába kerülő személy azonos valószínűséggel lesz válaszmegtagadó. Ezt viszont nehéz vizsgálni, mivel általában csak korlátozott információval rendelkezünk a nemválaszolóok jellemzőiről, így az összehasonlítás gyakran lehetetlen. Továbbmenve: ha a nemválaszolóok alapvető dimenziók – például nem, életkor és földrajzi hely – alapján közel megegyezőnek is látszanak, ez nem jelenti azt, hogy ezek a csoportok hasonlóak más dimenziók mentén is, például a kormányzati programokban való részvételi hajlandóság, a társadalmi hozzáállás, a pártpreferenciák stb. szerint (Meyer et al. 2015). Az eddig rendelkezésre álló eredmények alapján szinte mindig egyértelmű, hogy a unit-nonresponse nem véletlenszerű: 1996-ban az átlagos 16 százalékos nemválaszolási arányhoz képest Budapesten (28 százalék), a leginkább iskolázottak (30 százalék) és a jó anyagi helyzetben élők körében (34 százalék) mérték a legmagasabb nemválaszolási arányt (Havasi 1997). A nemválaszolóok leggyakrabban olyan alapvető demográfiai jellemzők mentén írhatóak körül, mint a településméret, a foglalkoztatottság, a háztartásméret, a nem és az életkor⁶. Ezekben felül pedig olyan attitűddimenziók is szóba

4 A mikrocenzus esetében mindez nem könnyen számítható ki. Mindenesetre a rétegződéskiegészítő felvétel mintakeretét adó 88021 címen összesen 55930 háztartás (63,5%) lekérdezése valósult meg. Ezen felül volt a háztartásokon belüli meghíúsulás (12702 személy, lásd KSH 2018: 27), valamint azt is tekintetbe kell venni, hogy magán az (egyébként kötelező) alapmintán belül is volt meghíúsulás (a kiinduló minta 91%-a valósult meg, KSH 2017: 38). Összességében tehát – háztartások szintjén – a 2016-os, rétegződéssel foglalkozó opcionális blokk háztartási szinten számolt megvalósulása $91 \cdot 63,5 = 57,8$ százalékosra tehető. Az egyéni szintű megvalósulás ennél alacsonyabb – de a rendelkezésre álló adatokból nem tudjuk pontosan rekonstruálni.

5 A közlemény szerint „a kérdezőbiztosok 15 ezer háztartást kerestek föl, és a felkeresett háztartások közül majdnem 6 ezer választott” (MNB 2019: 2).

6 Korábbi egyszerű, leíró elemzésekkel olyan eredményeket tapasztaltunk, mint hogy a sikertelen megkeresések (válaszmegtagadás és/vagy no-contact) aránya a település méretével folyamatosan növekszik; az átlagosnál nagyobb települések esetén a nem válaszadás mindkét nem esetében nagyjából egyforma arányban fordul elő, de a kisebb települések esetében inkább a nők körében magasabb; a háztartás létszáma (vagy nagysága) jelentősen befolyásolja a no-contact arányát (minél nagyobb a háztartás létszáma, annál nagyobb a valószínűsége, hogy valamelyik háztartástaggal sikerül kapcsolatba lépni), és így a növekvő háztartáslétszám a nem válaszadás arányát is csökkenti (saját számítások a Társi 2015-ös monitorvizsgálata alapján).

jöhetnek, mint a társadalmi izoláltság⁷ (Goyder 1987; Groves–Couper 1988), az általános bizalmatlanság⁸, az érdektelenség vagy az időhiány.

A kutatás szerkezete

A „re-contact” dizájn azt jelenti, hogy egy korábbi adatfelvételt megismétlünk, és függetlenül attól, hogy az adott kutatásban kijelölt cím sikeres vagy sikertelen megkereséssel zárult, az új hullámban minden korábbi szabályt betartva új felkereséseket rögzítünk. A „re-contact” szerkezetű kutatások tehát tulajdonképpen első és második adatfelvételi hullámra oszthatók, ahol az adatfelvétel első hulláma a kiinduló adatfelvétel, a második hullám pedig az újra felkeresés, azaz maga a „re-contact”. Az ilyen típusú kutatások első számú kutatási kérdése az, hogy mennyiben sikerül a második hullámban reprodukálni az első adatfelvételi hullám eredményeit (válaszadási arányok, a kérdezőbiztosok sikerességi mutatói, a kérdőív kérdéseire adott válaszok megoszlása stb.), azaz mennyire tekinthető megbízhatónak maga az adatfelvételi módszer, illetve a kutatás érdemi eredménye.

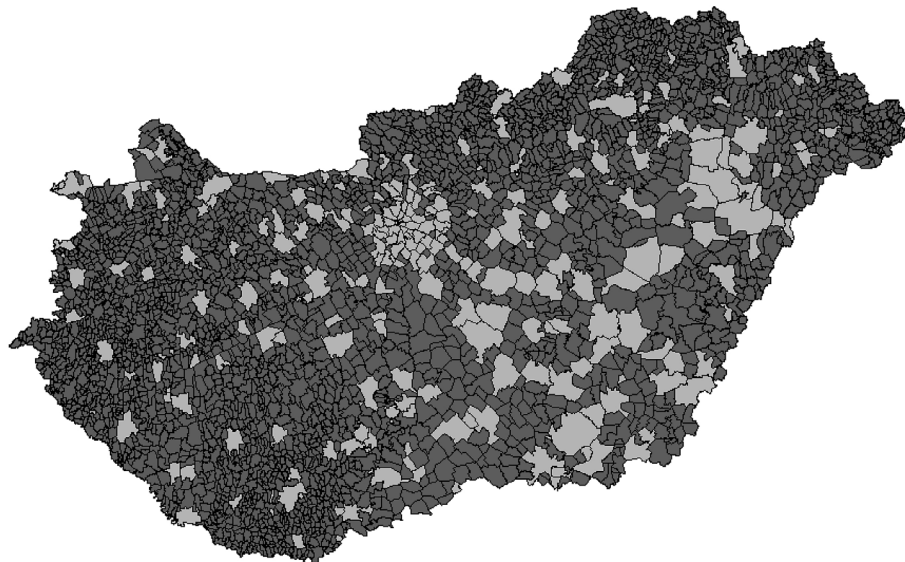
Kutatásunkban első adatfelvételi hullámnak a European Social Survey 8. magyarországi hullámát választottuk, amely egy nagyjából négyezer (pontosan: 3954) kiinduló címmel dolgozó országos reprezentatív kutatás volt⁹. A második hullám során ennek a címbázisnak a 75 százalékát kerestük fel újra, azaz 3000 címet. Az országos lefedettséget az 1. ábra mutatja.

7 A feltételezés szerint azok a személyek, akik jobban be vannak integrálva a társadalomba (azt gondolják, hogy fontos a véleményük, szociálisan aktívak, hatást gyakorolnak a kisebb/nagyobb környezetükre, illetve sokféle dolgot csinálnak), nagyobb valószínűséggel válaszolnak a megkeresésekre.

8 A társadalmi intézményekbe vetett és az általános bizalom állapota két szempont alapján is kapcsolódik a nemválaszolási mintázatokhoz: egyrészt azzal, hogy a kérdezőbiztosnak sikerül-e kapcsolatba lépnie a kijelölt személlyel/háztartással, tehát be tud-e jutni a házba/lakásba, másrészt pedig a vélemény megosztásával kapcsolatban, ami a valós és őszinte válaszok csökkenését jelenti.

9 Maga az adatfelvétel a közvélemény-kutatásokra vonatkozó szabályozásoknak maradéktalanul eleget tett. A válaszadók külön GDPR-nyomtatványon, saját aláírásukkal igazolták azt, hogy önkéntesen vesznek részt a felmérésben, válaszaikat pedig egy – a saját nevüket és személyes adataikat nem tartalmazó – külön adatbázisban kezeltük. A re-contact adatok összekapcsolását az ESS-kutatás eredményeivel kizárólag az anonimizált adatbázisokkal tettük meg, így a válaszadók személyazonossága sem a korábbi, sem a második adatfelvételi hullámban adott válaszaikkal nem beazonosítható.

1. ábra: Az ESS 8. magyarországi hullámának, illetve a „re-contact” felmérésnek a területi lefedettsége (térkép a mintába került településekről – zöld színnel jelölve)

Forrás: saját szerkesztés

A második hullám során az volt a legfontosabb szempont, hogy lehetőleg minden technikai részletet, kérdezői és általános értelemben vett adatfelvételi szabályt pontosan ugyanúgy valósítsunk meg, mint az első hullám esetében tettük, hiszen ez az összehasonlíthatóság miatt kulcsfontosságú. Minden kijelölt címet fel kellett keresni a kérdezőbiztosoknak függetlenül attól, hogy az előző hullámban sikeres vagy sikertelen volt az adott válaszadó¹⁰. A második hullám során az első hullám kérdőívének egy átdolgozott verziójával kérdeztünk: számos releváns demográfiai és attitűdre vonatkozó kérdést megtartottunk, amelyeket az intézményekbe vetett, illetve az általános bizalommal kapcsolatos kérdésekkel egészítettünk ki¹¹.

A sikeresség és a sikertelenség szempontjából a két hullám együttes eloszlását az 1. táblázat tartalmazza.

¹⁰ Az adott válaszadó a korábban kiválasztott konkrét személyt jelenti. Tehát nem csak ugyanazt a háztartást kellett a kérdezőknek felkeresniük, hanem pontosan ugyanazt a személyt. A két felmérés között nagyjából 1 év telt el, a felkeresések száma pedig mindkét kutatás esetében minimum 3 volt (ebből legalább egynek délelőtt és legalább egynek hétvégén kellett megtörténnie).

¹¹ A kutatás részleteiről lásd Szeitl–Tóth 2020.

1. táblázat: Az összes megkeresés együttes megoszlása (%)

	2. hullám, sikertelen minta	2. hullám, sikeres minta	Nem része a 2. hullám mintájának	Összesen
1. hullám, sikertelen minta	27,6	17,1	14,2	58,9
1. hullám, sikeres minta	11,7	19,5	9,9	41,1
Összesen	39,3	36,6	24,1	100,0

Az első hullám mintájának 24,1 százalékát, 954 esetet (költségkorlátok miatt) nem vettük be a második hullámba. Ebből 392 olyan eset, amelyet az első hullámban lekérdeztünk, de a másodikban nem, illetve 562 olyan eset, amelyet valamilyen okból nem találtunk meg az első hullámban, és nem kerestünk a másodikban sem. Ehhez adódik hozzá az az 1091 eset (a teljes mintakeret 27,6 százaléka), amelyet egyik vizsgálatban sem sikerült lekérdezni. A teljes minta 19,5 százalékról, azaz 772 esetről rendelkezésre áll mindkét lekérdezett kérdőív, valamint az adott adatfelvételekhez tartozó megkeresési lapok információi. Van ezeken kívül 461 olyan eset, ahol csak az első hullám kérdezése zajlott, és 676 olyan eset, amelyről csak a második hullámban használt kérdőív adatai állnak rendelkezésre.

Ki kell emelni: a mi mostani kutatásunk szempontjából mindegyik kombinációnak fontos jelentősége van, különösen azzal együtt, hogy az egyik, a másik vagy mindkét adatfelvétel szerint „sikertelen” esetekre vonatkozóan is rendelkezünk információkkal (a megkeresett lakcímek jellemzői, a települések adatai, a meghíúsulások okai stb.), amelyeket a kérdezőbiztosoknak kellett vezetniük.

A továbbiakban elsőként a felkeresések stabilitását mutatjuk be, majd a nemválaszolók jellemzésére is kitérünk. Az elemzésekben (ha külön ki nem térünk rá) alapvetően a második hullámban is felkeresett személyek, azaz a 3000-es minta szerepel bázisként.

Eredmények a felkeresések stabilitásával kapcsolatban

Ahogy korábban említettük, a válaszadói magatartás megbízhatósága kulcsfontosságú az adatfelvételek minőségének és hatékonyságának szempontjából. Ennek vizsgálatához összesen 7 kategóriába osztottuk a címeteket a két hullám megkeresésének összesített eredményei alapján. Esetszámaikat és a százalékos megoszlásokat a 2. táblázatban közöljük.

2. táblázat: A két felmérés együttes megkeresési eredményei¹²

	N	%
STABIL válaszadó	772	25,7
MEGGYŐZHETŐ válaszmegtagadó	630	21,0
ELÉRHETŐ no-contact	398	13,3
VEGYES válaszadó	109	3,6
STABIL válaszmegtagadó	340	11,3
STABIL no-contact	194	6,5
VEGYES sikertelen	557	18,5
Összesen	3000	100,0

A második hullámban felkeresett minta negyede (25,7 százalék) tekinthető stabil válaszadónak, a válaszmegtagadók tekintetében pedig a minta tizede (11,3 százalék) olyan személy, aki mind a két felmérésben határozottan válaszmegtagadó volt, azaz sikerült kapcsolatba lépni vele, de a kérdező nem tudta rábírnai a válaszadásra. Definiáltunk továbbá a meggyőzhető válaszmegtagadókat is, akiket a két adatfelvételi hullám valamelyikében sikerült válaszadásra bírni. Ebbe a csoportba a minta ötöde (21 százalék) tartozik. No-contact vagy elérhetetlen címek esetében valamivel alacsonyabbak ezek az arányok (6,5 százalék, illetve 11,3 százalék). A továbbiakban a „VEGYES sikertelen” kategória heterogenitása, illetve a hibás címek miatti bizonytalanságok okán ezt a típust kizárjuk az elemzésből.

A stabil válaszadás inkább jellemző a nőkre, mint a férfiakra (30 százalék a 21 százalékkal szemben), illetve az idősebbekre. A stabil válaszmegtagadás és a stabil no-contact inkább a férfiakra jellemző, korcsoport tekintetében a meggyőzhető válaszmegtagadás inkább az idősebbekre, míg az elérhető no-contact inkább a fiatalokra jellemző (a nem változóra és a korcsoport szerinti bontásra is $p=0,00$). A településtípus szerinti bontást a 3. táblázat szemlélteti. Látható, hogy Budapest a legtöbb szempontból speciális helyzetben van, a leginkább szembetűnő különbséget az elérhető no-contact címek alacsony aránya (az átlagos 13 százalékkal szemben 2 százalék), illetve a stabil válaszmegtagadók átlagosnál magasabb aránya (az átlagos 11 százalékkal szemben 23 százalék) jelenti.

12 A különböző csoportok részletes jelentései:

A „STABIL válaszadó” esetében a kérdőívek mind a két adatfelvétel esetén sikerrel zárultak, azaz a megkeresett személy válaszolt a kérdőívre. „MEGGYŐZHETŐ válaszmegtagadó” alatt azokat a megkereséseket értjük, amelyek az egyik felmérés esetében sikerrel, de a másik felmérés esetében válaszmegtagadással zárultak (függetlenül attól, hogy melyik felmérésben, de fontos, hogy csak az egyik felmérésben készült sikeres kérdőív, a másik felmérésben pedig egyértelműen válaszmegtagadást rögzítettünk). Az „ELÉRHETŐ no-contact” kategória esetében az egyik kutatásnál az adott címen sikerült lebonnyolítani a kérdezőt, de a másik adatfelvétel esetében a kérdező no-contactot rögzített, azaz nem találta otthon senkit. „VEGYES válaszadó” kategóriába soroltuk azokat a személyeket, akik a két felmérés közül egyszer válaszoltak a kérdőívünkre, a másik felmérés esetében pedig sikertelen volt a cím (de a sikertelenség nem egyértelműen válaszmegtagadást vagy no-contactot jelentett). A „STABIL válaszmegtagadók” azok a személyek, akik mind a két felmérés esetében visszautasították a válaszadást, a „STABIL no-contactokat” pedig egyik felmérésben sem találta otthon a kérdező, és nem tudott velük kapcsolatba lépni. A „VEGYES sikertelen” kategória esetében válaszmegtagadás, no-contact, hibás cím vagy egyéb sikertelenség szerepel a két felmérés eredménye között.

3. táblázat: A két felmérés együttes megkeresési eredményei településtípus szerint (% , $p=0,00$)

	Budapest	város	község	átlag
STABIL válaszadó	33	25	27	26
MEGGYŐZHETŐ válaszmegtagadó	25	19	21	21
ELÉRHETŐ no-contact	2	16	15	13
VEGYES válaszadó	0	4	4	4
STABIL válaszmegtagadó	23	9	8	11
STABIL no-contact	4	8	6	6
Összesen	100	100	100	100

Lakókörnyezet szempontjából rendelkezésünkre állnak olyan típusú információk, amelyek a lakóépület környékén található szemetességre, rendezettségre, illetve az általános állapotokra vonatkoznak (ezeket a kérdezők külön dokumentumon jelölik minden címről). A 4. táblázatban egy összetett mutató bontásában vizsgáljuk a megkeresési kimenetek stabilitását. Látható, hogy a nagyon rossz és a nagyon jó környékeken kevésbé számíthatunk a megkeresési eredmények változására a második hullámban, illetve a rossz környéken a stabil elérhetetlenség aránya az átlagosnál valamivel magasabb.

4. táblázat: A két felmérés együttes megkeresési eredményei lakókörnyezet szerint (% , $p=0,01$)

	nagyon rossz	inkább rossz	inkább jó	nagyon jó	átlag
STABIL válaszadó	34	25	27	21	26
MEGGYŐZHETŐ válaszmegtagadó	21	21	19	26	21
ELÉRHETŐ no-contact	9	12	15	14	13
VEGYES válaszadó	4	3	4	3	4
STABIL válaszmegtagadó	11	13	9	12	11
STABIL no-contact	9	6	7	6	6
Összesen	100	100	100	100	100

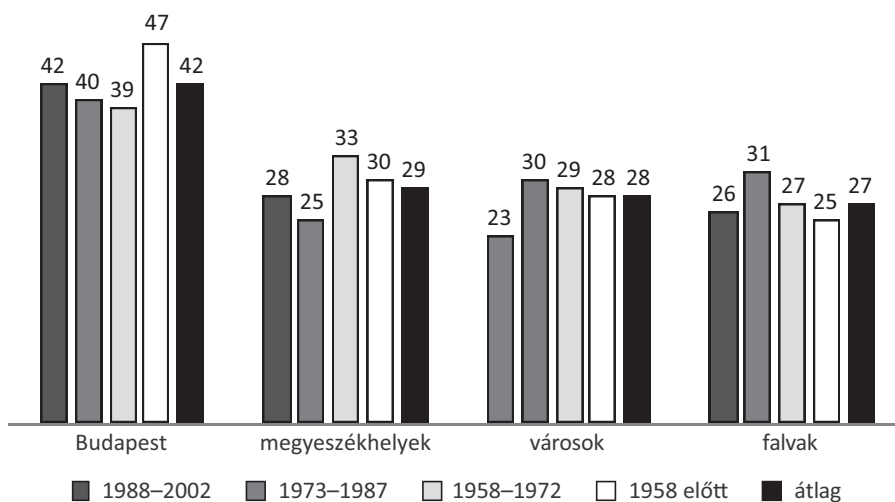
Fontos dimenzió a kérdezői hatás is, amelyet az 5. táblázatban olyan szempontból vizsgálunk, hogy milyen hatást gyakorol az a tény, hogy a két hullámban az adott címen ugyanaz a kérdező dolgozik. Azt találtuk, hogy a kérdezők állandósága növeli a stabil válaszadás arányát (31 százalék), viszont negatív irányba is befolyásol, hiszen a sikertelenségi eredmények is magasabbak (a stabil válaszmegtagadók és no-contactok esetében is). A kérdezők helyismertségének fontosságát támasztja alá az is, hogy a kistelepüléseken a stabil megkeresési eredmények az országos átlagnál nagyobb arányban tapasztalhatóak.

5. táblázat: A két felmérés együttes megkeresési eredményei kérdezőbiztos szerint (% , $p=0,00$)

	más kérdező	ugyanaz a kérdező	átlag
STABIL válaszadó	23	31	26
MEGGYŐZHETŐ válaszmegtagadó	24	14	21
ELÉRHETŐ no-contact	15	10	13
VEGYES válaszadó	4	3	4
STABIL válaszmegtagadó	10	14	11
STABIL no-contact	5	9	6
Összesen	100	100	100

Korábbi tapasztalataink alapján azt várhatjuk, hogy különböző településtípusok esetében más az elért, amit fontos figyelembe venni a kutatások tervezésénél és a mintavételi dizájnok kialakításánál. A 2. és 3. ábrán külön-külön mutatjuk be a válaszmegtagadók, majd a no-contact, azaz az elérhetetlen címek megoszlását településtípusokon belül a különböző korcsoportok szerinti bontásban¹³. A 2. ábra alapján elmondható, hogy míg a megyeszékhelyeken, a városokban és a falvakban a legidősebb korcsoportban az átlagosnál alacsonyabb válaszmegtagadási arány tapasztalható, addig ez Budapesten magasabb, a kisebb településeken (városok és falvak) a fiatalabbakat is könnyebben sikerül válaszra bírni.

2. ábra: A válaszmegtagadó címek aránya a különböző településtípusokon életkori csoportok szerint (%)

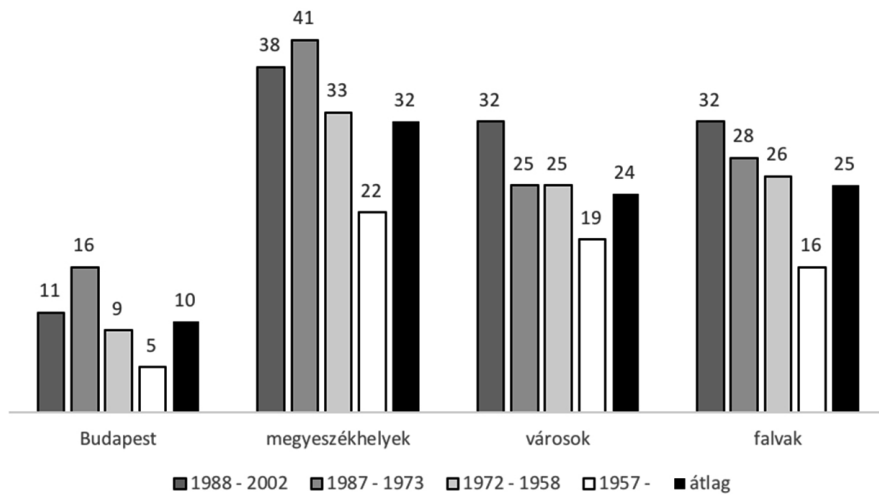

Megjegyzés: Az életkori csoportokat az ábrán szereplő születési évszámok alapján értjük. A különböző településtípusok esetében a khi-négyzet próbákhoz tartozó fontosabb értékek (próbastatisztika értéke és szignifikanciaszint sorrendjében) a következők: Budapesten belül 25, 245 és 0,003; a megyeszékhelyek esetében 41,966 és 0,000003; a városok esetében 40,310 és 0,000007; a községek esetében pedig 37,847 és 0,00001.

¹³ Erre azért van lehetőség, mert a mintakeretbe tartozó címeket bizonyos alapvető demográfiai adatokkal együtt szerezzük be, amilyenek például a nem, illetve a korcsoportba tartozás. Így ezek az adatok azokra a válaszadókra vonatkozóan is a rendelkezésünkre állnak, akik egyik felmérés során sem válaszoltak, vagy egyik felmérés során sem tudtunk kapcsolatba lépni velük.

A no-contact esetében (3. ábra) is érdekes különbségeket tapasztalhatunk: habár mindegyik településtípusra igaz, hogy minél idősebb a kiválasztott személy, annál könnyebben meg lehet találni, de szembeűnő, hogy a kisebb településen (városok és falvak) kisebbek az eltérések a korcsoportokon belül. A budapestiek drasztikusan alacsony kontaktálási esélyei a korcsoport szerinti bontásban is eltérő képet mutatnak (a legidősebb korosztály no-contact aránya [5 százalék] a belső átlagnál [10 százalék] jóval alacsonyabb).

3. ábra: A no-contact címek aránya a különböző településtípusokon életkori csoportok szerint (%)

Megjegyzés: Az életkori csoportokat az ábrán szereplő születési évszámok alapján értjük. A különböző településtípusok esetében a khi-négyzet próbákhoz tartozó fontosabb értékek (próbastatisztika értéke és szignifikanciaszint sorrendjében) a következők: Budapesten belül 25, 245 és 0,003; a megyeszékhelyek esetében 41,966 és 0,000003; a városok esetében 40,310 és 0,000007; a községek esetében pedig 37,847 és 0,00001.

A válasszmetagadók jellemzése

A továbbiakban kifejezetten a válasszmetagadók egy csoportjának alaposabb vizsgálatával foglalkozunk (azaz azokkal, akik valamelyik felmérés során kifejezetten metagadták a választ, míg a másik felmérésben válaszoltak¹⁴), és arra vagyunk kíváncsiak, miben térnek el a válasszmetagadók jellemzői a többiekétől.¹⁵

¹⁴ Valamelyest ingadozó válasszmetagadóknak is tekinthetjük ezt a csoportot.

¹⁵ Az nyilván kutatói döntés kérdése, hogy ilyenkor az elemzést a teljes mintakeret két kategóriája között végezzük el (válasszmetagadók és mindenki más), vagy csak azok között, akikkel kapcsolatba tudunk kerülni (válasszmetagadók és válaszadók). Mivel itt a re-contact dizájn miatt volt adatunk az adott vizsgálatban no-contact személyekről is, az előbbi kategorizálás mellett döntöttünk. Természetesen a szűkebb leválogatásra is elkészítettük az elemzést, de a legfontosabb összefüggések tekintetében nagyon hasonló eredményeket kaptunk.

A megtagadást potenciálisan befolyásoló tényezők három csoportját különítjük el. Ezek egyrészt a települési és lakókörnyezeti jellemzők, majd a megkérdezettek demográfiai jellemzői, amelyek közül feltételezésünk szerint a kérdezettek neme, korcsoportja, iskolázottsága és anyagi helyzete lehet fontos¹⁶. A harmadik csoportba tartoznak az adatfelvételi jellemzők, amelyek közül az instruktor és a kérdező kódját¹⁷, valamint a kérdezők iskolai végzettségére, nemére és korára vonatkozó információkat is használjuk. Mindemellett megvizsgáljuk azt is, hogy szerepet játszik-e az a tény, hogy ugyanarra a címre ugyanaz a kérdező, vagy éppen egy másik kérdező ment vissza.

Ezt az elemzést az első hullám (n = 3954) adatain végezzük el¹⁸, és a települési és lakókörnyezeti jellemzőkkel kezdjük¹⁹. Természetesen nem a települések tagadják meg a választ, hanem a személyek, de ettől még elképzelhető, hogy bizonyos közegekben lakók inkább, más közegekben lakók pedig kevésbé utasítják el azt, hogy kooperáljanak egy adatfelvételben.

A válaszmegtagadás valószínűsége az alapmodellben (minden egyéb, ebben az elemzésben megvizsgált tényezőt változatlanul véve) nem tér el lényegileg a nagyobb és a kisebb településeken, különbség van viszont a „gazdagabb” településeken és Budapesten (6. táblázat). A lakókörnyezet fizikai állapota (vagy legalábbis annak a kérdező által megítélt szintje) lényegi hatást gyakorol a válaszmegtagadás valószínűségére. A „jó vagy nagyon jó” környékeken lényegesen nagyobb, a „rossz vagy nagyon rossz” helyeken pedig lényegesen kisebb a válaszmegtagadás valószínűsége, mint azokon a helyeken, amelyeket a kérdező „megfelelőnek” minősített. A kérdezettek demográfiai összetételének bevonása nem változtat ezeken a hatásokon, kivéve egy esetben: a kérdezettek attribútumaira kontrolláló második modellben a legnagyobb lakosságszámú településeken szignifikáns lesz a visszautasítás alacsonyabb szintje.

Összességében azt tapasztaljuk, amit várhattunk is: ha bevonjuk a modellbe a megkérdezettek egyéni jellemzőit akkor jelentősen növekszik a magyarázó modelljeink prediktív ereje. (Ezt mutatja a különböző pszeudo R^2 mutatók változása a modell kibővítésének eredményeképpen. A Cox & Snell R^2 értéke 0,03-ról 0,17-re, a Nagelkerke R^2 értéke pedig 0,04-ről 0,24-re növekszik.)

16 Az anyagi helyzetet egy „objektív” (havi nettó jövedelem) és egy szubjektív (a kérdezett értékelése arról, hogy mennyire jól jönnek ki adott jövedelemből) változóval mérjük. A szóban forgó változók közül a nem és a korcsoport a népesség-nyilvántartótól a címhez kapott információ. A többi esetben azt használjuk ki, hogy voltak olyan eseteink, amelyeket kétszer megkérdeztünk, és a kettőből az egyik alkalommal szereztünk róluk iskolázottsági vagy jövedelmi információt. Ilyen esetekben az egyik vizsgálatból a másikba imputáltuk a begyűjtött értéket.

17 Ezeket a többváltozós modellekben fix hatásként vezetjük be.

18 Az, hogy helyenként az ESS, helyenként a Bizalom, helyenként pedig az egyesített adatbázis adatain dolgozunk, attól függ leginkább, hogy milyen változók szerepelnek a modelljeinkben. Mivel helyenként az ismételt (és sikeres) megkeresés révén adatokat tudtunk gyűjteni azokról is, akik egyik vagy másik vizsgálatban nem válaszoltak, vagy elérhetetlennek bizonyultak, egyes változókat (iskolai végzettséget, életkort, jövedelmi szintet stb.) imputáltunk egyik vizsgálatból a másikba. Ezeknek a két adatfelvétel közötti változását kisebb kockázatnak tartottuk, mint amekkora előnyökkel kecsegtetett az, hogy be tudtuk azonosítani (vagyis inkább: közelíteni tudtuk) a meg nem találtak vagy elutasított jellemzőit is.

19 Fontos, hogy a települési jellemzők a válaszadó lakhelyére vonatkozóan kerülnek be a modellbe, és ezáltal érhetőek el ilyen típusú adatok a nemválaszoló mintára is.

6. táblázat: A visszautasítás (válaszmeztagadás) valószínűsége és magyarázó tényezői az ESS-vizsgálatban (n=3954)²⁰

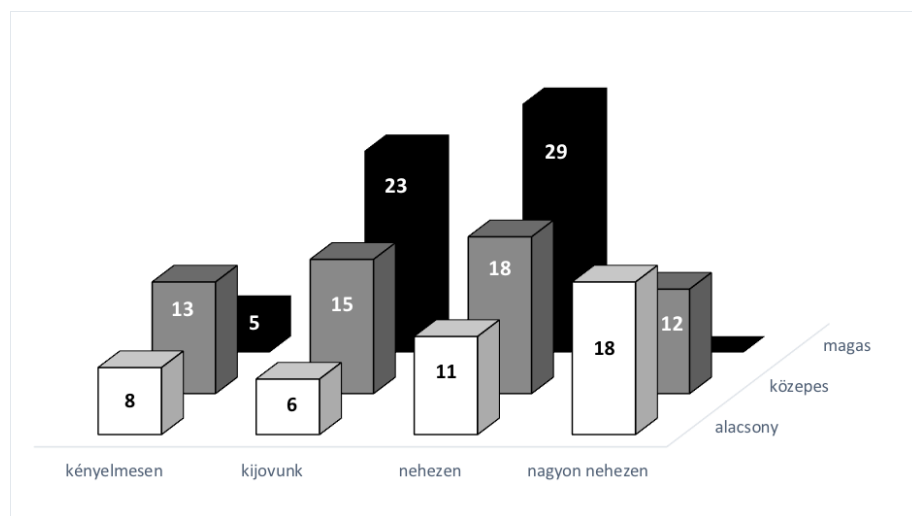
Magyarázandó (nemválaszolás)	1. modell: települési jellemzők			2. modell: települési és személyi jellemzők			3. modell: települési, személyi és adatfelvételi jellemzők		
	B	Exp(B)	sig	B	Exp(B)	sig	B	Exp(B)	sig
A település népességszáma 2014-ben (10001–50000)									
0–2000 fő	-0,02	0,98		-0,03	0,97		-0,06	0,94	
2001–10000 fő	0,09	1,10		0,07	1,07		0,03	1,03	
50001–város	-0,18	0,84		-0,36	0,70	***	-0,38	0,69	**
A település fajlagos adóerő-képessége (10000–34999 Ft)									
0–9999 Ft	0,18	1,20		0,21	1,23	*	0,24	1,27	*
35000Ft felett, város	0,52	1,69	***	0,50	1,65	***	0,50	1,64	***
Budapest	0,95	2,59	***	1,18	3,25	***	0,72	2,06	***
A lakókörnyezet fizikai állapota (megfelelő)									
Jó vagy nagyon jó	0,22	1,25	***	0,24	1,27	**	0,19	1,21	*
Rossz vagy nagyon rossz	-0,66	0,52	***	-0,79	0,45	***	-0,71	0,49	***
A kérdezett neme (férfi)									
				-0,02	0,98		-0,02	0,98	
A kérdezett korcsoportja (születési év, ref.: 1953–1972)									
1988–				-0,30	0,74	***	-0,30	0,74	***
1973–1987				-0,14	0,87		-0,16	0,85	
1953 előtt				0,16	1,18		0,16	1,18	
A kérdezett iskolai végzettsége (legfeljebb szakmunkás)									
Érettségi				-0,28	0,75	**	-0,26	0,77	*
Felsőfok				-0,30	0,74		-0,26	0,77	
Összevont jövedelemkategóriák (havi nettó jövedelem: 181–240 ezer forint közötti)									
125 ezer vagy alatta				-0,18	0,83		-0,15	0,86	
126–180 ezer				-0,30	0,74		-0,21	0,81	
241–300 ezer				0,68	1,97	***	0,69	1,99	***
301–400 ezer				0,90	2,46	***	0,86	2,37	***
401 ezer vagy fölött				0,49	1,64		0,42	1,52	
Subjektív anyagi helyzet („kényelmesen megélünk”)									
Kijövünk				0,86	2,35	***	0,78	2,17	**
Nehezen élünk meg				1,12	3,06	***	1,10	3,00	***
Nagyon nehezen élünk meg				1,29	3,65	***	1,36	3,90	***
A kérdező neme (férfi)									
							0,00	1,00	
Kérdező korcsoportja (születési év: 1953–1972)									
1987 után							-1,00	0,37	**
1973–1987							0,45	1,57	***
1953 előtt							-0,21	0,81	
A kérdező iskolázottsága (végzettség: érettségi)									
Legfeljebb szakmunkás							-0,06	0,94	
Felsőfok							-0,79	0,45	***
Kérdezői stabilitás (nem ugyanaz kérdezte)									
							-0,01	0,99	
Konstans		-0,70			-2,59			-2,04	
-2 Log likelihood		4736			4130			3914	
Cox & Snell R Square		0,03			0,17			0,20	
Nagelkerke R Square		0,04			0,24			0,28	
Jó predikciók aránya		69,70			74,40			76,30	
Ebből a helyesen előrejelzett kiténtett érték aránya					41,90			48,30	

20 Az ESS kiinduló teljes mintakeretnek nagysága 3954 fő, körülből került kiválasztásra a Bizalom kutatás 3000-es mintakerete (lásd 1. táblázat).

Ugyanakkor azt láthatjuk, hogy a személyi (demográfiai) jellemzők tekintetében nem rajzolódik ki határozott mintázat a válaszmegtagadókra. A megtagadás esélye enyhén kisebb a legfiatalabbak (1988 után születettek), mint a középkorúak (1953 és 1972 között születettek) között. A megtagadás kockázata nagyobb a felsőbb jövedelmi kategóriákban (legalábbis a havi nettó 240 és 400 ezer forint közötti jövedelmi csoportban), mint a közepes jövedelműek (havi nettó 181–240 ezer forint közöttiek) kategóriájában (és a tőlük ebből a szempontból nem különböző alacsonyabb jövedelmű kategóriákban). Érdekes viszont, hogy a szubjektív jövedelmi kategóriákat illetően éppen fordítottnak látszik a trend: azok, akik nagyobb anyagi gondokról számolnak be, nagyobb mértékben lesznek válaszmegtagadók, mint azok, akik azt mondják, hogy „kényelmesen kijövünk a pénzünkből”.

Ez utóbbi jelenséget érdemes kicsit alaposabban megvizsgálni. A 4. ábra eredményei alapján az sejthető, hogy van egy sajátos kereszthatás az objektív jövedelmi szint, a szubjektív jövedelemérzet és a megtagadási arányok között.

4. ábra: Megtagadási arányok (adott kategóriában a megtagadók aránya az adott kategóriába tartozó összes „célszemélyhez” viszonyítva) a jövedelemszint és a szubjektív jövedelemszint együttes kategóriáiban (%)

Az egyik tengelyen a szubjektív értékelés („kényelmesen kijövünk” stb.) látszik, a másikon pedig a jövedelmi kategóriák, három csoportba sorolva (legalacsonyabbak, közepesek, magasabbak). Az oszlopok magassága az adott kategórián belül a megtagadások átlagos értéke. Azt látjuk, hogy a legalacsonyabb jövedelmi kategóriában a szubjektív nehézségek növekedésével nő a megtagadási arány is. Ugyanakkor a közepes nehézséget érzékelők között annál nagyobb a megtagadási arány, minél magasabb egyébként az objektív jövedelem. A legmagasabb megtagadási rátát éppen abban a kategóriában látjuk, ahol egyébként a mért „objektív” jövedelmek a legmagasabbak.

Összefoglalás és következtetések

Cikkünkben egy speciális „re-contact” szerkezetű, kifejezetten survey-módszertani felmérés eredményeit mutattuk be, két kérdésre koncentrálna. Egyrészt azt jártuk körbe, hogy egy első és második hullámra osztott adatfelvétel során mennyire stabilak a megkeresési eredmények, ami alapvető kapcsolatban áll az egyik legfontosabb minőségi kritériummal, a megbízhatósággal. Másik kérdésünk az volt, hogy hogyan tudjuk pontosabban jellemezni azokat a személyeket, akiket nem sikerül elérni a felmérésekben vagy azért, mert megtagadják a válaszadást, vagy pedig azért, mert nem sikerül kapcsolatba lépni velük.

A válaszadási arányok stabilitása és megbízhatósága szempontjából állandóságot figyelhetünk meg az újra felkeresett minta vizsgálatakor is, de a belső sikereségi és teljesülési mutatók földrajzi és demográfiai bontásban valamelyest eltérnek. Az első és a második megkeresési hullámban is a standardnak tekinthető, nagyjából 40 százalékos sikereségi arányt tapasztaltunk (az ESS-minta esetében 41,1 százalék, az újra felkereséskor pedig valamivel magasabb, 48% volt ez az arány). Azok, akiket mindkét felmérésben sikerült lekérdezni, a teljes címlista mintegy negyedét tették ki, míg a mindkét felmérésben elérhetetlen (no-contact) válaszadók aránya 6,5 százalék, a stabilan válaszmegtagadóké 11,3 százalék volt. Fontos eredmény, hogy a bizonytalan/meggyőzhető címek majdnem a teljes minta harmadát teszik ki, amiből az következik, hogy az adatfelvételeknek az a szegmense, amelyik adott pillanatban nem elérhető valamilyen okból, nem tekinthető reménytelennek, hiszen egy másik alkalommal sikerült őket kooperációra bírni. Az újra elérés sikereségét terepmunka-specifikus jellemzők is befolyásolják: tapasztalatunk szerint a stabil válaszadók aránya magasabb azon címek esetében, amelyeket mindkét hullám esetében ugyanaz a kérdező próbál lekérdezni, ez a hatás pedig kisebb településtípusok esetében erősödik. A kérdezői hatás negatív irányban is jelentős, hiszen az első hullámban sikertelen címek nagyobb valószínűséggel lesznek a második hullámban is sikertelenek, ha ugyanaz a kérdező. A meggyőzhetőség tekintetében nem tapasztaltunk olyan kapcsolatot, hogy a tapasztaltabb kérdezők nagyobb sikerességgel tudnak teljesíteni. Komoly instruktori hatást tapasztaltunk ugyanakkor a kiosztott minta sikereségi eredményei tekintetében, ami azt mutatja, hogy a terepen teljesítők munkájának standardizálása felé nagyobb figyelmet kell fordítani.²¹

A válaszadási valószínűséget befolyásoló tényezők három nagyobb csoportra oszthatóak, amelyek különböző mértékben befolyásolják a „no-contact” és a válaszmegtagadás valószínűségét.

Területi és lokális dimenziók. Budapesten a meg nem találási esély szignifikánsan alacsonyabb, mint a közepes adóerő-képességű településeknél. A lakókörnyezet fi-

21 A kérdezőkkel, illetve a kérdezői munkával kapcsolatos következtetésekhez természetesen szorosan kapcsolódik az olyan típusú adathiba, amelyet a kérdező szándékosan követ el. Az ilyen típusú hibákat a kérdezői munka rendszeres és szigorú ellenőrzésével tudjuk kontrollálni, de természetesen ez a kontrol sem lehet 100 százalékos. Habár a kérdezői hibák és csalások minimalizálását semmi sem biztosítja, az adatfelvételi rendszerhez kapcsolódó következtetéseket ennek szellemében vagyunk kénytelenek meghozni.

zikai állapota fontos hatást gyakorol az adott cím el nem érésének valószínűségére. Ahol ez a környezet „rossz vagy nagyon rossz” minőségű, ott lényegesen nagyobb eséllyel leszünk képtelenek bárkit is elérni, mint ahol ez a környezet „megfelelő”.

A kiválasztott egyén demográfiai jellemzői. A megtagadás esélye enyhén kisebb a legfiatalabbak (1988 után születettek), mint a középkorúak (1953 és 1972 között születettek) esetében. A megtagadás kockázata nagyobb a felsőbb jövedelmi kategóriákban (legalábbis a havi nettó 240 és 400 ezer forint közötti jövedelmi csoportban), mint a közepes jövedelműek (havi nettó 181–240 ezer forint közöttiek) kategóriájában (és tőlük ebből a szempontból nem különböző alacsonyabb jövedelmű kategóriákban). Érdekes viszont, hogy a szubjektív jövedelmi kategóriákat illetően éppen fordítottnak látszik a trend: azok, akik nagyobb anyagi gondokról számolnak be, nagyobb mértékben lesznek válaszmegtagadók, mint azok, akik azt mondják, hogy „kényelmesen kijövünk a pénzünkől”. Várakozásainknak némiképpen ellentmond az a megfigyelés, hogy a magasabb iskolai végzettségűek között alacsonyabb a megtagadók és a meg nem találtak aránya is, illetve külön érdekes az is, hogy a Budapest-város-falu dimenzióban vizsgálva egy viszonylag konzisztens települési lejtő is kirajzolódik: a megtagadás Budapestről a települési lejtőn lefelé haladva csökken, a nem megtalálás viszont növekszik.

A terepmunka és a kérdezői hálózat. A kérdezői hálózattal kapcsolatos két változó (az instruktor és a kérdezők személye) fontos magyarázó erővel bír, hiszen beemelésük a magyarázó modellbe valamelyest javítja mind a modellek magyarázó erejét, mind pedig azok illeszkedését. Ennek mélyebb megértéséhez további kutatások szükségesek, jelenleg csak a terepmunkával kapcsolatos tapasztalatainkra, illetve az általános intuíciónkra támaszkodhatunk: az instruktorok személye, precizitása, tapasztaltsága, ellenőrzési gyakorlata eltérő, ami minden bizonnyal hatással van az általuk vezetett csapat munkájára, ahogy a csapat kialakulása, a tagok összeválogatása esetében is elképzelhető szelekciós torzítás.

A jövőbeni empirikus adatfelvételek tervezői számára megfogalmazhatunk néhány következtetést a mintavételre és a terepmunka megszervezésére egyaránt.

A mintavételi folyamat megtervezését illetően fontos tapasztalat, hogy a mintába kerülési valószínűségek a csökkenő/fogyó mintás kutatások esetében egy újra felkeresett minta alapján pontosabban kioszthatók, ha a településrétegeken belüli nem és kor (esetleg háztartásméret) mentén az így kialakított cellákon belüli válaszadási valószínűségekkel is számolunk a bruttó minta kialakításakor²². A mintába kerülési valószínűségek továbbá az olyan mintavételi módszerek bizonyos lépéseibe építhetők be, mint a véletlensétás, háztartáson belüli kiválasztáson alapuló módszerek, amelyek a Kish-kulcsos kiválasztással dolgoznak. Ez jelenleg három paramétert vesz

22 Evidensnek tűnhet, de a gyakorlatban a survey felmérések mintavétele jellemzően (néhány speciális felmérést leszámítva) nem követi a releváns válaszmegtagadási mintázatokat demográfiai csoportosításokra nézve. Általában településtípusokon belüli elérési arányok szerint történik a minta allokálása, valamint a címek rendelése is.

figyelembe: nem, (relatív) korcsoport, háztartásméret. Az ezek által kapott kiválasztási valószínűségeket súlyozni lehet a válaszadási valószínűségek stabilitásával.

A terepmunka különböző tényezőinek standardizálása komoly hatást gyakorol az eredményekre. A különböző kérdezői csapatok azonos szinten történő képzése kulcsfontosságú, és ugyanilyen fontos a kérdezőkről való pontos információk begyűjtése, amelyek alapján rendszeres ellenőrzések végezhetőek a kérdezők hatékonyságával kapcsolatban. A kérdezők demográfiai jellemzői, munkatapasztalatuk szintén kulcsfontosságú. Az eredeti és a megismételt adatfelvételen elért és el nem ért esetek részletes elemzése azt mutatja, hogy van értelme több részletben lebonyolítani az empirikus adatfelvételeket. Kutatásunk egyértelműen bizonyította, hogy egy adott vizsgálat sikertelen eseteit nem szabad „reménytelennek” tekinteni, hiszen az ő körükben is majdnem akkora volt a második körös elérés, mint amekkora magában a fő vizsgálatban volt (38,3 százalék a 41,1 százalékhoz viszonyítva). Ha egy adott alkalommal lekérdezzük egy mintát, majd egy év vagy esetleg több idő múlva visszamegyünk hozzájuk, határozottan jobb elérési arányokkal dolgozhatunk, ami akár a kettős adatfelvételi dizájn plusz költségeit is megtérítheti.

Megismételt adatfelvételek esetében érdemes lehet tudatosan allokálni a kérdezőket. Akik a korábbi vizsgálatban sikeresen kerestek meg egy háztartást, ott érdemes visszaküldeni ugyanazt a kérdezőt. Ott azonban, ahol egy cím az egyik hullámban sikertelen volt, érdemes „cserélni”, és esélyt kell adni annak, hogy egy új, másik kérdező sikeresebb lesz.

Vizsgálatunk több ponton is rámutatott, hogy az adatfelvételi apparátus felkészültsége és összetétele rendkívül fontos eleme az empirikus vizsgálatok adatminőségének. Mindezt nemcsak a konkrét megvalósulási eredmények elemzése támasztotta alá, hanem az is, hogy a megkérdezettek egyértelműen jelezték: a kérdező személye mennyire fontos abban, hogy „szóba állnak-e” a közvélemény-kutató céggel a megkérdezni kívánt állampolgárok. Ezért külön kiemeljük, hogy egyszerre van szükség a kérdezők kiválasztásának, képzésének és motivációs szerkezetének a javítására, és legalább ennyire fontos az is, hogy a kérdezői apparátus ellenőrzése és minőségbiztosítása minél magasabb szinten valósuljon meg.

Abstract: One of the major challenges in empirical social research is the decreasing response rate. The problem affects Hungarian and international data collections as well and may lead to bias in most cases. The key question is what are the socio-economic characteristics of non-responders. This article reports a methodological research on survey nonresponse in Hungary. The main question is how non-responders and ineligible households can be characterized, and how data collection procedures can be improved. In the fieldwork we followed “re-contact” design; as a new survey, we re-contacted the original list of selected responders of the 8th wave of the European Social Survey with a short questionnaire, following the same standards regarding the entire fieldwork. The proportion of those, successfully reached in both surveys was 25.7%, proportion of totally ineligible was 6.5%, and the rate of stable non-responders was 11.3%. To examine inaccessibility and non-response, we observed the socio-economic characteristics of the responders, the characteristics of the settlement and environment of the given addresses, the characteristics of the fieldwork team and other external variables of the data collection.

According to our results, besides socio-economic characteristics, fieldwork-specific factors also influence the success rate of re-contacts, and the physical condition of the living environment was also found to be significant. Moreover, our study suggests that non-response rates are also influenced by psychological factors that cannot be taken into account during sampling, such as specific interaction between the objective and subjective evaluation of own living conditions. Besides the conclusions, we also propose additional research directions and potential improvements in specific data collection techniques.

Key words: social research, survey nonresponse, bias

Irodalomjegyzék

- Beullens, K. – Loosveldt, G. – Vandenplas, C. – Stoop, I. (2018): Response Rates in the European Social Survey: Increasing, Decreasing, or a Matter of Fieldwork Efforts? *Survey Methods: Insights from the Field*: 1–12. <https://doi.org/10.13094/smif-2018-00003> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Blom, A. G. (2008): *Measuring nonresponse cross-nationally*. ISER Working Paper Series, No. 2008-41. Colchester: University of Essex – Institute for Social and Economic Research (ISER). <http://dx.doi.org/10.2866/936989>
- Blom, A. G. – Lynn, P. – Jäckle, A. (2008): *Understanding cross-national differences in unit non-response: the role of contact data*. ISER Working Paper Series, No. 2008-01. Colchester: University of Essex – Institute for Social and Economic Research (ISER).
- Boros K. (2020): A nemzetközi surveyek módszertani diverzitása a nemválaszolás szempontjából. In Szeitl B. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Megközelíthetetlen csoportok elérése: hogyan lehet javítani a személyes megkeresésen alapuló empirikus adatfelvételek minőségén?* A „Hogyan kezeljük a „nemválaszolók”-at? – Az empirikus kutatások során jellemzően válaszmegtagadó, vagy elérhetetlen csoportok pilot kutatása speciális felméréssel és módszerekkel” című K 125162 számú OTKA Kutatás záró beszámolója. Budapest: Társi.
- Goyder J. (2019): *The Silent Minority: Nonrespondents on Sample Surveys*. New York: Routledge <https://doi.org/10.4324/9780429314520>
- Groves R., Cialdini R., Couper M. (1992): Understanding The Decision to Participate in a Survey. *Public Opinion Quarterly* 56. <https://doi.org/10.1086/269338>
- Havasi É. (1997): Válaszmegtagadó háztartások. *Statisztikai Szemle*, 75(10): 831–843. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/1997/1997_10/1997_10_831.pdf (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- de Heer, W. (1999): International Response Trends: Results of an International Survey. *Journal of Official Statistics*, 15(1): 129–142.
- KSH (2017): *Mikrocenzus 2016. 2. A népesség és a lakások jellemzői*. Budapest: KSH. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_2.pdf (utolsó letöltés: 2020. 02. 01.)

- KSH (2018): *Mikrocenzus 2016. 9. A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon*. Budapest: KSH.
https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_9.pdf
 (utolsó letöltés: 2020. 02. 01.)
- de Leeuw, E. – de Heer, W. (2002): Trends in household survey nonresponse: a longitudinal and international comparison. In Groves, R. – Dillman, D.A. – Eltinge, J. L. – Little, R. J. A. (eds.): *Survey nonresponse*. New York: John Wiley, 41–54.
- de Leeuw, E. – Hox, J. – Luiten, A. (2018): International Nonresponse Trends across Countries and Years: An analysis of 36 years of Labour Force Survey data. *Survey Insights: Methods from the Field*. <https://doi.org/10.13094/SMIF-2018-00008>
 (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Meyer, B. D. – Mok, W. K. C. – Sullivan, J. X. (2015): *Household Surveys in Crisis*. NBER Working Paper No. 21399. Issued in July 2015.
<http://dx.doi.org/10.3386/w21399> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- MNB (2019): *Miből élünk? a 2017-es háztartási vagyonszámítás első eredményei*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank Statisztikai Igazgatóság.
- Osier, G. (2016): *Unit non-response in household wealth surveys. Experience from the Eurosystem's Household Finance and Consumption Survey*. ECB Statistics Paper No 15. Frankfurt am Main: European Central Bank. July 2016. <https://doi.org/10.2866/844445>
<https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpsps/ecbsp15.en.pdf?2f354a8519e343ed4bce974d250d87e5> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Simon B. – Valentiny Á. (2016): Miből élünk? Az első átfogó hazai háztartási vagyonszámítás bemutatása. *Statisztikai Szemle*, 94(7): 717–735. <http://dx.doi.org/10.20311/stat2016.07.hu0717>
- Stoop, I. – Billiet, J. – Koch, A. – Fitzgerald, R. (2010): Improving survey response: Lessons learned from the European Social Survey. *Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas*, 1. 166–170. <http://dx.doi.org/10.1002/9780470688335>
- Szeitl B. – Tóth I. Gy. (2020): *Megközelíthetetlen csoportok elérése: hogyan lehet javítani a személyes megkeresésen alapuló empirikus adatfelvételek minőségén? A „Hogyan kezeljük a „nemválaszolók”-at? – Az empirikus kutatások során jellemzően válaszmegtágadó, vagy elérhetetlen csoportok pilot kutatása speciális felméréssel és módszerekkel” című K 125162 számú OTKA Kutatás záró beszámolója*. Budapest: Társi.
- Társi (2016): *„Makro sokkok – mikro válaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon - A Társi Háztartás Monitor kutatás”*. 1. kötet. A kutatás koncepciója, adatfelvételei és dokumentációja. Budapest: Társi.
http://www.tarki.hu/hu/research/hm/2016/monitor2015_gyorsjelentés_1_kötet.pdf
 (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)

„Ugye azért kutattok?”

Beszámoló az MSZT Kvalitatív Szakosztálya „Kvalitatív módszerek és oktatásuk a járvány idején” című online eseményéről

Szabó Sára

szabosara7@gmail.com

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.6>

A Magyar Szociológiai Társaság Kvalitatív Módszertani Szakosztálya idei első eseményének középpontjában a kvalitatív módszerek koronavírus-járvány alatti alkalmazása és oktatása állt. A kerekasztal-beszélgetés résztvevői a vírus tavaszi megjelenése óta felhalmozódott kutatási tapasztalataikat, saját megfigyeléseiket, problémáikat osztották meg, illetve különböző módszertani, etikai, oktatási kérdéseket vitattak meg. Vajon az online interjú ugyanolyan érvényes, mint a személyes? Hogyan lehet személyes avagy „offline” találkozás nélkül kiépíteni az interjúhoz szükséges bizalmat az interjúalanyokkal? Mennyiben más a kutató pozíciója az online térben? Vajon a digitális bennszülött generáció szívesebben kutat online? Ezeket és ehhez hasonló kérdéseket járt körül a beszélgetés. Az esemény résztvevői szociológusok és egyetemi oktatók voltak: Bögre Zsuzsa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem docense, Geambaşu Réka, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem adjunktusa, illetve Gregor Anikó, az Eötvös Loránd Tudományegyetem adjunktusa. A beszélgetést Gábrriel Dóra szociológus, a Kvalitatív Szakosztály egyik titkára moderálta. Az esemény a témához illően és a vírushelyzet miatt online formában valósult meg.

A járványhelyzet alatti kutatás kihívásai és lehetőségei

A koronavírus új helyzetet teremtett a társadalomkutatás terén is: megnehezítette és számtalan kihívás elé állította az empirikus adatgyűjtést, ugyanakkor új formákat és lehetőségeket tett láthatóvá. A közösségi távolságtartás miatt előtérbe került az online tér, az online módszerek. Geambaşu Réka felhívta a figyelmet arra, hogy a vírus alatt beindult a társadalomtudományos kutatások dömpingje. Véleménye szerint a kutatási konjunktúra annak köszönhető, hogy már a Covid előtt tervben lévő kutatások mellett sok kutató felismerte, hogy az ő saját témája is releváns le-

het ebben az új, „laboratóriumi” helyzetben. Geambaşu meglátása szerint emögött különböző motivációk állhattak. A tisztán kutatói kíváncsiság mellett az akadémiai mezőből érkező erős belső nyomás is jelentős volt, aminek hatására a kutatók sokszor még az önkizsákmányolás árán is belekezdték egy kutatásba, mivel a krízisben lehetőséget láttak arra, hogy a szociológia, mint gyengült legitimációjú tudomány érvényes megállapításokat tegyen a körülöttünk lévő világról, vagy arra, hogy a kutató saját kérdéseit tematizálja. Ezen belül, ahogy korábban is, fontosak a kvalitatív módszerek, mivel rálátást adnak arra, hogy az emberek hogyan élik meg, illetve milyen jelentést tulajdonítanak a helyzetnek.

Geambaşu Réka a tavaszi vírusidőszak alatt home office-ban dolgozó anyákról végzett online kutatást Gergely Orsolyával (Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem), Nagy Beátával (Budapesti Corvinus Egyetem) és Somogyi Nikolettal (University of Antwerpen) egy kutatócsoportban. Rögtön kiemelte pozitívként, hogy a járványhelyzet lehetőséget teremtett egy olyan együttműködésre, amelyről korábban nem is gondolták, hogy létrejöhet. Interjúk kutatásuk középpontjában az állt, hogy vajon ebben az összezárt helyzetben megtörténik-e a gondoskodási munkák újraosztása olyan gyermekes családokban, ahol mindkét szülő otthon tud dolgozni, és van legalább egy gyermekük. Interjúalanyaik jellemzően középosztálybeli családokban élő magyarországi és erdélyi anyák voltak. Geambaşu hangsúlyozta, hogy az online kutatás nehézsége, hogy bizonyos csoportok nem érhetőek el, így a torzított minta rizikója erősen fennáll. Ezt a korlátot Gregor Anikó is kiemelte: a digitális eszközökkel való ellátottság és az internethez való hozzáférés egyenlőtlenségei megnehezítik, hogy a kutatók elérjenek bizonyos társadalmi csoportokat. Felhívta a figyelmet arra, hogy a KSH legfrissebb adatai alapján míg a 14 év alatti korosztály 80%-a nevezhető internetezőnek, addig a 65 év feletti korosztálynak mindössze 30%-a tartozik ide. Így éppen egy kitüntetetten veszélyeztetett csoportot nehéz elérni, akiknek az életkörülményeit jelentősen megnehezíthette a vírus. Geambaşu hangsúlyozta, hogy ahogy minden kvalitatív kutatásnál, az online esetében is különösen fontos ellensúlyozni a torzítást, tudatosan kell törekedni arra, hogy a minta heterogénebb legyen a releváns változók szerint.

Bögre Zsuzsa egy korábban előkészített egyetemi falukutatást végzett hallgatóival augusztus végén. Kutatásvezetőként felmerült benne az az etikai dilemma, hogy merjenek-e személyes terepkutatást készíteni ilyen körülmények között. De mivel egy falukutatást nem lehet teljes mértékben áthelyezni az online térbe, így végül a személyes kutatás elkezdése mellett döntött. Bögre szerint bizonyos kutatási módszereket egyszerűen nem lehet online végezni, ilyen például a résztvevő megfigyelés. Szükség van a kutatás hagyományos indítására, hogy a kutatók (hallgatók) beelássonak a település hétköznapi életébe, érezzék a hangulatát, jobban kirajzolódjanak a viszonyok és a problémák, illetve elinduljon a kapcsolatfelvétel a helyiekkel. Ugyanakkor a falukutatásba is be lehet vonni online eszközöket: a személyes résztvevő megfigyelést és interjúzást ki lehet egészíteni online interjúzással, vagy akár online

terek terepkutatásával is. Így bővül a megkérdezettek köre, illetve mélyül az addig megszerzett tudás.

Személyes vagy online interjú, esetleg hibrid módszer?

A beszélgetés során a résztvevők az online interjúzás alatt szerzett tapasztalataikat a személyes interjúhoz hasonlították. Gregor Anikó ugyanakkor hangsúlyozta, hogy ne úgy tekintsünk a személyes interjúra, mint megkérdőjelezhetetlen referenciapontra, ne felejtjük el annak módszertani hiátusait, ahogy a vírus által kikényszerített online interjút se a „rosszabb megoldásnak” tekintsünk. Minden résztvevő egyetértett abban, hogy össze kell hasonlítani a két módszert, és mindkettő előnyeivel, valamint hátrányaival tisztában kell lenni. Azt kell megvizsgálni, hogy a két módszertan hogyan egészítheti ki egymást, hol tud az egyik segítségére sietni a másiknak. Mindannyian kedvezőnek látták a hibrid irányba való elmozdulást.

Felvetődött az a kérdés is, hogy az online interjú lehet-e olyan érvényes, mint a személyes. Gregor Anikó kiemelte, hogy kevés olyan módszertani írás van a szakirodalomban, amely összeveti az online, valamint a személyes interjú jellegét vagy minőségét, és azok a – kizárólag külföldi – írások is ellentmondanak egymásnak. Bögre Zsuzsa amellettt érvelt, hogy nem az a valódi kérdés, hogy melyik interjúforma érvényesebb, hanem inkább az, hogy tudjuk-e értelmezni az online képet, „mögé tudunk-e látni”. Szerinte ahogy a személyes, úgy az online interjú is az énbemutatás aktusa; a kérdés csak az, hogy vajon az online kép mennyiben más, mint az offline. Az online térben más kódokkal és jelekkel zajlik az önreprezentáció, a kutató feladata pedig az, hogy ezt ebben a kontextusban értelmezze.

Geambaşu Réka hangsúlyozta, hogy – a korlátai figyelembevételével – igenis hozhat előnyöket a kutatásba az online interjúzás. Ezzel a formával ugyanis könnyebben lehet érzékeny témákat kutatni és rejtőzködő populációkat elérni. Az interjúalanyoknak nagyobb biztonságot ad az online tér nyújtotta távolság, így bizonyos témákat könnyebben felvállalnak. Bögre Zsuzsa kiemelte, hogy tapasztalatai szerint maga a kutató is bátrabb és szókimondóbb egy ilyen helyzetben. Jobban sikerült megfogalmaznia a kérdéseket, és így tisztább válaszokat is kapott. Emellett előnyként jelent meg a kutató és interjúalánya közötti egyenrangúbb viszony. Bögre és Geambaşu is azt tapasztalta, hogy az online interjúhelyzet a szimmetriának kedvezett. Nemcsak a kutató látott bele az interjúalany személyes terébe, hanem ez esetben ez fordítva is így volt. Az interneten közzétett felhívás alapján az alanyok utánanézhettek a kutatóknak, hogy kik is ők valójában, és ennek fényében dönthettek az interjúról. A rendszeres levelezés, az időpontegyeztetés, a digitális technológiával való kölcsönös bajlódás mind az egyenrangúbb viszony kiépülését segítették. A személyes interjú során tapasztalt terápiás hatás az online formában is jelen volt. Ugyanúgy egyfajta szelepként, csatornaként tudott működni az interjú az anyák számára Geambaşuek kutatásában, amelyben kiélhették közlési vágyukat.

Nehézséget jelentett ugyanakkor a kapcsolatfelvétel és a bizalom kiépítése személyes találkozás nélkül. Bögre Zsuzsa – ismét a hibrid módszertant hangsúlyozva – amellet érvelt, hogy mindképpen személyes kapcsolatfelvételre van szükség, hogy kialakulhasson egy alapszintű bizalmi viszony, majd ezt követően lehet online interjúzni. Ha azonban nincs lehetőség személyes találkozásra, akkor érdemes az alannal több alkalommal kommunikálni írásban és telefonon is, így a többszöri kontaktálás után egyfajta ismerősi viszony jöhet létre. Hátrányként vetődött fel még a kognitív leterhelés, a fáradtság: egy online interjú vagy fókuszcsoport alatt a tapasztalatok szerint gyorsabban kifáradnak az interjúalanyok, mint egy „élő” interakcióban.

Digitális bennszülöttek oktatása

A beszélgetés másik fókuszja a kvalitatív módszertan egyetemi oktatása volt a járványhelyzetben. Gregor Anikó szerint fontos látni azt, hogy a diákok nem szeretik a valódi interakciók és kapcsolódások nélküli digitális oktatást az egyébként is elidegenült és individuális struktúrájú, közösségek nélküli képzésben. Szerinte ugyanakkor a kihívások közepette is érdemes arra koncentrálni, hogyan lehet ebből mégis lehetőséget kovácsolni és minél több tapasztalatot gyűjteni.

Felvetődött, hogy vajon a digitális bennszülött generációnak mennyivel megy jobban a kutatás az online térben, mint a személyes találkozásokon alapuló „hagyományos” megközelítésben. Abban minden résztvevő egyetértett, hogy nem magától értetődő, hogy az online közegben igazán elemükben vannak a diákok, és sokkal biztosabban mozognak ott. Sokszor inkább ijesztő a diákok számára egy online interjú helyzet, főleg a kevés interjú tapasztalatuk miatt. Az is tény azonban, hogy a digitális kommunikáció sokkal inkább része a fiatalok hétköznapjaiknak, így ezt egyébként is érdemes bevinni az oktatásba. Több tapasztalattal könnyebben is értelmezik a digitális kommunikációt, az online tér kódjait és jeleit, így ebből is lehet előnyt kovácsolni.

Gregor a kvalitatív módszertani óráján az ELTE TÁTK-n arra törekszik, hogy a diákoknak legyen tapasztalata mind a személyes, mind az online interjúról. A kettőt hasonlítsák össze, és erősítsék önreflexiós képességüket: figyeljék meg saját jelenlétüket, illetve azt, hogy nekik milyen érzés jelen lenni a helyzetben, milyen problémákat érzlelnék. Különböző szerepejátékokkal fel lehet készülni az online szituációra és annak nehézségeire: például mi történik, ha elmegy az internet, vagy ha nincs kép, és nem látja egymást az interjúer és az interjúalany. Az így születő önreflexiók és összehasonlító írások pedig jó alapot adhatnak későbbi elemzésre. Gregor szerint érdemes lenne arra használni a kialakult helyzetet, hogy az ilyen módszertani írásokat a kutatók közösen – vagy akár diákok és kutatók együtt – elemezzék, így bővítve az eddigi kevés és meglehetősen ellentmondásos tudást az online interjúzásról.

Nekem, szociológushallgatónak nagyon tanulságos látni, hogy a kvalitatív módszertan a járványhelyzet és a távolságtartás kihívásaira miként reagál, hogyan pró-

bál alkalmazkodni. Elkezdődött egy átalakulás, ami még folyamatban van. Vajon hova vezet ez a folyamat, hogyan alakítja át hosszú távon a kvalitatív módszerek alkalmazását? Az oktatáson belül vajon tovább gyöngíti-e ez a kvalitatív módszerek pozícióját, és növeli-e a kvantitatív módszerek népszerűségét a hallgatók körében? Vagy a kvalitatív módszerek épp hogy izgalmasabbak lesznek, és több lehetőséget látnak majd bennük a diákok? Évfolyamtársaimmal együtt már tervezzük a tavaszi szakdolgozatunkat, gondolkodunk annak módszertanáról. Úgy látom, hogy egyre többen fordulnak el az interjúzástól, és váltanak át online tartalmak elemzésére, esetleg online kérdőívezésre. Ugyanakkor sokan – köztük én is – online interjú módszert tervezünk alkalmazni. Úgy látom, hogy emiatt sokkal jobban átgondoljuk a dolgozatunk módszertani felépítését, tudatosabban dolgozunk a lehetőségünkre álló módszerrel, mint ha személyes interjúkat készítenénk. A helyzet miatt kénytelenek vagyunk reflektívabbnak lenni az interjú készítése és elemzése során is. Ezért úgy gondolom, hogy mi, hallgatók is részt vehetünk az átalakulás folyamatában, és az egyetemi oktatás jó terepe lehet mindezen kérdések megvitatásának, valamint az online térben alkalmazott módszertani tudás bővítésének.

Szociológiai

SZEMLE

2020/3

30. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Farkas Attila

farkasphd@student.elte.hu
Eötvös Loránd Egyetem Politikatudományi
Intézet
1053 Budapest, Egyetem tér 1-3.

Szentesi Balázs

balazs.szentesi@gmail.com
BCE Társadalmi Kommunikáció Doktori
Iskola
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Fekete Dorottya

fekete_dorottya@alumni.ceu.edu
Közép-európai Egyetem
1051 Budapest, Nádor u. 9.

Szabó Sára

szabosara7@gmail.com
ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi
Szakkollégium

Fényes Hajnalka

fenyes.zsuzsanna@arts.unideb.hu
Debreceni Egyetem
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.

Szeitl Blanka

szeitl@tarki.hu,
Tárki Társadalomkutatási Intézet
1112 Budapest, Budaörsi út 45.

Kovarek Dániel

kovarekd@ceu.edu
Közép-európai Egyetem
1051 Budapest, Nádor u. 9.

Tóth István György

toth@tarki.hu
Tárki Társadalomkutatási Intézet
1112 Budapest, Budaörsi út 45.

Pusztai Gabriella

pusztai.gabriella@arts.unideb.hu
Debreceni Egyetem
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.